

Вісник

**Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого**

**Серія: філософія, філософія права,
політологія, соціологія**

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 4 (63) 2024

Харків
«Право»
2024

Рекомендовано до друку та до поширення через мережу Інтернет вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 3 від 31.10.2024 р.)

Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія : зб. наук. пр. / редкол.: О. Г. Данильян (голова) та ін. – Харків : Право, 2024. – № 4 (63). – 266 с.

Засновник – Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого (НЮУ ім. Ярослава Мудрого)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Данильян – доктор філософських наук, професор (*голова редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Ю. Ю. Каліновський** – доктор філософських наук, професор (*заступник голови редакційної колегії*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Філософія»*: **О. С. Александрова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **Дієго Феліпе Арбелаез-Кампілло** – доктор філософії, професор (Університет Амазонії, Колумбія); **Магда Джулісса Рохас-Багамон** – доктор філософії, доцент (Університет Сурколумбіани, Колумбія); **Алекс Веліз Бургос** – доктор філософії (Університет Лос-Лагоса, Чилі); **Б. Б. Буяк** – доктор філософських наук, професор (Тернопільський національний педагогічний університет ім. Володимира Гнатюка, Україна); **Мліта Венажиндене** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **Йоліта Грєблікайте** – доктор філософії, доцент (Університет Вітовта Великого, Литва); **В. І. Додонова** – доктор філософських наук, професор (Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна); **І. І. Коваленко** – кандидат філософських наук, доцент (*відповідальний секретар*, НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **С. В. Куцєнал** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Хуан Гільєрмо Мансілла-Сепульведа** – доктор філософії та літератури (Католицький університет Темуко, Чилі); **Бьярн Мелкевік** – доктор права, професор (Університет Лаваля, Канада); **Ю. В. Мелякова** – кандидат філософських наук, доцент (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **О. С. Поліщук** – доктор філософських наук, професор (Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія, Україна); **Едуардо Р. Сатієр** – доктор філософії (незалежний дослідник, Аргентина); **Вільма Тамулієне** – доктор філософії, доцент (Вільнюський технічний університет ім. Гедімінаса, Литва); **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); *члени редколегії за спеціальністю «Політологія»*: **Хорхе Ісус Вільямілі Еспіноса** – доктор політичних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Джордан Ганс-Морзе** – доктор наук у галузі політології, доцент (Університет Нортвестерн, США); **Аркадіш Жуковський** – габілітований доктор у галузі політології (Інститут політичних наук, Вармінсько-Мазурський університет, Польща); **В. В. Кривошеїн** – доктор політичних наук, професор (Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна); **Г. М. Куц** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди, Україна); **Ягіл Леві** – доктор наук у галузі політології, професор (Відкритий університет, Ізраїль); **Джейсон Ройс Ліндсі** – доктор наук у галузі політології, професор (Державний університет Сант Клауда, США); **Люціан Люстін** – доктор наук у галузі політології (Астонський університет, Велика Британія); **І. В. Мацішина** – кандидат політичних наук, доцент (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Т. Л. Нагорняк** – доктор політичних наук, професор (Донецький національний університет ім. Василя Стуса, Україна); **Рейбер Парра** – доктор суспільних наук, професор (Університет Сулії, Венесуела); **Ніколай Петро** – доктор наук у галузі політології, професор (Род-Айлендський університет, США); **І. О. Поліщук** – доктор політичних наук, професор (Україна); **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України); **О. І. Романюк** – доктор політичних наук, професор (Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця, Україна); **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор (Воєнно-дипломатична академія імені Євгенія Березняка, Україна); **Октай Ф. Танрісівер** – доктор наук у галузі політології, професор (Близькосхідний технічний університет, Туреччина); **О. В. Шевчук** – доктор політичних наук, професор (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили, Україна); **Штефан де Шеллєйєр** – доктор наук у галузі політології, головний науковий співробітник (Гаазький центр стратегічних досліджень, Нідерланди); *члени редколегії за спеціальністю «Соціологія»*: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна); **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор (Україна); **Ентоні Гарі Дворкін** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет Х'юстона, США); **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **Маріанна Ключко** – доктор наук у галузі соціології, професор (Державний університет Огайо, США); **Н. М. Лисця** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський національний економічний університет ім. Семена Кузнеця, Україна); **Мішель Маффесолі** – габілітований доктор у галузі соціології, професор (Університет Сорбонна, Франція); **В. В. Меньшюк** – доктор соціологічних наук, професор (Даугавпільський університет, Латвія); **К. Г. Михайлова** – доктор соціологічних наук, професор (Харківський гуманітарний університет «Народна українська академія», Україна); **О. Ю. Панфілов** – доктор філософських наук, професор (Україна); **В. Л. Погрібна** – доктор соціологічних наук, професор (НЮУ ім. Ярослава Мудрого, Україна); **В. І. Подшивалкіна** – доктор соціологічних наук, професор (Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова, Україна); **О. А. Філіппова** – кандидат соціологічних наук, доцент (Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Україна); **Хабібул Хак Хондкер** – доктор наук у галузі соціології, професор (Університет ім. шейха Заєда, ОАЕ)

Збірник наукових праць «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого».

Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія зареєстрований як наукове фахове видання, категорія «Б» (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 № 886).

Збірник наукових праць зареєстровано та проіндексовано у Google Scholar і таких міжнародних наукометричних базах: Index Copernicus International (Польща), Academic Research Index (Японія), Information Matrix for the Analysis of Journals (Іспанія), EBSCO Publisher (США), WorldCat (США), Scientific Indexing Services (США), Science Impact Factor (Австралія), International Innovative Journal Impact Factor (Індія), Cosmos Impact Factor (Німеччина), Bielefeld Academic Search Engine (Німеччина), а також баз даних «Наукова періодика України» та «Бібліометрика української науки» Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Адреса редакції: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, вул. Григорія Сковороди, 77, Харків, 61024, Україна. Тел.: (057) 757-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; сайт: <http://fil.nlu.edu.ua>

The issue is recommended for publication and for distribution via the Internet by the Academic Council of Yaroslav Mudryi National Law University (the protocol No.3 of 31.10.2024)

The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology : The collection of scientific papers / Editorial board: O. Danilyan (Ed.-in-Ch.), et al. – Kharkiv : Pravo, Pravo, 2024. – Issue No. 4(63). – 266 p.

Founder – Yaroslav Mudryi National Law University (YMNLU), Ukraine

EDITORIAL BOARD:

Oleg Danilyan – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Editor-in-Chief*, YMNLU); **Olexander Dzoban** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Yuriy Kalinovsky** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (*Deputy Editor-in-Chief*, YMNLU); **Editorial Board members majoring in philosophy: Olena Aleksandrova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Diego Felipe Arbeláez-Campillo** – Doctor of Philosophy, Prof. (University of the Amazon, Colombia); **Magda Julissa Rojas-Bahamón** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Surcolombian University, Colombia); **Alex Véliz Burgos** – Doctor of Philosophy (University of Los Lagos, Chile); **Bogdan Buyak** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, Ukraine); **Milica Vienaziendienė** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Jolita Greblikaite** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Vytautas the Great University, Lithuania); **Vira Dodonova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Borys Hrinchenko University of Kyiv, Ukraine); **Inna Kovalenko** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (*Managing Editor*, YMNLU); **Svitlana Kutsepal** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Juan Guillermo Mansilla-Sepulveda** – Doctor of Philosophy and Literature (Temuco Catholic University, Chile); **Bjarne Melkevik** – Doctor of Law, Prof. (Laval University, Canada); **Yuliia Meliakova** – Ph.D. in Philosophy, Associate Prof. (YMNLU); **Olexander Polishchuk** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Khmelnitsky Humanitarian and Pedagogical Academy, Ukraine); **Eduardo R. Saguier** – Doctor of Philosophy (CONICET, Argentina); **Wilma Tamuliene** – Doctor of Philosophy, Associate Prof. (Gediminas Vilnius Technical University, Lithuania); **Olena Yurkevych** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU); **Editorial Board members majoring in political science: Jorge Jesus Villasmil Espinoza** – Doctor of Political Science, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Jordan Gans-Morse** – Ph.D. in Political Science, Associate Prof. (Northwestern University, USA); **Arkadiusz Żukowski** – Dr. Habil. (Political Science), Full Professor (University of Warmia and Mazury, Poland); **Vitalii Kryvoshein** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Oles Honchar Dnipro National University, Ukraine); **Halyna Kuts** – Doctor of Political Sciences, Prof. (H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Ukraine); **Yagil Levy** – Ph.D. in Political Science, Full Prof. (Open University of Israel, Israel); **Jason Royce Lindsey** – Ph.D. in Political Science, Prof. (St. Cloud State University, USA); **Lucian Leustean** – Ph.D. in Political Science (Aston University, United Kingdom); **Iryna Matsyshyna** – Ph.D. in Political Sciences, Associate Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Tetiana Nahorniak** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Vasyl' Stus Donetsk National University, Ukraine); **Reyber Parra** – Doctor of Humanities, Prof. (University of Zulia, Venezuela); **Nicolai Petro** – Ph.D. in Political Science, Prof. (University of Rhode Island, USA); **Ihor Polishchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Serhii Rymarenko** – Doctor of Political Sciences, Prof. (I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine); **Oleksandr Romaniuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Volodymyr Smolianiuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Yevheniy Bereznyak Military Diplomatic Academy, Ukraine); **Oktay F. Tanrisever** – Ph.D. in Political Science, Prof. (Middle East Technical University, Turkey); **Oleksandr Shevchuk** – Doctor of Political Sciences, Prof. (Petro Mohyla Black Sea State University, Ukraine); **Stephan De Spiegeleire** – Ph.D. in Political Science, principal scientist (The Hague Centre for Strategic Studies, Netherlands); **Editorial Board members majoring in sociology: Eduard Afonin** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine); **Liudmyla Herasina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Ukraine); **Anthony Gary Dworkin** – Ph.D. in Sociology, Prof. (University of Houston, USA); **Halyna Klimova** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Marianna Klochko** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Ohio State University, USA); **Nadiia Lysytsia** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Semen Kuznets Kharkiv National University of Economics, Ukraine); **Michel Maffesoli** – Dr. Habil. (Sociological Sciences), Prof. (Sorbonne, France); **Vladimirs Mensikovs** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Daugavpils University, Latvia); **Kateryna Mykhailova** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Kharkiv University of Humanities «People's Ukrainian Academy», Ukraine); **Oleksandr Panfilov** – Doctor of Philosophical Sciences, Prof. (Ukraine); **Viktoriia Pohribna** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (YMNLU, Ukraine); **Valentyna Podshyvalkina** – Doctor of Sociological Sciences, Prof. (Odessa I. I. Mechnikov National University, Ukraine); **Olha Filippova** – Ph.D. in Sociological Sciences, Associate Prof. (V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine); **Habibul Haque Khondker** – Ph.D. in Sociology, Prof. (Zayed University, Abu Dhabi, UAE).

Collection of scientific papers «“The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University”. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology» is registered as a scientific professional publication, category “B” (Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine of 02.07.2020 No. 886).

The collection of scientific papers is registered and indexed in Google Scholar, the international scientometric databases: Index Copernicus International (Poland), Academic Research Index (Japan), Information Matrix for the Analysis of Journals (Spain), EBSCO Publisher (USA), WorldCat (USA), Scientific Indexing Services (USA), Science Impact Factor (Australia), International Innovative Journal Impact Factor (India), Cosmos Impact Factor (Germany), Bielefeld Academic Search Engine (Germany) as well as databases “Scientific Periodicals of Ukraine” and “Bibliometrics of Ukrainian Science” of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine et al.

Address of the editorial team: Yaroslav Mudryi National Law University, 77, Hrigory Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine.

Tel.: (057) 757-72-84; e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net; website: <http://fil.nlu.edu.ua>

ЗМІСТ

Філософія

КУЦЕПАЛ С. В., ЛЮБЧЕНКО М. І. Базові компетентності успішної людини ХХІ ст.	8
ВИСОЦЬКА О. Є. Доброчесність як важливий чинник формування ідентичності людини: концептуальні трансформації.....	25
ПАСЬКО Я. І. Війна в Україні: сила європейських цінностей проти політики насильства	40
КАЧУРОВ Є. В., КАЧУРОВА С. В., КОВАЛЕНКО Г. В. Міфи акторів консцієнтальних воєн.....	54
ВЕРГУН Д. В. Символи та ритуали військової справи та специфіка впливу їх на імідж військовослужбовця.....	70
КОРЖ Г. В. Феномен дитинства крізь призму проблематики нестабільності кордонів	86
НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЕЄВА О. П., СОБЕЩАНСЬКА Є. С. Чорна риторика в логічному контексті	98
ТРОФИМЕНКО В. А. Кіберпростір і держава: точки перетинання.....	116
ЧХЕАЙЛО І. І. Філософське осмислення віртуальної реальності, або Час для реальності віртуального.....	130
ХВОЙНИЦЬКА-ПЕРЕЙМА Х. М. Філософія свідомості без об'єкта	140
АТРОШЕНКО В. В. Еволюція та вплив цинічного світогляду від античності до сучасності.....	151
БЕРЕЖНИЙ Л. Г. Імпульси сквородинівської традиції в сучасному національно-патріотичному вихованні.....	165

Філософія права

ДЗЬОБАНЬ О. П., МАТЕТА О. А., БУЛІЧ А. І. Амбівалентність впливу інформаційних технологій на ідентичність людини і її право на приватність.....	175
МАРЧЕНКО О. В. Глокалізація дитинства у мегахасуспільстві постмодерну: філософський і правовий аспекти	194
АНДРУЩЕНКО О. П. Методологічний інструментарій дослідження прав людини: спроба обґрунтування	205

Політологія

ПОЛЩУК І. О. Становлення політичної науки в міжнародному контексті.....	222
ЗАПОРОЖЕЦЬ О. О. Антидемократичні тенденції в риториці правих популістських партій ЄС.....	232

Соціологія

ПОГРІБНА В. Л., ПІДКУРКОВА І. В. Волонтерство в системі заходів щодо збереження ментального здоров'я українців в умовах війни	244
НАШІ АВТОРИ	256
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК.....	258
ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ, ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ».....	259

CONTENTS

Philosophy

KUTSEPAL S.V., LIUBCHENKO M.I. Basic competencies of a successful person in the XXI century.....	8
VYSOTSKA O.Y. Integrity as an important factor in the formation of human identity: conceptual transformations.....	25
PASKO Y.I. War in Ukraine: the power of european values against the politics of violence	40
KACHUROV Y.V., KACHUROVA S.V., KOVALENKO H.V. The myths of the actors of the conscientious wars	54
VERHUN D. Symbols and rituals of military affairs and their specific influence on the image of the service member	70
KORZH H. V. The phenomenon of childhood through the prism of border instability problems	86
NEVELSKA-HORDIEIEVA O.P., SOBIESHCHANSKA Y.S. Black rhetoric in a logical context	98
TROFYMENKO V.A. Cyber space and the state: intersection points.....	116
CHKHEAILO I. Philosophical comprehension of virtual reality or time for virtual reality.....	130
KHVOINYTSKA-PEREIMA KH.M. The philosophy of consciousness without an object	140
ATROSHENKO V.V. Evolution and impact of the cynical worldview from antiquity to modernity.....	151
BEREZHNYI L.H. Impulses of original tradition in modern national – patriotic education.....	165

Philosophy of Law

DZOBAN O.P., MATETA O.A., BULICH A.J. The ambivalent impact of information technologies on human identity and the right to privacy	175
MARCHENKO O.V. Glocalisation of childhood in the postmodern megasociety: philosophical and legal aspects.....	194
ANDRUSHCHENKO O.P. Methodological tools for human rights research: an attempt at justification	205

Political science

POLISHCHUK I.O. Establishment of political science in the international context.....	222
---	-----

ZAPOROZHETS O.O.
Democratic tendencies in the rhythic of right-wing populist parties..... 232

Sociology

POHRIBNA V.L., PIDKURKOVA I.V.
Volunteering in the system of measures to preserve the mental health of ukrainians
in times of war..... 244

OUR AUTHORS 256

AUTHOR INDEX 258

REQUIREMENTS TO REGISTRATION OF ARTICLES IN THE COLLECTION
OF SCIENTIFIC PAPERS “THE BULLETIN OF YAROSLAV MUDRYI NATIONAL
LAW UNIVERSITY”. SERIES: PHILOSOPHY, PHILOSOPHY OF LAW,
POLITOLOGY, SOCIOLOGY” 259

ФІЛОСОФІЯ

УДК 14.572

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315201>

Куцепал Світлана Вікторівна – доктор філософських наук, професор, професор кафедри теоретико-правових дисциплін, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Полтава, Україна
e-mail: svetlanakutsepal@gmail.com
ORCID ID: 0000-0003-3804-6031

Любченко Маріанна Іванівна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теоретико-правових дисциплін, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Полтава, Україна
e-mail: marianna.liubchenko@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7090-2403

БАЗОВІ КОМПЕТЕНТНОСТІ УСПІШНОЇ ЛЮДИНИ ХХІ СТ.

У статті розкривається сутність та специфіка критичного мислення та емоційного інтелекту як базових компетентностей успішної людини ХХІ ст. Аргументується теза про суттєве зростання ролі критичного мислення як інструментарію освіти та засобу протидії маніпулятивним впливам і технологіям, що враховує всі особливості та нюанси контексту і приводить до ефективного вирішення проблемної ситуації. Розкривається роль емоційного інтелекту як сукупності ментальних навичок щодо розуміння власних емоцій та емоцій інших людей і використання цієї інформації для досягнення цілей у різних галузях життя.

Ключові слова: людина, інформація, компетентність, критичне мислення, м'які навички, емоційний інтелект.

Постановка проблеми. Об'єктом філософської рефлексії традиційно оголошувалися світ загалом (макрокосмос) та людина (мікрокосмос). Класична філософія, спираючися на тезу Парменіда, визнавала людину мірою всіх речей та плекала й оспівувала картезіанське *cogito* як найвизначальнішу ознаку людини. Залежно від уподобань та схильностей філософи або зосереджувалися на вивченні дійсності, буття загалом і відповідно людини як найяскра-

вішого прояву буття, або занурювалися в лабіринти текстів, намагаючись розшифрувати всі наявні (а інколи й уявні) конотації та коди. Але всюди чітко простежувався зв'язок філософії з освітніми «критичними» практиками, оскільки сенс та призначення філософії – навчити людину міркувати.

У ХХ-ХХІ ст. філософія класичного штибу поступається постфілософії, відповідно змінюється і вектор філософської рефлексії, актуалізується прагнення обґрунтувати такі концепти, як постсучасність та постсуспільство. Творчий пафос модерну змінюється бунтом та деконструкцією постмодерну, запереченням модерних наративів про всезагальність істини та лінійність мислення, утвердження плюралістичності цінностей. Але й постмодерн недовго панував у світоглядно-науковій перспективі, досить швидко він змінюється метамодерном, який є результатом втрати життєздатності ідей постмодернізму в контексті нових викликів та реалій соціокультурної ситуації ХХІ ст. і прагне створити певну химеру, поєднавши елементи модерну та постмодерну.

Відповідно змінюються уявлення про сенс життя та призначення людини, про її атрибутивні ознаки та базові компетентності для досягнення успіху як у соціальній, так і в особистісній сферах. «Сучасна людина для ефективної реалізації своїх можливостей буде свої взаємини з іншими людьми гнучко, вона включається в різні соціальні утворення і різні культурні традиції» [1, с. 155]. Для людини ХХІ ст., основною цінністю якого є інтелектуальний капітал, такими базовими компетентностями оголошуються *soft skills*, зокрема навички критичного мислення та емоційний інтелект. Усе вищезазначене зумовлює актуальність та важливість обраної теми репрезентованої розвідки.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика критичного мислення в фокусі дослідницької уваги як зарубіжних (А. Кроуфорд, Е. В. Саул, С. Метьюз, Дж. Макінстер [2], М. Ліпман [3], Б. Мур, Р. Паркер [4], Р. Пол [5], Д. Халперн [6], А. Фішер [7], С. Шейбе, Ф. Рогоу [8]), так і вітчизняних мислителів (Є. Архіпова, О. Ковалевська [32], Г. Балута [17], С. Гусева [16], Т. Плохута [33], С. Терно [28; 29] та ін.)

Емоційний інтелект досліджували як зарубіжні науковці – Д. Гоулман, [9–12], Дж. Маєр, П. Селовей Д. Карузо [13], Р. Бар-Он [14], М. Акер [15] та ін., так і вітчизняні дослідники – В. Козлова [37], В. Манукян [23], М. Корман [37] та ін.

Тематика компетентнісного підходу та ролі *soft skills* в освітньому процесі, ґрунтовний та мультидисциплінарний аналіз фундаментальних компетентностей особистості, проблематики критичного мислення та емоційного інтелекту розроблялися американськими, європейськими та вітчизняними дослідниками. Проте, зважаючи на реалії сьогодення, актуалізується потреба як у розвідках теоретико-методичного характеру, так і в розробленні практич-

них рекомендацій щодо формування базових компетентностей успішної людини XXI ст.

Формування цілей. Мета статті – теоретично обґрунтувати роль критичного мислення та емоційного інтелекту як базових компетентностей для побудови соціальної, професійної та особистісної компоненти успішної людини XXI ст., підвищення рівня конкурентоспроможності та адаптованості фахівця на ринку праці.

Виклад основного матеріалу. Європейська система освіти базується на компетентнісному підході, тобто на формуванні когнітивних, інформаційних, спеціальних (професійних), комунікативних та соціальних компетентностей особистості, завдяки чому перед людиною відкриваються можливості особистісного та кар'єрного зростання, постійного розвитку та саморозвитку, ефективної адаптації до змін на ринку праці. Людина XXI ст. не просто має сміливість користуватися своїм розумом (І. Кант), вона повинна постійно вдосконалювати його, збагачувати та поповнювати когнітивний багаж упродовж життя, щоб сформувати «мислення, яке на виході формує не лише вміння використовувати кілька відсотків операційних можливостей власного мозку (свідомо аналізувати, синтезувати, робити власні висновки, бачити проблему з різних сторін тощо), а й – позицію, духовну наповненість особистості» [16, с. 115]. Саме такий тип мислення забезпечить креативність, ініціативність, гнучкість, мобільність, тобто ті характеристики особистості, які дозволять їй швидко орієнтуватися в будь-якій ситуації як соціального, так і екзистенційного плану, адекватно реагувати на виклики бурхливого XXI ст.

«Еволюційна модель пізнання розглядає мислення (інформацію) у якості онтологічної засади реальності. Зростання інформаційного факторного впливу на всіх рівнях життєдіяльності зумовлює виключну актуальність когнітивних досліджень сутності, природи, джерел пізнання (мислення), його механізмів – способів інформаційної обробки, оскільки життя у своїй прихованій суті є когнітивним процесом розпізнавання, актуального вибору та адаптації живих систем у різних контекстах, модусах невизначеностей» [17, с. 74]. Суттєво зростає роль критичного мислення як інструментарію освіти, адже «освіта, розрахована на перспективу, повинна будуватися на основі двох нерозривних принципів: умінні швидко орієнтуватися в потоці інформації, що стрімко зростає, і знаходити потрібне та вмінні осмислити і застосувати отриману інформацію» [6].

Дефініцій, що розкривають сутнісні ознаки поняття «компетентність», досить багато, проте в контексті нашого дослідження вважаємо за доцільне звернутися до визначення Дж. Равена, який тлумачить її як здатність досягати успіху в конкретній сфері діяльності, спираючися на вузькопредметні знання, специфічні навички, мисленнєві операції та процедури; також це внут-

рішньо мотивовані якості (лідерські, управлінські, креативність, ініціативність, здатність до командної співпраці, комунікативність), що відображають світоглядно-ціннісну структуру особистості [18].

У 2021 р. Міжнародна організація праці розробила «Глобальну рамку основних навичок для життя та роботи в ХХІ столітті» з метою представлення основних навичок, необхідних для адаптації до майбутнього професійного середовища; забезпечення основи працевлаштування протягом усього життя, гідної роботи та добробуту індивідуумів різних вікових груп; формування надійної, стислої таксономії та визначення основних навичок для педагогів, інструкторів та експертів; підтримання та сприяння розробленню освітніх програм у різноманітних закладах освіти; підвищення обізнаності про важливість основних навичок у межах урядових, соціальних наукових спільнот [19]. У вказаному документі ідеться про 19 навичок, які об'єднано в 4 групи:

1. Соціальні та емоційні навички (комунікація, емоційний інтелект, здатність працювати в команді, вирішувати конфлікти та ін.).

2. Когнітивні та метакогнітивні навички (базова грамотність, аналітичне та критичне мислення, творче й креативне мислення, стратегічне мислення, навчання, планування та ін.).

3. Базові цифрові навички (навички використання базового обладнання, програмного забезпечення, безпеки праці в онлайн-середовищі та ін.).

4. Базові навички для зелених робочих місць (сформованість екологічної свідомості, навички, потрібні для зменшення кількості відходів і поводження з відходами, забезпечення енерго- та водоефективності та ін. [19].

Цікаво те, що серед перерахованих навичок першими зазначено саме соціальні та емоційні навички. Вони належать до так званих м'яких навичок і є надзвичайно важливими для майбутніх юристів, як і для інших професійних груп «людина – людина». М'які навички – це емоційні та комунікативні навички універсального характеру, які є необхідними для успішного професійного й життєвого самовизначення людини та підвищують ефективність роботи і взаємодії з іншими людьми. Зокрема, це здатність до комунікації, дипломатії, створення й підтримання сприятливого мікроклімату в колективі, уміння працювати в команді, виступати публічно, презентувати себе та свої ідеї, креативно вирішувати професійні завдання, стресостійкість тощо [20]. Варто зауважити, що згідно з дослідженнями Гарвардського університету, Стенфордського науково-дослідного центру та Фонду Карнегі саме від цих навичок залежить 85% успіху в професійній діяльності. Інші ж 15% залежать від технічних знань і навичок (тобто твердих навичок) [21].

Суттєвою перевагою компетентнісного підходу є усвідомлення діалектики когнітивних і афективних навичок особистості, зокрема критичного мис-

лення (оцінка та аналіз наявної інформації задля розв'язання проблеми і формування правильного судження), підтвердження цієї тези знаходимо і в Законі України «Про освіту» – «спільними для всіх компетентностей є критичне та системне мислення» [22], та емоційного інтелекту (здатність відчувати та усвідомлювати свої емоції та емоції навколишніх людей).

В. І. Манукян у книзі «Лівоведення: чому юрист не танцює твіст» пише, що сьогодні здатностей лівої півкулі мозку, яка відповідає за мовлення, логіку, аналітичне мислення, послідовну обробку інформації, уже недостатньо, адже ці уміння доступні роботам. Важливо розвивати ті навички, які штучний інтелект не зможе замінити: креативність, уяву, ініціативність, лідерські здібності, за що відповідає права півкуля мозку [23, с. 171]. Автор пише, що хоч сама думка про те, що замість розуму юристам доведеться «вмикати» душу, емоції, може здатися жахливою, але важливо розуміти, що не «замість», а «разом» – душа і розум мають працювати в одній упряжці. Дійсно, ми звикли сприймати юридичну професію як виключно раціональну й беземоційну, але саме поєднання раціонального підходу з емоційним дає найкращі результати, адже емоції супроводжують людину завжди.

Нагальна потреба в розвитку м'яких навичок сьогодні зумовлена багатьма факторами, зокрема – активним розвитком комп'ютерних технологій та штучного інтелекту. «На особистому рівні ми повністю оточені й «бомбардовані» фрагментами образності, несумісними або взаємопов'язаними, які розхитують наші колишні уявлення й стріляють у нас розірваними або несистематизованими екранними зображеннями» [24, с. 150]. Наслідком такого «бомбардування» стає розмивання усталеної картини світу загалом та втрата автономності внутрішнього світу людини, усвідомлення необхідності пошуку нових навичок та умінь для успішного особистісного та соціального зростання.

У Звіті Всесвітнього економічного форуму за 2020 р. неодноразово акцентовано увагу на тому, що з розвитком штучного інтелекту вкрай важливо розвивати саме м'які навички, оскільки штучний інтелект ніколи не замінить те, що робить нас людьми [25]. Уміння якісно комунікувати з людьми, емпатія, лідерство, партнерство, емоційна компетентність – це навички, які варто в собі розвивати, щоб бути затребуваним і успішним у сучасному світі.

Технологічний прогрес впливає і на сферу юриспруденції, штучний інтелект набуває все більшого поширення серед її представників. Звісно, це не свідчить про те, що роботи зможуть повністю замінити людей, але це свідчить про те, що при підготовці майбутніх юристів украй важливо не ігнорувати, а враховувати цей момент і підлаштовувати освітній процес відповідним чином. Доречними видаються слова Р. Сидоровича про те, що юридична професія є наслідком недосконалості людської природи. А тому позбавлений людських почуттів та емоцій штучний інтелект навряд чи зможе колись пов-

ністю замінити людину-правника. Проте це не означає, що серйозних трансформацій на юридичному ринку внаслідок розвитку штучного інтелекту не відбудеться. Зміни будуть досить глобальними, і, думаю, вони вже почалися [26].

Т. Кочубей і Ю. Ткачук у своїй статті «Соціальні навички *soft skills* у системі компетентностей майбутніх соціальних працівників» зазначають, що в Україні заклади вищої освіти ще й зараз переважно спрямовано на «озброєння» випускників теоретичними знаннями та на формування навичок, безпосередньо пов'язаних із професійною сферою, тобто на формування *hard skills*. А *soft skills* часто не розвивають або розвивають лише частково. Водночас українські науковці та практики все більше акцентують на зміщенні фокусування освітнього процесу з *hard skills* на *soft skills* та доповненні їх *digital skills* – стандартним пакетом навичок і компетентностей, необхідних майбутньому соціальному працівникові як представнику сучасного мережевого суспільства [27, с. 44]. Безумовно, якість освіти безпосередньо впливає на рівень життя всього суспільства, тому важливим завданням освітніх установ є своєчасна реакція на потреби суспільства і коригування освітнього процесу відповідно до змін, що відбуваються в самому соціумі.

Рівень ефективності та успішності людини у ХХІ ст. визначається ступенем розвинутості та задіяності здатності критично мислити та оцінювати отримувану інформацію, перш ніж використовувати її. Критичне мислення – це «тип мислення, що забезпечує самостійні та відповідальні дії, а також характеризується самовдосконаленням» [28, с. 4]; «процес оцінювання якогось фрагменту реальності, наслідком чого є оцінювальне судження (оцінка)» [29, с. 4]; «інтелектуальний усвідомлений контроль за виконанням інтелектуальної діяльності» [17, с. 75]; «уміле відповідальне мислення, що дозволяє людині формулювати надійні вірогідні судження, це майстерним, відповідальним мисленням, яке сприяє гарному судженню, оскільки воно: а) ґрунтується на критеріях; б) є таким, що самокоригується; в) є чутливим до контексту» [30, с. 40]; використання когнітивних технік, які збільшують імовірність отримання бажаного кінцевого результату [6, с. 9]; «мислення, що розвивається на основі ретельного оцінювання не лише припущень, але й фактів, і приводить до найбільш об'єктивних висновків шляхом аналізування всіх доцільних чинників і використання обґрунтованих логічних процесів» [2]; «мислення про мислення, коли ви мислите задля вдосконалення свого мислення» [31, с. 49]; «як актуальний та важливий інструмент розумової діяльності особистості, що постає під впливом нових можливостей вибору в інформаційному суспільстві» [32, с. 34]. Усі наведені дефініції розкривають такі суттєві ознаки поняття «критичне мислення», як рефлексивність, самостійність, аналітичність, відповідальність, діалогічність.

Українська дослідниця Г. Балута пропонує виходити з розуміння критичного мислення як мислення вищого порядку; якісного міркування «відкритого» типу, що враховує контекст і приводить до ефективного (продуктивного вирішення) проблемної ситуації, тобто вирішує інформаційну невизначеність. У певному сенсі критичне мислення можна розглядати як максимальну репрезентацію, наближену до реального – уникнення ментальних деформацій реальності, що виникає внаслідок цілого комплексу можливих факторів [17, с. 78].

У структурі критичного мислення виділяються чотири рівні:

- 1) висловлення простого оцінного судження на основі безпосереднього аналізу (дослідження) предмета;
- 2) формулювання дихотомічних поглядів на розв'язання поставленої проблеми та пошук «золотої середини»;
- 3) виявлення неспроможності судження (аргументу) шляхом верифікації;
- 4) багатоплановий аналіз досліджуваного об'єкта, завдяки чому з'ясовується значущий чинник і встановлюються знехтувані чинники, а також установлюються ті умови, за яких первісно знехтуваний чинник набуває значущості, а первісно значущий, навпаки, втрачає її.

Людина буде успішною та затребуваною у професійному плані, якщо за своїть уміння аналізувати факти, навчиться продукувати ідеї та обстоювати свою точку зору, вільно володіти такими формами абстрактного мислення, як дедукція, індукція, аналогія, зможе вільно та адекватно оцінювати аргументи та розв'язувати проблеми як професійного, так і соціального характеру, уникати когнітивних помилок (деформацій) та ухвалювати усвідомлені рішення.

Когнітивні деформації (когнітивні помилки, когнітивні спотворення) – це помилкові патерни мислення, які впливають на наше сприйняття та оцінку ситуації (проблеми), наслідком чого є прийняття хибних рішень та створення спотвореної картини світу. Когнітивних деформацій багато, проте в контексті важливості критичного мислення для успішної людини ХХІ ст., зупинімося на кількох:

Помилка «суворої диз'юнкції» (чорно-біле мислення, дихотомічне мислення) – людина мислить за моделлю «все або ніщо», на кшталт «я або суперпрацівник, або повний нікчема», зрозуміло, що слідування такому когнітивному патерну зашкодить кар'єрному зростанню або і взагалі зруйнує будь-яку кар'єру. Вихід із цієї когнітивної пастки – використання критичного мислення, яке є позитивною та продуктивною діяльністю, що дозволить усвідомити просту істину – якщо ти помилився чи проявив некомпетентність у певній сфері, то потрібно просто поповнити відповідний багаж знань і згадати, що є й ті сфери діяльності, де ти супер.

Помилка підтвердження – зацикленість на певному масиві інформації, прагнення інтерпретувати її таким чином, щоб підтвердити вже сформовані переконання, ігноруючи інформацію, яка їм суперечить. Знову на допомогу приходять критичне мислення як здатність аналізувати інформацію з позиції логіки, відкидати суперечливу інформацію, робити обґрунтовані висновки як у стандартних, так і в нестандартних ситуаціях.

Персоніфікація або ілюзія контролю – переоцінка власної значущості, ступеня власного контролю над подіями, ситуаціями чи людьми. У цьому випадку варто згадати про таку властивість критичного мислення як рефлексивність, результатом якої має бути рефлексивний спосіб корекції та виправлення людиною помилок, допущених у процесі власного мислення. Перевагою високого емоційного інтелекту в цьому аспекті є те, що в його основі лежить самосвідомість, що полягає в розумінні своїх сильних і слабких сторін, усвідомленні своїх цінностей, потреб, цілей і вміння реально оцінювати свої можливості та свою роль у різних життєвих ситуаціях.

Поспішне узагальнення – на підставі одного негативного досвіду робиться негативний прогноз стосовно всіх подібних випадків та ситуацій. Для подолання цієї когнітивної деформації варто згадати про таку властивість критичного мислення, як постановка запитань та всебічна оцінка ситуації, оскільки критичне мислення – «мислення оцінне, рефлексивне, що передбачає вміння ставити нові евристичні запитання, що своєю чергою допомагають знаходити різноманітні, додаткові аргументи, приймати незалежні зважені рішення (у нестандартних ситуаціях)» [33, с. 387.]

Помилка телепатії (читання думок) – приписування собі здатності «читати» думки інших людей і передбачати їхню поведінку (реакцію). Людина, яка критично мислить, уникне цієї деформації, тому що здатна сприймати різні точки зору відповідно до їхніх змістовних зв'язків та порівнювати їх з іншими ідеями.

Надзвичайно важливим є застосування критичного мислення при отриманні інформації зі всесвітньої мережі Інтернет та здійснення комунікації в соціальних мережах. Як зауважують українські дослідники О. Данильян та О. Дзьобань, «Інтернет із повним правом може називатися як засобом масової комунікації, так і засобом масової інформації, являючи собою синтез усіх засобів передачі інформації та комунікації, що передували йому. Інтернет докорінно відрізняється від усіх інших ЗМІ тим, що будь-який його користувач одночасно є як виробником, так і одержувачем інформації, при цьому кількість його комунікацій технічно не обмежено. У тому разі, якщо спостерігається підвищений інтерес до якоїсь інформації, безліч користувачів підключається до її джерела, і їхня кількість наближається до телевізійної аудиторії. При цьому доступ до джерела інформації може здійснюватися як у ре-

жимі реального часу, так і в звичайному режимі ознайомлення, що надається джерелом» [34, с. 9]. Адекватна оцінка інформації, перевірка ступеня аргументованості наведених фактів убезпечить користувача мережі від хибної оцінки ситуації або поведінки людини й дозволить вибудувати власну стратегію поведінки, яка відповідає реальним умовам та викликам.

Як емоційні, так і соціальні навички можна об'єднати більш загальним поняттям – емоційний інтелект. Уперше цей термін сформулювали психологи Джон Маєр та Пітер Селовей у 1990 р., хоча різні дослідження в цій сфері проводились і раніше. Так, Джон Маєр і Пітер Селовей визначили емоційний інтелект як здатність розуміти свої та чужі емоції та здатність використовувати цю інформацію як вказівник для подальшого обмірковування і поведінки [13, с. 504]. Автори виділяють чотири основні компоненти емоційного інтелекту:

1. Ідентифікація емоцій – здатність помічати наявність емоцій, ідентифікувати їх, адекватно виражати та розрізняти справжні емоції та їхню імітацію.

2. Використання емоцій для підвищення ефективності мислення та інтелектуальної діяльності, спрямування уваги на важливі події, уміння стимулювати емоції, що сприяють вирішенню завдань.

3. Розуміння емоцій – здатність розуміти взаємозв'язок між емоціями, думками і поведінкою; можливість усвідомити цінність емоцій; причини виникнення емоційних переживань.

4. Управління емоціями – здатність до їхнього контролю, зниження прояву та інтенсивності негативних емоцій, уміння стимулювати прояв позитивних емоційних переживань.

Крім того, автори терміна «емоційний інтелект» запропонували підхід, за яким емоції варто розглядати як дуже важливий складник освітнього процесу, а не його перешкоду, якими вони вважалися до цього. Це привело до поступового переосмислення шкільної та академічної освіти. Емоційні компетенції поступово почали розглядати як необхідні складники для досягнення успіху в будь-якій сфері життя.

Відомим популяризатором концепції емоційного інтелекту став Деніел Гоулман, який у 1995 р. опублікував книгу під назвою «Емоційний інтелект», що стала світовим бестселером [9]. Пізніше автор написав і опублікував ще кілька книг на тему емоційного інтелекту [10–12].

Деніел Гоулман виокремлює такі складники емоційного інтелекту:

1. Самосвідомість – розуміння своїх внутрішніх станів, уподобань, ресурсів та емоцій.

2. Саморегуляція – керування своїми емоціями, імпульсами й ресурсами.

3. Мотивація – уміння налаштовувати себе на емоційний стан, який допоможе досягти мети.

4. Емпатія – розуміння емоцій, потреб і проблем інших людей.

5. Соціальні навички – ефективна комунікація, лідерство, співпраця, уміння керувати конфліктом [10, с. 46–47].

Автор відносить перші три пункти до особистісних вмінь, а останні два – до соціальних вмінь. Тобто самосвідомість, саморегуляція й мотивація стосуються внутрішнього світу людини, а емпатія й соціальні навички стосуються взаємодії з іншими людьми.

Крім того, американський психолог Р. Бар-Он також розробив свою комплексну модель емоційного інтелекту, яка стала досить популярною в світі. Автор виділив п'ять складників емоційного інтелекту [14]:

1. Самопізнання – усвідомлення своїх емоцій, упевненість у собі, самоповага, самореалізація, незалежність.

2. Навички міжособистісного спілкування – емпатія, соціальна відповідальність, взаєморозуміння.

3. Адаптаційні навички – уміння вирішувати проблеми, пристосовуватися до нових умов, реально оцінювати ситуацію.

4. Управління стресовими ситуаціями – стресостійкість, уміння контролювати імпульсивні спалахи.

5. Домінування позитивного настрою – відчуття щастя, оптимізм.

Усі наведені моделі емоційного інтелекту стосуються навичок інтелектуального опрацювання емоційної сфери життя. Ще Аристотель у «Нікомаховій етиці» писав, що нашим емоційним життям має керувати розум. За пристрастями, якщо спрямувати їх у правильне русло, стоїть власна мудрість, вони визначають наші думки, цінності, виживання. Проте вони з легкістю можуть збити нас із правильного шляху, що дуже часто й трапляється. Як помітив Аристотель, проблема полягає не в самій емоційності, а у відповідності емоції та її вияву. Питання в тому, як нам наділити емоції розумом і тим принести мир на нашій вулиці й турботу в наше суспільне життя [9, с. 30]. Отже, емоційний інтелект можна визначити як сукупність ментальних навичок до розуміння власних емоцій і емоцій інших людей та використання цієї інформації для досягнення цілей у різних сферах життя.

Юридична освіта має включати також підготовку здобувачів до емоційних аспектів юридичної практики. Ми підводимо наших студентів, якщо не готуємо їх до впливу їхнього емоційного життя, а також емоційного життя їхніх клієнтів на юридичну практику. Юридична освіта має культивувати емоційний інтелект [13, с. 1174]. Саме емоції лежать в основі поведінки людини, від її емоційного стану великою мірою залежить те, як вона приймає рішення, комунікує з іншими людьми, виконує ті чи інші завдання тощо.

Емоційний інтелект – основа ефективної комунікації, а комунікація – основа професійної юридичної діяльності. О. Семенов та Л. Насіленко у своїй

монографії «Професійна комунікативна підготовка майбутніх юристів: теорія і практика» зазначають, що динамічне, суперечливе, складне і багатогранне XXI ст. є століттям комунікації. Глобалізаційні процеси, що супроводжуються зростанням інтенсивності обсягів інформаційних потоків, актуалізували роль комунікації та комунікаційних аспектів як стратегічного ресурсу та системоутворювального фактору в розвитку національної правової системи, ефективного механізму взаємодії та конструктивного діалогу держави і громадськості [35, с. 13]. Дійсно, значущість якісної комунікації в усіх сферах суспільного життя важко переоцінити. А враховуючи те, що будь-яка комунікація має емоційний підтекст, кожна людина може покращувати комунікативні навички через розвиток емоційного інтелекту.

Крім того, емоційний інтелект безпосередньо впливає на успіх компаній. В. Козлова зазначає, що всі люди різні, в усіх різні больові точки й різний настрої. За досягнення результату і збереження продуктивності в різноманітній команді, що складається з великої кількості людей, відповідає саме емоційний інтелект [36, с. 15]. Саме тому успішні світові корпорації неодмінно займаються створенням міцної корпоративної культури та підвищенням емоційного інтелекту працівників. Наприклад, компанія «L'oreal» виявила, що менеджери з продажу, відібрані за допомогою тестування на рівень емоційного інтелекту, значно перевищують персональні обсяги продажів, ніж їхні колеги, найняті за іншою системою. У пілотному проєкті «PepsiCo» керівники, відібрані за рівнем їхньої емоційної компетенції, демонструють більшу продуктивність праці (на 10%), нижчу плинність кадрів (на 87%), створення додаткової економічної вартості й високі показники окупності інвестицій [37, с. 90]. Саме тому сьогодні все частіше серед вимог до потенційних претендентів на різні посади зустрічається і високий рівень емоційного інтелекту.

Професор Джошуа Розенберг зосереджує увагу на тому, що в основі комунікації лежать емоції, тому розуміння емоцій є дуже важливим для майбутніх юристів. Він пише, що існує важлива різниця між обмірковуванням і аналізом інформації, яким практикуючі юристи й студенти-юристи займаються сидячи за столом вдома чи в офісі або в бібліотеці, та діяльністю, яку вони здійснюють, коли мають справу з реальними людьми. Реальний час, реальне життя й комунікація включає емоції, вивчені патерни поведінки, наші переконання та інші людські, але неочевидні, особливості [38, с. 1229]. У цьому контексті важливо згадати про емпатію – одну з ключових навичок емоційного інтелекту. Саме емпатія дає можливість зрозуміти емоції іншої людини. Коли ми розуміємо, що відчуває інша людина, ми можемо дати зрозуміти, що чуємо її, і створити цим позитивну, довірливу атмосферу. Численні дослідження демонструють, що емпатичні люди зазвичай більш емоційно здо-

рові, вони більш комунікабельні, краще навчаються в школі, мають більше шансів для успішної кар'єри і навіть більше шансів створити міцні й щасливі романтичні відносини [15, р. 82].

Емоційний інтелект – дуже важлива навичка успішної людини XXI ст., адже вона допомагає досягати своїх цілей у різних сферах життя швидше, розуміти й керувати своїми емоціями, створювати сприятливу емоційну атмосферу в процесі будь-якої комунікації, використовувати на максимум свої сильні сторони й реалізовувати свій життєвий потенціал.

Від рівня емоційного інтелекту залежить те, наскільки людина розуміє себе і може керувати своєю поведінкою, настроєм, спонтанними реакціями, чи може вона знаходити спільну мову з іншими людьми, створювати сприятливу емоційну атмосферу в будь-якій комунікації та ін. Загалом це про усвідомленість, людяність, доброзичливість, цілеспрямованість і повагу до себе та інших людей.

Висновки. Освіта XXI ст. переживає суттєві трансформації, наслідком чого стає розвиток когнітивних наук, стимульований зростанням інтересу до ментальних процесів. Критичне мислення та емоційний інтелект формують та вдосконалюють здатність усвідомлювати й аналізувати внутрішній світ, грамотно опрацьовувати інформацію та ефективно управляти часом, злагоджено працювати та взаємодіяти в команді, «тримати удар» у будь-якій ситуації, бути керманічем власного життя та кар'єри.

Оволодіння навичками та інструментарієм критичного мислення, для того щоб досягнути успіху в професійній, соціальній, особистісній сферах, детермінується викликами XXI ст., необхідністю виваженого аналізу життєвих ситуацій та виробничих процесів, винайдення та обґрунтування способів реалізації / захисту своїх прав у цих ситуаціях.

В умовах надзвичайно швидкого розвитку сучасних технологій, поширення штучного інтелекту, потреба в розвитку *soft skills*, зокрема емоційного інтелекту, тільки зростає. Емоційний інтелект можна визначити як сукупність ментальних навичок до розуміння власних емоцій і емоцій інших людей та використання цієї інформації для досягнення цілей у різних сферах життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Левченко Є. В. Постлюдина та постлюдство: особливості прояву. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2015. № 60. С. 152–161.
2. Кроуфорд А., Саул В., Метьюз С., Макінстер Д. Технології розвитку критичного мислення учнів : навч. посіб. Київ : Пляди, 2006. 220 с.
3. Lipman M. Thinking in education. Cambridge : Cambridge university press, 1991. 188 p.
4. Moore B. N., Parker R. Critical thinking. 9th ed. URL: <https://upsagroup4.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/11/b44b90d4-3455-4eca-9e9c-31011233c3d1.pdf> (дата звернення: 02.09.2024).

5. Paul R. W. Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World. Rohnert Park : Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ., 1990. 575 p.
6. Halpern D. F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. Third edition. Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates, 1996. 205 p.
7. Fisher A. Critical Thinking: An Introduction. Second edition. Cambridge : Cambridge University Press, 2011. 302 p.
8. Шейбе С., Рогоу Ф. Медіаграмотність: критичне мислення у мультимедійному світі : монографія. Київ : Центр вільної преси ; Академія Української Преси, 2017. 319 с.
9. Гоулман Д. Емоційний інтелект : монографія. Харків : Віват, 2020. 512 с.
10. Гоулман Д. Емоційний інтелект у бізнесі : монографія. Харків : Віват, 2021. 528 с.
11. Гоулман Д. Соціальний інтелект: нова наука про людські відносини : монографія. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2020. 400 с.
12. Гоулман Д., Річард Б., Енні М. Емоційний інтелект лідера. Харків : Наш Формат, 2021. 288 с.
13. Mayer J. D., Salovey P., Caruso D. R. Emotional intelligence: New ability or eclectic traits? URL: https://scholars.unh.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1353&context=psych_facpub (дата звернення: 02.09.2024).
14. Bar-On R. The Bar-On Model of Emotional-Social Intelligence. URL: https://www.researchgate.net/publication/6509274_The_Bar-On_Model_of_Emotional-Social_Intelligence (дата звернення: 07.09.2024).
15. Mike Acker. Connect through emotional intelligence. USA, Orlando : Advantage publishing, 2022. 196 p.
16. Гусєва С. О. Шляхи практичного розвитку критичного мислення учнів початкових класів. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання в підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми* : зб. наук. пр. / ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського. 2012. №30. С. 114–120.
17. Балута Г. А. Критичне мислення і когнітивні практики освіти. *Актуальні проблеми духовності* : зб. наук. пр. / Криворіз. держ. пед. ун-т. Кривий Ріг, 2019. Вип. 20. С. 72–85.
18. Rovner J. The Heroes of COIN. *Orbis*. 2012. Vol. 56, №2. P. 215–232.
19. International Labour Organization. Global framework on core skills for life and work in the 21st century. URL: <https://www.ilo.org/media/383486/download> (дата звернення: 18.08.2024).
20. Шестакова С. Використання інтерактивних методів навчання для формування soft skills у студентів юридичного профілю. URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/7710/1B2.pdf> (дата звернення: 18.08.2024).
21. National Soft Skills Association. The soft skills disconnect. URL: <https://www.nationalsoftskills.org/the-soft-skills-disconnect/> (дата звернення: 20.08.2024).
22. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради України*. 2017. №38/39.
23. Манукян В. Левоведение. Почему юрист не танцует твист? Профессиональный портрет юриста в литературно-правовом интерьере : монографія. Харків : Право, 2017. 392 с.

24. Тоффлер Е. Третя хвиля : монографія. Київ : Всесвіт, 2000. 475 с.
25. The Future of Jobs Report 2020. URL: Infographics – The Future of Jobs Report 2020 | World Economic Forum (weforum.org) (дата звернення: 25.08.2024).
26. Сидорович Р. Штучний інтелект: нова ера чи кінець юридичної професії? URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/informaciyne-pravo-telekomunikaciyi/shtuchniy-intelekt-nova-era-chi-kines-yuridichnoyi-profesiyi.html> (дата звернення: 20.08.2024).
27. Кочубей Т., Качук Ю. Соціальні навички soft skills у системі компетентностей майбутніх соціальних працівників. *Соціальна робота та соціальна освіта / Уман. держ. ун-т ім. Павла Тичини*. 2021. Вип. 2 (7). С. 42–51.
28. Терно С. О. Теорія розвитку критичного мислення (на прикладі навчання історії) : посіб. для вчителя. Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2011. 108 с.
29. Терно С. О. Критичне мислення та інноваційні стратегії в історичній освіті : монографія. Запоріжжя : Запоріз. нац. ун-т, 2023. 120 с.
30. Lipman M. Critical thinking: What can it be? *Educational Leadership*. 1988. №46 (1). Р. 38–43.
31. Paul R. W. Critical Thinking: What Every Person Need stop Survive. *A Rapidly Changing World. Foundation for Critical Thinking*. 1993. 669 p.
32. Архіпова Є. О., Ковалевська О. В. Критичне мислення як необхідна складова розумової діяльності в межах сучасного інформаційного суспільства. *Гуманітарний часопис*. 2012. №2. С. 34–38.
33. Плохута Т. М. Евристичні запитання як основа критичного мислення. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. №9 (53). С. 383–390.
34. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Сучасна людина: інформаційні аспекти антропо-соціогенезу. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2024. №2 (61). С. 6–26.
35. Семенов О. Професійна комунікативна підготовка майбутніх юристів: теорія і практика : монографія. Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. 324 с.
36. Козлова В. Технологія EQ-BOOST. Як використовувати емоційний інтелект у бізнесі та житті : монографія. Львів : Вид-во Старого Лева, 2023. 176 с.
37. Корман М. Емоційний інтелект персоналу як основа ефективного розвитку організації. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету*. Економічні науки. 2013. Вип. 24. С. 88–94.
38. Joshua D. Rosenberg. Interpersonal dynamics: Helping Lawyers Learn the Skills, and the Importance of Human Relationship in the Practice of law. *University of Miami Law Review*. 2005. Vol. 58. P. 1225–1273.

REFERENCES

1. Levcheniuk, Ye.V. (2015). Postliudyna ta postliudstvo: osoblyvosti proiavu *Humanitarnyi visnyk ZDIA – Humanitarian Bulletin ZDIA*, 60, 152–161 [in Ukrainian].
2. Krouford, A., Saul, V., Metiuz, S., Makinster, D. (2006) *Tekhnolohii rozvytku krytychnoho myslennia uchniv*. Kyiv: Vyd-vo «Pleiady» [in Ukrainian].

3. Lipman, M. (1991). *Thinking in education*. Cambridge: Cambridge university press.
4. Moore, B.N., Parker, R. (2009). *Critical thinking*. 9th ed. URL: <https://upsagroup4.wordpress.com/wp-content/uploads/2018/11/b44b90d4-3455-4eca-9e9c-31011233c3d1.pdf>.
5. Paul, R.W. (1990). *Critical Thinking: What Every Person Needs to Survive in a Rapidly Changing World*. Rohnert Park, CA: Center for Critical Thinking and Moral Critique, Sonoma State Univ.
6. Halpern, D.F. (1996). *Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking*. Mahwah, New Jersey : Lawrence Erlbaum Associates.
7. Fisher, A. (2011). *Critical Thinking: An Introduction*. Cambridge University Press.
8. Sheibe, S., Rohou F. (2014) *Mediahramotnist. Krytychne myslennia u multymediinomu sviti*. Kyiv: Tsentr vilnoi presy ; Akademia Ukrainskoi Presy [in Ukrainian].
9. Houlman, D. (2020). *Emotsiinyi intelekt*. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
10. Houlman, D. (2021) *Emotsiinyi intelekt u biznesi*. Kharkiv: Vivat[in Ukrainian].
11. Houlman, D. (2020) *Sotsialnyi intelekt: nova nauka pro liudski vidnosyny*. Kharkiv: Knyzhkovyi Klub «Klub simeinoho dozvillia» [in Ukrainian].
12. Houlman, D., Richard, B., Enni, M. (2021). *Emotsiinyi intelekt lidera*. Kharkiv: Nash Format [in Ukrainian].
13. Mayer, J.D., Salovey, P., Caruso, D.R. (2008). *Emotional intelligence: New ability or eclectic traits?* URL: https://scholars.unh.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1353&context=psych_facpub
14. Bar-On, R. (2006). *The Bar-On Model of Emotional-Social Intelligence*. URL: https://www.researchgate.net/publication/6509274_The_Bar-On_Model_of_Emotional-Social_Intelligence
15. Mike, Acker. (2022). *Connect through emotional intelligence*. Orlando: Advantage publishing.
16. Husieva, S.O. (2012) *Shliakhy praktychnoho rozvytku krytychnoho myslennia uchniv pochatkovykh klasiv. Suchasni informatsiini tekhnologii ta innovatsiini metodyky navchannia v pidhotovtsi fakhivtsiv: metodolohiia, teoriia, dosvid, problemy – Modern information technologies and innovative teaching methods in training specialists: methodology, theory, experience, problems, 30, 114–120* [in Ukrainian].
17. Baluta, H.A. (2019). *Krytychne myslennia i kohnityvni praktyky osvity Aktualni problemy dukhovnosti – Actual problems of spirituality, 20, 72–85* [in Ukrainian].
18. Rovner, J. (2012) *The Heroes of COIN. Orbis. Vol. 56, 2, 215–232*.
19. International Labour Organization. *Global framework on core skills for life and work in the 21st century*. (2021). URL: <https://www.ilo.org/media/383486/download>.
20. Shestakova, S. (2020). *Vykorystannia interaktyvnykh metodiv navchannia dlia formuvannia soft skills u studentiv yurydychnoho profilu*. URL: <https://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/7710/1B2.pdf> [in Ukrainian].
21. National Soft Skills Association. *The soft skills disconnect*. (2017). URL: <https://www.nationalsoftskills.org/the-soft-skills-disconnect/>
22. *Zakon Ukrainy «Pro osvitu»*. (2017) *Vidomosti Verkhovnoi Rady – Verkhovna Rada information, 38–39* [in Ukrainian].

23. Manukian, V. (2017). Levovedenye. Pochemu yuryst ne tantsuet tvyst? Professionalnyi portret yurysta v lyteraturno-pravovom ynterere. Kharkiv: Pravo [in Russian].
24. Toffler, E. (2000). Tretia khvyliia. Kyiv: Vsesvit [in Ukrainian].
25. The Future of Jobs Report. (2020). URL: Infographics – The Future of Jobs Report 2020 | World Economic Forum (weforum.org)
26. Sydorovych, R. (2023). Shtuchnyi intelekt: nova era chy kinets yurydychnoi profesii? URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/informatsiynе-pravo-telekomunikatsiyi/shtuchnyi-intelekt-nova-era-chi-kinec-yuridichnoyi-profesiyi.html> [in Ukrainian].
27. Kochubei, T. Tkachuk, Yu. (2021). Sotsialni navychky soft skills u systemi kompetentnosti maibutnikh sotsialnykh pratsivnykiv. *Sotsialna robota ta sotsialna osvita – Social work and social education*, 2(7), 42–51 [in Ukrainian].
28. Terno, S.O. (2011). Teoriia rozvytku krytychnoho myslennia (na prykladi navchannia istorii). Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].
29. Terno, S.O. (2023). Krytychne myslennia ta innovatsiini stratehii v istorychnii osviti. Zaporizhzhia: Zaporizkyi natsionalnyi universytet [in Ukrainian].
30. Lipman, M. (1988). Critical thinking: What can it be? *Educational Leadership*. 46 (1), 38–43.
31. Paul, R.W. (1993). Critical Thinking: What Every Person Need stor Survive In A Rapidly Changing World. Foundation for Critical Thinking.
32. Arkhipova, Ye.O., Kovalevska, O. V.(2012). Krytychne myslennia yak neobkhdna skladova rozumovoi diialnosti v mezhakh suchasnoho informatsiinoho suspilstva. *Humanitarnyi chasopys – Humanitarian journal*, 2, 34–38 [in Ukrainian].
33. Plokhuta T.M. (2015) Evrystychni zapytannia yak osnova krytychnoho myslennia. *Pedahohichni nauky : teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies*, 9(53), 383–390 [in Ukrainian].
34. Danylian, O.H., Dzoban, O.P. (2024). Suchasna liudyna: informatsiini aspekty antroposotsiogenezu. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho – Bulletin of the National University of Law named after Yaroslav the Wise*, 2(61), 6–26 [in Ukrainian].
35. Semenoh, O. (2015). Profesiina komunikatyvna pidhotovka maibutnikh yurystiv: teoriia i praktyka: monohrafiia. Sumy: Vyd-vo Sum DPU im. A. S. Makarenka. [in Ukrainian].
36. Kozlova, V. (2023). Tekhnolohiia EQ-BOOST. Yak vykorystovuvaty emotsiinyi intelekt u biznesi ta zhytti. Lviv: Vydavnytstvo Staroho Leva [in Ukrainian].
37. Korman, M. (2013). Emotsiinyi intelekt personalu yak osnova efektyvnoho rozvytku orhanizatsii. *Naukovi pratsi Kirovohradskoho natsionalnoho tekhnichnoho universytetu – Scientific works of the Kirovohrad National Technical University*, 24, 88–94 [in Ukrainian].
38. Joshua, D. (2005). Rosenberg. Interpersonal dynamics: Helping Lawyers Learn the Skills, and the Importance of Human Relationship in the Practice of law. *University of Miami Law Review*, 58, 1225–1273.

Kutsepal Svitlana Viktorivna, Doctor of Philosophical Sciences, Professor, Professor of the Department of Theoretical and Legal Disciplines of the Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, Poltava, Ukraine

Liubchenko Marianna Ivanivna, PhD in Law, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Theoretical and Legal Disciplines of the Poltava Law Institute of the Yaroslav Mudryi National Law University, Poltava, Ukraine

BASIC COMPETENCIES OF A SUCCESSFUL PERSON IN THE XXI CENTURY

The article explores the essence and specificity of critical thinking and emotional intelligence as basic competencies of a successful person in the 21st century. The thesis is argued for the significant increase in the role of critical thinking as a tool of education and a means to counter manipulative influences and technologies, taking into account all the features and nuances of the context and leading to effective decision-making in problematic situations, thus resolving informational uncertainty. The role of emotional intelligence is revealed as a set of mental skills for understanding one's own emotions and the emotions of others as well as using this information to achieve goals in various areas of life.

Keywords: *person, information, competence, critical thinking, soft skills, emotional intelligence.*

Висоцька Ольга Євгенівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради, м. Дніпро, Україна

e-mail: vysolga@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1265-7582

ДОБРОЧЕСНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ЛЮДИНИ: КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ

Розглянуто трансформацію концепту доброчесності в історичній ретроспективі як важливого чинника формування ідентичності людини. Визначено тенденції пов'язувати доброчесність як із суспільними нормами, що впливають на самоідентифікацію людини, так і з внутрішніми переконаннями, що визначають її «довіру до себе» як основу ідеальної моделі самореалізації. Описано зміни у тлумаченні доброчесності від античної концепції самопізнання та етики розуму до постмодерністського ціннісного плюралізму і деконструкції моралі, а також намагання поєднати принципи моральної автономії та суспільної солідарності в метамодернізмі.

Ключові слова: *доброчесність, ідентичність, цінності, мораль, людина, суспільство, культура.*

Постановка проблеми. Концепт доброчесності відіграє важливу роль у формуванні ідентичності людини, оскільки він пов'язаний із моральними та етичними стандартами, за якими вона живе і визначає своє місце в суспільному бутті. Доброчесність проявляється не тільки в індивідуальному самовизначенні особистості, але й у способі її взаємодії з іншими, віддзеркалюючи суспільні норми та цінності. Разом із цим можна спостерігати суттєву трансформацію концепту доброчесності в умовах розмивання норм та тенденції до віртуалізації ідентичності в цифровому суспільстві. Тому актуальним є питання визначення концептуальних основ цих змін в історичній ретроспективі, а також характеристик ключових ідей щодо впливу доброчесності на самоідентифікацію людини.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ідентичність у її ціннісно-змістовних визначеннях, у тому числі крізь призму доброчесності, розглядалася Ч. Кулі, який у концепції «дзеркальної самості» описав механізм соці-

альної адаптації людини [26]; Р. Бергером і Т. Лукманом, які визначили способи конструювання і реконструювання ідентичності залежно від змін соціальних обставин [24, р. 278]; В. Декомбом, який зосередив увагу на осмисленні сучасного тлумачення ідентичності в умовах ціннісних трансформацій [4]; Е. Макінтайром, який розглядав еволюцію розуміння природи чеснот у філософії, підкреслюючи провідну роль доброчесності у формуванні моральної ідентичності індивіда [9]. Серед українських авторів слід виокремити наукові праці Я. Любимого [8], О. Пономаренко [14], О. Степанової [17], М. Степико [18], Н. Черенко [20], Ю. Калиновського [21], які досліджували різні аспекти впливу доброчесності на ідентичність людини, а також трансформації самого концепту доброчесності в різні періоди.

Одночасно потребує додаткового осмислення процес змін у поглядах на феномен доброчесності, що дозволить сформувати цілісне розуміння еволюції бачення її природи та характеру впливу на ідентичність людини.

Метою статті є розкрити характер трансформації концепту доброчесності в історичній ретроспективі як важливого чинника формування ідентичності людини.

Виклад основного матеріалу. Доброчесність є базовим елементом багатьох етичних систем. В античній філософії доброчесність розумілась як сукупність знань і вмінь діяти відповідно до певних моральних принципів. Зокрема, Сократ вбачав у ній раціональну основу поведінки людини на основі визначених нею самою переконань, що сприяють досягненню щасливого життя. У цьому сенсі доброчесність виступає мірою піклування людини про себе, своєї душі. Оскільки, як говорив Сократ, «людина не повинна зважати на обставини, вона має коритися тільки власному розумові, який вирішує, що добре, а що ні» [Цит. за: 13, с. 45], він таким чином пов'язував доброчесність із самопізнанням і стверджував, що лише людина, яка пізнала себе, може бути доброчесною. Ця самопізнаність водночас є довірою до власного розуму та здатності пізнати істину.

Платон також називав доброчесність найкращим станом людини, що гідна похвалі сама собі в її намаганнях виробити розуміння блага як для себе, так і для суспільства. Так, у відомому діалозі «Протагор» він обговорює ідею, що чеснота – це знання, а люди, які знають благо, автоматично діятимуть відповідно до цього знання, що робить їх відповідальними за свої дії [13, с. 154]. Платон пов'язував доброчесність із роллю розуму та гармонією душі. Він вважав, що доброчесність є основою справедливого суспільства. У своїх роботах він описує чотири основні доброчесності: мудрість, мужність, помірність і справедливість. Вони, на думку Платона, є необхідними для формування ідеальної держави, де кожна особа виконує свою роль відповідно до природних схильностей [12, с. 65].

На відміну від Платона і Сократа, Аристотель переносить акцент на суспільну природу людини, яка лише завдяки прагненню до спільного блага здатна досягати щастя у своєму житті. У «Нікомаховій етиці» він пропонував розглядати добродетель як середину між двома крайнощами (надмірністю і нестачею), що проявляється через практичну мудрість. Наприклад, мужність є добродетеллю, яка знаходиться між боягузством (недостатність) і безрозсудністю (надмірність) [2, с. 117]. При цьому вибір правильної середини між крайнощами можливий лише тоді, коли людина довіряє своїй здатності міркувати та приймати рішення на основі розуму. Тим самим добродетель можна вважати важливим чинником формування ідентичності особистості.

Аристотель також вводить поняття відповідальності через ідею вибору: людина, яка знає, що є добром, і свідомо обирає діяти відповідно до цього знання, є відповідальною за свої дії. Для нього добродетель була важливою передумовою для створення справедливого суспільства, оскільки люди повинні дбати не лише про своє особисте благо, але й про загальне. Він виділяє два основні різновиди добродетелі: діанетичні (доброчесності розуму) та, власне, етичні (доброчесності волі та характеру). До перших належать: мудрість, знання, поміркованість. До етичних – мужність, помірність, гідність, щедрість, щирість, справедливість тощо [2, с. 34].

Аристотелівська етика апелює до добродетелі як здатності діяти врівноважено для досягнення щасливого, гармонійного життя. Доброчесність, за Аристотелем, є ключем до досягнення евдемонії – стану щастя і задоволення, який досягається через реалізацію свого потенціалу. У сучасному контексті це можна інтерпретувати як здатність людини діяти згідно з моральними принципами та розвивати такі якості, як чесність, справедливість, мудрість, сміливість. Іншими словами, люди формують свою ідентичність не лише через індивідуальні риси, але й через моральні принципи, яких дотримуються. Доброчесність стає фундаментом самосприйняття, впливаючи на особистісну відповідальність, почуття власної гідності та суспільні ролі. У процесі соціалізації, людина привласнює певні моральні норми, що впливають на те, як вона сприймає себе і світ.

Отже, в античності добродетель розумілась як чинник особистого розвитку та суспільної гармонії [17, с. 263]. Ці ідеї стали основою для етичних теорій у подальшому.

Середньовіччя можна вважати періодом значних змін у розумінні добродетелі. Християнські уявлення про добродетель відрізнялись від античних акцентуванням уваги на духовних цінностях і релігійних переконаннях. Основними чеснотами стали три теологічні поняття: віра, надія і любов. Доброчесність почала розглядатися як спосіб досягнення спасіння. Людина повинна була проявляти добродетель не лише для себе, а й для блага інших християн.

ян. Християнська добродесність акцентувала увагу на взаємодопомозі, милосерді та служінні іншим, що стало основою для формування моральних норм та етичних стандартів середньовічної культури. У цьому розрізі можна звернутися до ідей Августина Аврелія, який наголошував на важливості внутрішнього життя і здатності людини до покаяння. Він вважав, що добродесність не лише стосується зовнішніх дій, але й вимагає від людини глибокого самоусвідомлення і внутрішньої чистоти [16].

Тома Аквінський своєю чергою намагався синтезувати античну філософію з християнським віровченням, пропонуючи концепцію добродесності, яка поєднує раціональність і віру. Аквінський підкреслював, що добродесність має божественний характер і полягає в слідуванні божественним заповідям. Людина відповідальна за свої вчинки перед Богом, тому добродесність вимірюється її здатністю відповідати на божественний поклик [1].

Ренесанс став періодом формування гуманістичних цінностей, що вплинули на розвиток концепту добродесності в контексті становлення ідентичності людини. Добродесність почали вважати не лише моральною якістю, але й ознакою освіченості та інтелектуального розвитку. Гуманісти цього часу переосмислили добродесність у контексті нової світської культури, роблячи акцент на значенні знання, освіти та особистісного розвитку. Зокрема, Еразм Роттердамський приділяв значну увагу питанням самовдосконалення та автономії людини [15]. Добродесність при цьому розуміється як здатність людини довіряти собі та діяти відповідно до своїх моральних принципів, часто асоціюючися з творчим самовираженням та здатністю досягати великих результатів через власні зусилля. Таким чином, у період Ренесансу концепт добродесності набуває характеристик універсальної чесноти, яка охоплює як моральні, так й інтелектуальні аспекти життя людини.

В епоху Просвітництва та в пізніший «класичний» період розвитку філософської думки концепт добродесності зазнає істотних трансформацій. Так, І. Кант розглядає моральність у контексті раціональних принципів, а не тільки релігійних чи традиційних норм. У сформульованому ним відомому принципі категоричного імперативу як універсальному правилі моральної поведінки людини добродесність виступає провідним чинником формування її ідентичності в її приналежності до всього людства. Іншими словами, людина повинна діяти лише за тим принципом, який може стати загальним законом для всіх. І. Кант розуміє добродесність як обов'язок дотримуватися моральних законів, які людина встановлює для себе завдяки розуму [7]. Це означає, що добродесна людина поводить себе так, як хотіла би, щоб поводитися з нею інші. Така послідовна моральна поведінка формує основу для довіри до себе як автономної особи, а також виступає підставою для усвідомлення себе частиною певної спільноти.

Важливим аспектом розуміння доброчесності є поняття автономії як здатності людини самостійно приймати моральні рішення. Зокрема, у «Критиці практичного розуму» І. Кант підкреслює, що справжня доброчесність виникає тоді, коли особа діє не через зовнішні обставини, а керується внутрішнім почуттям обов'язку [7, с. 97]. Доброчесна людина діє згідно з моральним законом, який вона сама для себе визначає. Відповідальність перед собою є основою доброчесності, і лише людина, яка довіряє власному розуму та здатна до самостійного морального судження, може вважатися моральною. Отже, довіра до себе, за І. Кантом, полягає у вірі в здатність діяти відповідно до універсальних етичних принципів. Людина відповідальна за свої моральні вчинки перед іншими, оскільки вона є носієм автономної волі.

Із секуляризацією моральності концепт доброчесності поступово почав розумітися виключно у світському контексті, де етичні норми більше не пов'язувалися безпосередньо з релігійними віруваннями. Цей процес призвів до зростання інтересу до питань індивідуальної відповідальності, прав людини та соціальної справедливості, що стало основою для подальших етичних дискусій. Зокрема, Дж. Роулз підкреслював важливість справедливості як основної доброчесності в суспільстві. Його концепція «справедливого суспільства» акцентує увагу на рівності та справедливості, вважаючи їх невід'ємними складниками доброчесного життя. У праці «Теорія справедливості» він викладає теорію «справедливості як чесності», що передбачає визначення рівноправності і справедливості в якості основних принципів соціального контракту, які мають визнавати всі члени суспільства [30, с. 27]. Рівноправність та справедливість як ключові чесноти соціального життя людини також формують її ідентичність. Для цього, однак, треба відкинути знання про свій соціальний статус, здібності, стать тощо й обрати раціональну форму поведінки, що зумовлена природним прагненням людини до рівності та справедливості як взаємодоповнювальних чеснот. Доброчесність полягає в такій організації дій людини, щоб вона, з одного боку, забезпечувала право кожного на рівний обсяг основних прав і свобод, а з іншого – щоб ці дії були максимально сумісними із правами і свободами інших. Своєю чергою, справедливість повинна досягатися завдяки вільному і відкритому доступу до всіх суспільних благ за умови рівних можливостей для всіх членів суспільства [30, с. 48]. Доброчесність також включає готовність людини співпрацювати і діяти відповідно до раціонально погоджених правил, що сприяють справедливості.

Хоча теорія Дж. Роулза була часто критикована і переосмислена (у тому числі ним самим у роботі «Правосуддя як справедливість: Переформулювання», 2001 р.), але акцент на організаційних засадах доброчесності в межах соціально-інституційного порядку надав поштовху до нових розвідок цього

питання. Доброчесність як відповідна соціально зумовлена зразкова модель індивідуальних прагнень і дій людини починає все більше пов'язуватися з такими чеснотами, як відповідальність, толерантність, справедливість та солідарність.

На противагу Дж. Роулзу, для якого доброчесність мислиться у взаємодії з принципами соціальної справедливості, Ж.-П. Сартр акцентує увагу на індивідуальній свободі й відповідальності як основ доброчесної поведінки людини. Відповідальність в його тлумаченні виступає фундаментальною характеристикою людського існування. При цьому відповідальність не є протилежністю свободи, вона зумовлена свободою. Як зазначає Ж.-П. Сартр у своїй фундаментальній праці «Буття і ніщо», оскільки людина за своїми буттєвими ознаками абсолютно вільна або «засуджена бути вільною», то і повністю відповідальна за всі свої дії [19, с. 132]. Доброчесність у такому разі – це відповідальність за вибір, який людина робить у межах своєї свободи. Тому навіть відмова від вибору є вибором, і за це людина також несе відповідальність. Тобто доброчесність не є суспільно визначеною, а виступає атрибутом автентичності людини, яка має відштовхуватися від самої себе та своєї свободи, приймаючи повну відповідальність за вибір моделей дій.

Людина, таким чином, має діяти не згідно з зовнішніми нормами чи традиціями, але відповідно до власних внутрішніх переконань. Ця позиція Ж.-П. Сартра повертає нас до античного концепту доброчесності як внутрішнього волевиявлення особи, а також кантівського імперативу, але на нових засадах. Якщо для Сократа і Платона зразок для дій визначається завдяки спогляданню ідеальних образів, а для І. Канта – «внутрішнього морального закону», то згідно із Ж.-П. Сартром людина не має наперед визначених моральних принципів. Вона вільна створювати свою моральність і доброчесність, але ця свобода супроводжується важким тягарем відповідальності за наслідки своїх дій. Культура, традиції, визначені суспільством норми й обмеження є лише фальшивим, нав'язаним соціумом світом. Насправді не існує жодних попередніх моральних істин або абсолютних норм, які могли б визначити людські дії. Людина сама створює свої цінності та визначає, що є доброчесним через власний вибір і дії.

Концепти доброчесності Дж. Роулза та Ж.-П. Сартра можна вважати крайніми за своїм змістом, які зосереджуються або виключно на суспільному, або на індивідуальному компонентах життя людини. У Дж. Роулза доброчесність визначається через принципи справедливості та соціального контракту, які мають універсальний характер. Для Ж.-П. Сартра доброчесність виникає з особистої свободи і не має універсальних етичних підвалин – людина сама створює свою етику через вибір. Обидва мислителі акцентують увагу на відповідальності, але в різному контексті. У Дж. Роулза це відповідальність

перед суспільством і справедливими інституціями. У Ж.-П. Сартра відповідальність є радикально індивідуальною – це відповідальність перед самим собою. Дж. Роулз орієнтований на добродетельність у контексті соціальних інституцій і справедливості для всіх, тоді як Ж.-П. Сартр більше зосереджується на особистій відповідальності й свободі окремої людини, поза жорсткими соціальними рамками.

Можна, таким чином, спостерігати дві основні тенденції у трактуванні добродетельності – як соціально зумовленого феномену, який допомагає регулювати поведінку людини, виконуючи функцію моральних правил для її дій у суспільстві, а також як внутрішньо зумовлених принципів самореалізації особи, що мають автентичну природу. Існує також третій підхід, що полягає в запереченні самого концепту добродетельності як цілковито штучного поняття. Зокрема, Ф. Ніцше, критикуючи християнську мораль та класичні уявлення про цінності, вважав, що їхнє застосування до особистості обмежує її прагнення та пригнічує потенціал. Такі християнські чесноти як жертвність, милосердя, смиренність є не проявами сили і благородства, а навпаки – результатом слабкості і страху перед життям. На його думку, вони були створені як форма «рабської моралі», що заохочує людей підкорятися і пригнічувати власні природні інстинкти [10, с. 37]. Хоча, на противагу цим чеснотам, Ф. Ніцше пропонує культивувати силу волі, мужність, гордість – чесноти, що сприяють життю і розвитку індивіда, – добродетельність не має ані соціальних, ані особистісних коренів. Людиною, як і всім живим, рухає «воля до влади» – внутрішня сила, яка дозволяє їй самостверджуватись. «Не прив'язуйтеся до своїх чеснот...», – це головне гасло Ф. Ніцше [10, с. 43]. Воно означає, що зміст ідентичності людини полягає в її спроможності мати силу відкинути все, у тому числі мораль і добродетельність, якщо вони пригнічують її індивідуальність.

Постмодернізм пішов далі у своїй критиці традиційних концепцій добродетельності. Більшість представників постмодернізму, наприклад Ж. Бодріяр, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотар, М. Фуко, ставили під сумнів об'єктивність моральних цінностей та універсальних правил або добродетельностей. Вони підкреслювали, що моральні принципи є соціальними конструкціями, які залежать від конкретного контексту [25]. Водночас, як вказує, зокрема, М. Фуко, людина не є повністю автономною істотою і завжди перебуває під впливом соціальних та дискурсивних структур, що робить її залежною від різноманітних дисциплінарних практик, які в тому числі пропагують певні моделі добродетельної поведінки [22, с. 49]. Відповідно враження людини про самостійність мотивації та вибору дій може бути ілюзорним, оскільки вони часто зумовлені внутрішньо засвоєними нормами і правилами, що нав'язуються суспільством починаючи з дитинства і протягом всього життя. Добродетельність у цьому випадку стає предметом кри-

тичного перегляду, оскільки постмодерністи піддають сумніву саму ідею автономії та індивідуальної відповідальності.

Концепт доброчесності у постмодернізмі підлягає деконструкції та переглядається в контексті переосмислення природи соціальних, культурних та мовних структур. Оскільки постмодерністи заперечують універсальність моральних принципів та підкреслюють роль релятивізму, контексту і влади у формуванні уявлень про доброчесність, цей феномен осмислюється не як щось природне чи вічне, а як соціальний конструкт, що змінюється залежно від історичних і культурних умов.

Так, М. Фуко розглядає мораль не як фіксований набір універсальних правил, а як продукт дискурсивної влади і соціальних практик. Він приділяє увагу тому, як різні суспільні інститути (школи, лікарні, в'язниці) можуть формувати уявлення про доброчесність через дисциплінарні механізми. У таких працях, як «Наглядати і карати» та «Історія сексуальності», М. Фуко показує, що поняття доброчесності безпосередньо пов'язано з механізмами контролю та регулювання поведінки людини соціальними інструментами [22]. У цьому сенсі доброчесність може бути розглянуто як спосіб підкорення і впливу на індивіда через засвоєння ним норм, що також впливають на його ідентичність.

Свою чергою Ж. Дерріда стверджував, що будь-яка мораль (як система значень) є обмеженою структурою, що несе в собі власні суперечності та виключення, які неможливо повністю усунути. У контексті доброчесності це означає, що не можна говорити про універсальні моральні принципи, оскільки будь-яке твердження про доброчесність обов'язково містить приховані суперечності та ієрархії. Тому не існує фіксованих моральних категорій, а отже, доброчесність є плинною і невизначеною за своїм змістом. Ідентичність людини також є постійно змінюваною, як і всі прояви доброчесної поведінки. Людина здатна залишитися сама з собою тільки в момент смерті: «Тільки смертний може бути відповідальним, тому що він закликається до відповідальності самою незамінністю своєї власної смерті; він і лише він відповідає за свою смерть» [6, с. 24].

Ф.-Ф. Ліотар, проголошуючи про недовіру до «метанаративів» як «великих історій», які пояснюють світ і встановлюють загальні моральні норми, також просуває ідею, що доброчесність, як й інші моральні категорії, є лише однією з численних локальних історій, які не мають абсолютної цінності [11, с. 72]. Він фактично розглядає етику як сукупність малих, фрагментованих дискурсів, де немає єдиної істини, а існує безліч різних способів мислити і діяти морально.

Більш розгорнута позиція прозвучала в роботах Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі «Тисяча плато» та «Анти-Едіп», де висувається концепція постмодерністської

етики, яка протиставляється традиційній ієрархічній системі моралі. Вони, подібно до думок інших постмодерністів, стверджують, що доброчесність не може бути фіксованою категорією, оскільки вона постійно змінюється разом зі зміною соціальних зав'язків і структур. При цьому автори визначають доброчесність як нову ціннісну диспозицію, для якої характерне не дотримання визначених правил, а створення нових можливостей для дій, виходячи за межі усталених норм і порядків [3].

У цілому в постмодернізмі заперечується універсальність моральних принципів та етичних категорій, у зв'язку з чим доброчесність сприймається як контекстуальна, змінна і залежна від культурних та соціальних умов, а ідентичність людини мислиться плинною та множинною. Важливе значення також мало упровадження практик деконструкції категорій моралі та традиційних етичних систем, що дозволило виявити їхню залежність від влади, ідеологій і соціальних практик. Із цієї позиції доброчесність може бути осмислено як важливий інструмент контролю або маніпуляцій. Хоча доброчесність розглядається з позиції релятивізму, тобто вона не має об'єктивної цінності поза межами конкретного дискурсу чи контексту (що є доброчесним в одній культурі, може бути неприйнятним в іншій), вона, однак, визнається значущим чинником соціальних практик. При цьому постмодерністи прагнуть створити етику, яка б не базувалася на ієрархіях чи домінуванні одних принципів над іншими. Замість цього вони наголошують на множинності етичних систем.

Таким чином, у постмодерністській філософії доброчесність розглядається як плинне, багатозначне і контекстуальне поняття, яке більше не має однозначних моральних координат. Цей підхід розкриває складність та багатогранність етичного життя, але водночас ставить під сумнів традиційні моральні категорії. Такі ідеї стали поштовхом до розвитку нових течій в етиці, які акцентують увагу на особистій автономії та самовираженні. Доброчесність почала розглядатись як індивідуальний проєкт, що формується під впливом соціальних, політичних та економічних умов. Ця зміна також відображає нові виклики сучасного глобалізованого і цифровізованого світу, зокрема такі, як питання кібернетичної ідентичності, ціннісного плюралізму та культурних відмінностей. Постмодернізм підкреслює важливість діалогу між різними культурами і традиціями, що веде до формування нового розуміння доброчесності.

Водночас постмодернізм не надав відповідей на питання, як зберегти цілісність людського «я» та єдність суспільного буття, якщо цінності, мораль, доброчесність – є тільки проявом плинних дискурсивних практик. Тому актуальною стає проблема реанімації уявлень про універсальні загальнолюдські етичні категорії та моральні принципи, особливо в контексті таких глобальних викликів, як проблема можливої нової світової війни, небезпечних наслідків

зміни клімату та технологічного прогресу. Зростає усвідомлення того, що доброчесність не може бути відокремленою від соціальних процесів, а також має велике значення для формування її ідентичності. Так, спробою подолання ціннісного нігілізму є роботи метамодерністів, які, вказуючи на дефіцит «солідаристських цінностей, довіри і практик співучасті в умовах децентралізованого та фрагментованого цифрового середовища» [3, с. 14], пропонують нову етику надії, яка була б позбавлена притаманного для постмодернізму ціннісного нігілізму.

Метамодерністи розуміють **доброчесність** як процес динамічного пошуку рівноваги між протилежностями, у якому важлива як особиста, так і колективна відповідальність. На відміну від постмодерністського скепсису до моральних категорій, метамодерністи прагнуть реабілітувати поняття доброчесності, але роблять це з урахуванням складнощів сучасного світу, де однозначні етичні позиції можуть бути хиткими. Зокрема, А. Думітреску [27], **Г. Фрайнахт** [28, р. 98] та інші автори [29] вважають, що доброчесність полягає в постійному балансуванні між протилежними ідеями або станами. Це відображає їхній загальний підхід до світу, що базується на діалектиці між **іронією та щирістю, надією та критичним мисленням**. Наприклад, важливо залишатися щирим у прагненні до змін, але водночас не втрачати критичну іронію щодо утопій та своїх прагнень. Метамодерністи, подібно до постмодерністів, наголошують на тому, що доброчесність не може бути жорстко визначена універсальними правилами. Вона має бути гнучкою та адаптивною до різних соціальних, культурних та особистих контекстів. Звідси – побудова концепції «метамодерністського суб'єкта» як такого, що має множинну ідентичність, яка приймає різні форми залежно від контексту [30]. Однак, на відміну від постмодернізму, метамодерністська етика намагається поєднувати в собі прагнення до колективного добра з розумінням, що індивідуальні доброчесності мають варіюватися залежно від обставин і викликів.

У метамодернізмі доброчесність має спиратися на **надію**, яка стає ключовим рушієм для суспільних змін та індивідуального розвитку. Надія на краще майбутнє не є об'єктом іронії, як у постмодернізмі, хоча визнає можливість невдач, але все ж спонукає до активних дій задля досягнення кращого результату [28, р. 138]. Доброчесність також вбирає в себе активне включення в суспільне життя та політичні процеси. Метамодерністи вважають, що доброчесність полягає в усвідомленій участі у вирішенні спільних проблем, наприклад, через активізм або спільні дії у відповідь на глобальні виклики [23; 29]. На відміну від постмодерністської фрагментарності метамодернізм реалізує ідею, що, незважаючи на складнощі сучасного світу, існують певні **спільні цінності** та ідеали, до яких можна прагнути. Зокрема, вони пропонують концепцію «суспільної культури усвідомлення», де є можливості як для автономії

індивідів, так і дій в інтересах всього суспільства [28, р. 78]. Іншими словами, у межах метамодернізму відбувається рух до **нової універсальності**, але в контексті постійного переосмислення моральних ідеалів у світлі глобальних, соціальних і культурних трансформацій.

Висновки. Звичайно, опис наявних тенденцій розвитку концепту доброчесності як чинника формування ідентичності людини є неповним. Зараз можна спостерігати нові етичні дискусії у зв'язку з появою таких викликів, як, зокрема, штучний інтелект. У сучасному світі людина формує свою ідентичність у середовищі постійних змін, і доброчесність виступає як стабілізаційний елемент, що допомагає зберегти внутрішню цілісність. Вона забезпечує моральні рамки для розвитку особистості й слугує як внутрішнім етичним компасом, так і засобом для її інтеграції в суспільство. Доброчесність виступає критерієм, через який особистість сприймає себе і свої вчинки. Вона є частиною самоідентифікації людини, оскільки моральні чесноти, такі як справедливість, чесність, мужність, визначають її поведінку та її відчуття себе як морального суб'єкта.

Як можна побачити з попереднього аналізу, концепт доброчесності має глибоке коріння в історії людства та його розвитку. В античні часи доброчесність була нерозривно пов'язана з етичною поведінкою особи, що дозволило, зокрема, Сократу, Платону та Аристотелю розуміти її як основу самопізнання та ключовий компонент етики. Якщо в Середньовіччі поняття доброчесності осмислювалося в єдності з релігійним буттям людини, то, починаючи з епохи Відродження, виникає потреба в секуляризації доброчесності як морально-етичної категорії. Доброчесність усе більше розглядається, з одного боку, як спосіб прояву індивідуальних чеснот людини, а з іншого боку, як зразкова модель поведінки, що пропонується або нав'язується соціумом чи культурою. Критика насильницьких практик та спроба деконструкції традиційних етичних систем, що здійснювалась у межах екзистенціалізму та постмодернізму, призвела до суттєвого перегляду концепту доброчесності. Одночасно цей досвід показав важливість уникнення надмірної релятивізації цінностей та актуалізував пошуки таких етик, які могли б побороти ризик ціннісної фрагментації людини в сучасному цифровому світі. Перспективним для подальших досліджень є, зокрема, питання цифрової доброчесності, відповідального користування технологіями, етики приватності в контексті боротьби з дезінформацією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аквінський Тома. Коментарі до Аристотелевої «Політики» / пер. з латини М. Кислюка. Київ : Основи, 2002. 796 с.

2. Арістотель. Нікомахова етика / пер. Віктора Ставнюка. Київ : Аквілон-Плюс, 2002. 480 с.
3. Висоцька О. Є. Інтерпретація феномену соціального контролю у постмодернізмі та метамодернізмі. *Епістемологічні дослідження в філософії, соціальних і політичних науках*. 2024. № 7 (1). С. 11–21.
4. Декомб В. Клопоти з ідентичністю / пер. з фр., передмова, прим. В. Омельянчика. Київ : Стилос, 2015. 281 с.
5. Дельоз Ж., Гваттарі Ф. Капіталізм і шизофренія: Анти-Едіп. Київ : КАРМЕ-СІН-ТО, 1996. 384 с.
6. Дерріда Ж. Дар Смерті (ч. 3). *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія: Теорія культури і філософія науки. 2003. № 579/1. С. 3–25.
7. Кант І. Критика практичного розуму : пер. з нім. І. Бурковського ; наук ред. А. Єрмоленко. Київ : Юніверс, 2004. 240 с.
8. Любимий Я. Ідентичність як предмет практичної філософії. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2018. № 1/2. С. 163–164.
9. Макінтайр Е. Після чесноти. Дослідження з теорії моралі : пер. з англ. Київ : Дух і літера, 2002. 436 с.
10. Ніцше Ф. По той бік добра і зла. Генеалогія моралі / пер. з нім. А. Онишко. Львів : Літопис, 2002. 320 с.
11. Після філософії: кінець чи трансформація? : пер. з англ. / упоряд.: К. Байнес та ін. Київ : Четверта хвиля, 2000. 432 с.
12. Платон. Держава / пер. з давньогрец. Дз. Ковалю. Київ : Основи, 2000. 355 с.
13. Платон. Діалоги. Київ : Основи, 1999. 395 с.
14. Пономаренко О. Доброчесність та її місце в філософії Григорія Сковороди. Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи : кол. моногр. / за наук. ред. Ю. Бойчука, М. Култаєвої ; Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди. Харків, 2023. С. 342–349.
15. Роттердамський Еразм. Похвала Глупоті. Домашні бесіди / пер. з латини В. Литвинова, Й. Кобова. Київ : Основи, 1993. 319 с.
16. Святий Августин. Сповідь / пер з латин. Ю. Мушака. Київ : Основи, 1998. 319 с.
17. Степанова О. А. Ретроспективний аналіз доброчесності в античній філософсько-педагогічній думці. *Педагогічні науки* : зб. наук. пр. 2005. № 40. С. 260–263.
18. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
19. Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія : навч. посіб. / упорядники В. В. Лях, В. С. Пазенок. Київ : Ваклер, 1996. 498 с.
20. Черенко Н. А. Концепт доброчесність як універсальна домінанта культури: до питання вербалізації. *Мовні і концептуальні картини світу*. 2014. Вип. 47 (2). С. 510–517.
21. Калиновський Ю. Ю. Академічна чесність як чинник правового виховання студентської молоді. *Гілея* : наук. вісн. 2012. Вип. 63 (№ 8). С. 477–482.

22. Фуко М. Наглядати й карати. Київ : Основи, 1998. 416 с.
23. Andersen Lene Rachel Metamodernity: Meaning and hope in a complex world. Nordic Bildung. 2019. 138 p.
24. Berger P., Luckmann T. The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge Paperback. Open Road Media, 2010. 352 p.
25. Baudrillard J. The transparency of evil: essays on extreme phenomena. New York : Verso, 1993. 174 p.
26. Cooley C. Human Nature and Social Order. Nabu Press, 2010. 434 p.
27. Dumitrescu Alexandra. Interconnections in Blakean and Metamodern Space. *Double Dialogues*. 2007. Issue 7. URL: <http://www.doubledialogues.com/article/interconnections-in-blakean-and-metamodern-space/> (accessed: 15.09.2024).
28. Freinacht H. The Listening Society: A Metamodern Guide to Politics. Book One (Metamodern Guides). Metamoderna ApS, 2017. 414 p.
29. Storm J. A. Metamodernism: The Future of Theory. University of Chicago Press, 2021. 328 p.
30. Rawls J. Theory of Justice. Harvard University Press, Belknap Press, 1971. 624 p.

REFERENCES

1. Akvinskyi, Toma. (2002). Komentari do Aristotelevoi «Polityky». Per. z latyny M. Kysliuka. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
2. Aristotel, (2002). Nikomakhova etyka. Pereklad Viktora Stavniuka. Kyiv: Akvilon-Plius [in Ukrainian].
3. Vysotska, O. (2024). Interpretatsiia fenomenu sotsialnoho kontroliu u postmodernizmi ta metamodernizmi. *Epistemolohichni doslidzhennia v filosofii, sotsialnykh i politychnykh naukakh – Epistemological research in philosophy, social and political sciences*, 7(1), 11–21 [in Ukrainian].
4. Dekomb, V. (2015). Klopoty z identychnistiu Kyiv: Stylos [in Ukrainian].
5. Deleuze, J., Guattari, F. Kapitalizm i shyzofreniia: Anty-Edip. Kyiv: KARME-SINTO [in Ukrainian].
6. Derryda, Zh. (2003). Dar Smerty (chast 3). *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V.N. Karazina. Serii. Teoriiia kultury i filosofiiia nauky – Bulletin of V.N. Karazin Kharkiv National University. Series. Theory of culture and philosophy of science*, 579/1, 3–25 [in Ukrainian].
7. Kant, I. (2004). Krytyka praktychnoho rozumu. Per. z nim. I. Burkovskoho; nauk red. A. Iermolenko. Kyiv: Iunivers [in Ukrainian].
8. Lyubiviy Y. (2018). Identychnist yak predmet praktychnoi filosofii. *Multiversum. Philosophical Almanac – Multiverse. Philosophical almanac*, 1–2, 163–164 [in Ukrainian].
9. Makintair, E. (2002). Pisia chesnoty: Doslidzhennia z teorii morali / per. z anh. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
10. Nitsshe, F. (2002). Po toi bik dobra i zla. Henealohiia morali / Per. z nim. A. Onyshko. Lviv: Litopys [in Ukrainian].

11. Pislia filosofii: kinets chy transformatsiia? (2000). Per. z anhl. / Uporiad.: K. Baines ta inshi. Kyiv: Chetverta khvyliia [in Ukrainian].
12. Platon (2000). Derzhava. Per. z davnohretskoho Dz. Kovalia. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
13. Platon (1999). Dialohy. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
14. Ponomarenko, O. (2023). Dobrochesnist ta yii mistse v filosofii Hryhoriia Skovorody. Hryhoriia Skovoroda i my ukraintsi: dyvo pershoho kroku i syla initsiatyvy: kol. monohrafiia / Kharkiv. nats. ped. un-t im. H. S. Skovorody; za nauk. red. Yu. Boichuka, M. Kul'taievoi. Kharkiv, 342–349 [in Ukrainian].
15. Rotterdamskyi, Erazm (1993). Pokhvala Hlupoti. Domashni besidy /Perekl. z latyny V. Lytvynova, Y. Kobova. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
16. Sviaty, Avhustyn. (1998). Spovid Per z latyn. Yu. Mushaka. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
17. Stepanova, O.A. (2005). Retrospektyvnyi analiz dobrochesnosti v antychnii filosofsko-pedahohichnii dumtsi. *Zbirnyk naukovykh prats «Pedahohichni nauky» – Collection of scientific papers «Pedagogical Sciences», 40, 260–263* [in Ukrainian].
18. Stepyko, M.T. (2011). Ukrainska identychnist: fenomen i zasady formuvannia: monohrafiia. Kyiv: NISD [in Ukrainian].
19. Suchasna zarubizhna filozofii. Techii i napriamy (1996). Khrestomatiiia. Navch. posib. Uporiadnyky V.V. Liakh, V.S. Pazenok. Kyiv: Vakler [in Ukrainian].
20. Chereneko, N.A. (2014). Kontsept dobrochesnist yak universalna dominanta kultury: do pytannia verbalizatsii. *Movni i kontseptualni kartyny svitu – Linguistic and conceptual pictures of the world, 47(2), 510–517* [in Ukrainian].
21. Kalynovskyi, Yu.Yu. (2012). Akademichna chesnist yak chynnyk pravovoho vykhovannia studentskoi molodi. *Hileia: naukovyi visnyk – Gilea: Scientific Bulletin, issue 63(8), 477–482*.
22. Foucault, M. Nahliadaty y karaty Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
23. Andersen, Lene Rachel. (2019). Metamodernity: Meaning and hope in a complex world. Nordic Bildung.
24. Berger, P., Luckmann, T. (2010) *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* Paperback. Open Road Media.
25. Baudrillard, J. (1993). *The transparency of evil: essays on extreme phenomena*. New York: Verso.
26. Cooley, C. (2010). *Human Nature and Social Order*. Nabu Press.
27. Dumitrescu, Alexandra. (2007). Interconnections in Blakean and Metamodern Space. *Double Dialogues, issue 7*. URL: <http://www.doubledialogues.com/article/interconnections-in-blakean-and-metamodern-space/>
28. Freinacht, H. (2017). *The Listening Society: A Metamodern Guide to Politics. Book One (Metamodern Guides)*. Metamoderna ApS.
29. Storm, J.A. (2021). *Metamodernism: The Future of Theory*. University of Chicago Press.
30. Rawls, J. (1971). *Theory of Justice*. Harvard University Press, Belknap Press.

Vysotska Olha Yevhenivna, D. Sc. in Philosophy, Professor, Head of the Department of Philosophy, Communal institution of higher education «Dnipro Academy of Continuing Education» of the Dnipropetrovsk Regional Council, Dnipro, Ukraine

INTEGRITY AS AN IMPORTANT FACTOR IN THE FORMATION OF HUMAN IDENTITY: CONCEPTUAL TRANSFORMATIONS

The author examines the transformation of the concept of integrity in historical retrospect as an important factor in the formation of human identity. The researcher identifies the tendencies to associate integrity with both social norms that influence a person's self-identification and internal beliefs that determine his or her «self-confidence» as the basis of an ideal model of self-realization. The author describes changes in the interpretation of integrity from the ancient concept of self-knowledge and ethics of reason to postmodernism value pluralism and deconstruction of morality, as well as attempts to combine the principles of moral autonomy and social solidarity in metamodernism.

Keywords: *integrity, identity, values, morality, human, society, culture.*

Пасько Ярослав Ігорович, доктор філософських наук, професор,
професор кафедри філософії і релігієзнавства, Київський столичний
університет імені Бориса Грінченка
e-mail: y.pasko@kubg.edu.ua
ORCID ID :0000-0002-2806-7341

ВІЙНА В УКРАЇНІ: СИЛА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ ПРОТИ ПОЛІТИКИ НАСИЛЬСТВА

Стаття є спробою осмислення причин воєнно-політичного протистояння між Україною та Росією в площині ціннісних суперечностей між філософським дискурсом Канта і його російським консервативним опонентом. Війна в цьому контексті інтерпретується як інструмент політичного та соціально-етичного розколу та суперечності між універсальними раціональними принципами політичного, з одного боку, та конкретними метафізичними вимірами «скривдженого народу» – з іншого. Обґрунтовані принципово несумісні моделі політичного. В Україні, на відміну від Росії, політична сфера сприймається не лише у вимірі екзистенційної, антагоністичної боротьби з ворогом, а і як сфера агоністичного: як феномен політичної конкуренції, соціокультурного обміну ідеями, як вільний комунікаційний простір відкритої публічної сфери, де еволюціонують морально-нормативні та функціональні виміри. Наголошується на важливій ролі кантівської теоретичної спадщини для формування нового політичного дискурсу в постколоніальній країні, а також на несумісності цивілізаційної спадщини німецького філософа з імперською політичною традицією. Акцентовано увагу на тому, що ідея «вічного миру» в Україні не може бути реалізована без ведення «справедливої війни», яка в сучасних умовах є фактором політичної та моральної консолідації українського суспільства.

Ключові слова: війна, політичне, етика добра, антагоністична війна, агоністичне, справедлива війна.

Постановка проблеми. Російська анексія українських територій стала каталізатором принципово нових процесів політичного розмежування в світі між Росією та Європою і чинником соціально-етичної демаркації між країнами, що беруть безпосередню участь у протистоянні. А повномасштабна російсько-українська війна актуалізувала наявні вже тривалий історичний час латентні соціокультурні та морально-нормативні суперечності між двома спільнотами. На новому історичному етапі вперше після політичної поразки нацизму було актуалізоване стрижневе гуманістичне питання одного з фун-

даторів «соціальної критичної теорії» Т. Адорно «як можливий світ після Освенциму» [1].

Своєрідним продовженням цієї ремарки в контексті існуючого військового протистояння можна вважати запропоновані філософом Анатолієм Єрмоленком запитання, а яким чином цивілізоване людство продовжуватиме зберігати історично притаманні йому виміри християнської людяності «після Гостомелю, Бучі, Ізюму, руйнування інших українських міст та містечок»? Як, після тотального знищення росіянами захоплених територій відтворити в європейському суспільному просторі морально-нормативні, кантіанські засади «вічного миру»? Чи є можливим відновлення «життєвого світу» на тих українських землях, які були перетворені агресором на справжнє пекло, цілком співставне з жахіттями тоталітаризму ХХ ст., руйнування цивільної інфраструктури, позбавленням життя представників різних соціальних груп [5]?

Усі ці питання спонукають до осмислення соціальних передумов війни між двома антагоністичними державами, обґрунтування онтологічних та екзистенційних суперечностей у нових історичних умовах.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Військове протистояння між Росією та Україною актуалізувало суперечність між суб'єктивними бажаннями держави-агресора та її лідера відтворювати імперську форму соціальності та інтересами України як частини цивілізованого людства. Теоретичні засади такої суперечності описано вже в роботах І. Канта, зокрема в його апеляції до «миру» як універсальної мети, необхідної раціональної передумови розвитку людства, що утримує спільноту в нормативному поєднанні політичного та етичного [16]. У контексті обґрунтування проблематики сучасної війни це означає критику самого інституту війни і методів проведення війни як рудименту домодерного, доіндустріального суспільства. Війна для європейця Канта стала фактором, що розділяє світ цивілізації й дикунства, громадянського суспільства і суспільства, що побудовано на вимірах насилля: «Війна і підготовка до війни несуть великі страждання, на це витрачаються всі сили держав і всі плоди культури. Понад те, свободі завдаються великі удари, внаслідок ... турботи держави» [16, р. 43].

У цій самій роботі «До вічного миру» І. Кант згадує про моральну і правову компоненти максимального захисту цивільного населення, цивілізованого поводження з полоненими. І ці принципи, як ми можемо зазначити сьогодні, входять у суперечність із цинічними практиками російського політичного порядку.

Важливість кантівського дискурсу в контексті російсько-українського протистояння, його методологічну значущість відзначають українські дослідники В. Попов [9], А. Єрмоленко [6], М. Мінаков [8], які обґрунтовують важливість кантівських раціональних засад «вічного миру» в побудові демокра-

тичного соціального порядку. Фокусуючи увагу на гуманістичних вимірах кантівської етики, наголошується на її несумісності з російським дискурсом, тими світоглядними підходами, які є домінантними для російської спільноти. Російський філософський дискурс є легітимацією етики війни, антитезою щодо раціональних аргументів Канта.

Мета статті: визначити, чому кантівська етика попри свою інституалізацію в західній інтелектуальній і політичній традиції не змогла опанувати відповідний російський простір; якими світоглядними підходами до війни і миру оперують сторони протистояння в сучасній війні, а також у чому полягає суть головного інтегративного фактору життя російської спільноти, що зводить нанівець будь-який раціональний аргумент у побудові сучасного світу.

Виклад основного матеріалу. Теоретичні підвалини кантівської етики органічно пов'язано з дискурсом Просвітництва. Ідеться передусім про теоретичний вплив ідей Шарля Луї де Монтеск'є та Емеріха де Вателя, які майже за пів століття до Канта наголошували на несумісності війни з правилами вільної торгівлі та практиками цивілізованих взаємин між державами, важливості інституту національного суверенітету та його узгодженості з цивілізаційними засадами міждержавних взаємин [14].

Розвиваючи ідеї своїх попередників, І. Кант розглядає мир як важливе моральне і політичне поняття, яке об'єднує людей на раціональних засадах: «Розум із висоти морально законодавчої влади безумовно засуджує війну як правову процедуру, і навпаки, безумовно покладає обов'язок досягнення мирного стану. Має існувати особливого роду союз..., який мусить покласти край усім війнам» [16, с. 101].

Ідея миру в Канта цілком органічно пов'язана з обґрунтуванням ідеї федерації, яка має охопити всі держави і привести їх до якісно нового рівня соціальної інтеграції. Дослідник переконаний, що «відповідно до розуму у взаєминах держав між собою не може бути ніякого іншого способу вийти ... зі стану постійної війни, окрім як відмовитися, подібно окремим людям, від своєї дикої і автономної від права свободи, пристосуватися до публічних законів і створити таким шляхом державу народів (*civitas gentium*), яка врешті-решт охопить усі народи землі» [16, с. 102].

Робота Канта «До вічного миру» мала суттєвий та тривалий резонанс у Російській імперії. У 1813 р. російський міністр просвітництва Уваров запропонував кантівський проект перебудови Європи після Наполеонівських війн із Росією на чолі нового союзу імперій. Утім у самій імперії проект «вічного миру» викликав суперечливі відгуки, адже універсальні морально-нормативні та процесуальні засади розвитку суспільства не були близькими ані російському політичному класу, ані багатьом російським інтелектуалам. При

російському дворі Канта сприймали як небезпечного ліберала, який апелював до притаманних європейському політичному порядку прав людини і громадянина, до політично неприйнятної в Росії просвітницького дискурсу з його нищівною критикою війни та закликом до політичного примирення європейських держав.

Треба відзначити, що розвідка Канта суттєво поляризувала російське суспільство. Якщо в ліберальному місцевому інтелектуальному середовищі існувало елітне коло прихильників ідей німецького філософа, то російські традиціоналісти були послідовними його критиками.

Приміром, М. Данилевський у роботі «Росія і Європа» (1871) відзначає, що світоглядними передумовами для дій російської армії виступають закладені в російській філософській та літературній традиції ідеї особливого шляху Росії. Росія, на переконання російського традиціоналіста, є соціальною антитезою Заходу, уособленням ворожості до дискурсу прав людини і громадянина. Апологет російського православ'я є цілком відвертим ворогом ідеї «вічного миру», розглядаючи морально-нормативні виміри кантіанства як соціальний виклик імперській соціальності: «...корисна для Європи система політичної рівноваги не тільки абсолютно непотрібна для Росії, але ще й порушення її кимось (що є дуже шкідливим для європейських держав) для Росії абсолютно нешкідливе» [3, с. 31].

Данилевський достатньо послідовно критикує Європу як принципово ворожу цивілізаційну та ціннісну потугу, розглядаючи війну як логічний інструмент російського політичного протистояння із західним світом. Натомість можливий мир асоціюється з тотальною слабкістю спільноти та існує лише як гіпотетична можливість, підсумок тотального тріумфу православної ідеї і тотальної капітуляції західного світу.

Зауважимо, що прагнення пояснити сенс війни, опонуючи Канту, є глибоко вкоріненими в російському соціально-філософському дискурсі. Зокрема, воно відгукується в соціально-етичній позиції К. Леонтьєва, який звертає увагу на антиєвропейське коріння російської соціальності, і передусім відмінну від західної, платонівську сутність російської культури, її «чужість католицькій та протестантській соціальності на онтологічному рівні». «У московській ортодоксії ... суще, сакральне й профанне є паралельними світами, що передують раціональному аналізу і вибору. З одного боку, у московському модусі християнства маємо надзвичайно потужний духовний складник, однак, з іншого, духовна спрямованість цієї цивілізації породжує лякаючий дисонанс ...тяжє до трансцендентного, аж до розірвання останньої ланки ланцюга, що ще якимось утримує її в земних умовах» [7, с. 158].

Антираціоналістичну позицію щодо етики Канта можемо спостерігати і в іншого російського філософа Семена Франка, який вважав недоречною саму

спробу засновувати моральність на раціональному елементі в людині. Цю думку він висловив у роботі 1930 р. «Духовні основи суспільства. Вступ до соціальної філософії», указуючи, що саме панівна в європейському суспільстві мораль як норма і оцінка поведінки є надто тісно переплетеною з раціоналістичним розумінням людської особистості [11]. Така позиція, на думку російського філософа, передбачає неприйнятну для росіян принципову однорідність особистості. Філософ розглядає кантівську етику її як зразок послідовно раціоналістичної етики. Натомість Канту він протиставляє російський дискурс, який заперечує універсальні цивілізаційні правила і норми, але сприймає містичний живий досвід спілкування людини з Абсолютом, Святиною. Автор роботи наголошує на тому, що без містичного досвіду спілкування з Богом етична теорія є мертвою, такою, що може лише поглиблювати конфлікти [11, с. 356]. Така апеляція до екзистенціального досвіду і нехтування формальними раціональними етичними засадами може розглядатися як певний виклик європейському соціальному порядку, важливими ознаками якого є відданість формальним процедурам, раціональним правилам та нормам. Очевидно, що сама по собі критика формального раціоналізму Канта притаманна не тільки російським філософам, але й зокрема німцю М. Шелеру. Утім саме в межах російського дискурсу етика Канта піддавалася послідовній критиці як неприйнятний соціальний інструмент західного впливу.

На противагу Канту, специфічна російська духовність конституюється сакральним символічним кодом і сакральною міфологічною парадигмою, яка формує сферу політичного для спільноти. І це відрізняється від європейського поняття «суспільство», яке має зовсім іншу політичну архітектуру і формується вільною, цивілізованою, правовою діяльністю самостійних індивідів, наслідком якої є «кристалізація» етики миру. Цілком очевидно, що розвинутою формою суспільства на європейських засадах виступає громадянське суспільство, яке і формує націю громадянського типу, втілює засади «вічного миру».

Суперечність між людяністю і насильством є принциповою в контексті обґрунтування двома національними країнами світоглядних підходів до війни і миру як важливих політичних інструментів. Війна для Росії історично є фактором екстенсивного освоєння нових територій, важливим підтвердженням її месіанської ролі, історичної величі, аргументом онтологічної відмінності, демаркації власного і європейського життєсвіту.

Специфіка російського авторитарного суспільства полягає і в тому, що при всій антагоністичності до європейських правил та норм російський політичний клас досить часто вдається до викривлених, довільних інтерпретацій концептів та соціальних практик західного світу. Стало вже звичним, що сучасний лідер російської держави досить часто апелює до базових європейських засад «політичного реалізму», наголошуючи, що є прихильником

«реалістичної доктрини проведення війни». Тотальне знищення «ворога» розглядається російським властителем як виправданий і превентивний акт подолання загрози політичному порядку, що існує в Росії.

Насправді бруральна імперська політика Російської Федерації та її військові дії не мають нічого спільного з реальним концептом «політичного реалізму». Варто тут нагадати досить поширене визначення політичного реалізму, у якому констатується неприпустимість невинного і необмеженого насильства. Аєн Атак констатує, що «для реалістів дотримання ідеалу суверенної держави пов'язане лише з обмеженим використанням сили, а запобіжником проти її необмеженого застосування виступає правове та ціннісне обмеження насильства, повага до цивілізованих норм та правил» [13, р. 44]. Подібну позицію займає і класик сучасної геополітики Х. Моргентау, який зазначає, що «право на ведення війни передбачає моральні та правові передумови, які унеможливають загрози цивільному населенню, а також особам, які не беруть участі в активних бойових діях» [17, р. 21].

Російська сторона зневажає усталеними модерними правилами ведення війни. Така її поведінка є цілком логічною, особливо зважаючи на її тяжіння до легітимації соціального мілітаризму, апелювання до фактора війни як виправданого традиційного інструментарію в міжнародній політиці. Можемо констатувати, що сучасна війна зумовлена світоглядною суперечністю між суспільством, яке проходить шлях від традиційних практик та архаїчного минулого до інституційного оформлення сучасного європейського політичного порядку.

Драматичні події військового часу примусили замислитися над передумовами втрати людяності, яка має коріння в теоретичних концептах імперської соціальності та осмисленні їх на повсякденному рівні. Обґрунтування цієї проблеми лежить не тільки в площині некритичної інтеріоризації пересічними росіянами людожерської тоталітарної пропаганди, але й у площині аналізу суттєвої частини російських літературних та філософських текстів, які в переважній більшості свідчать про природну легітимацію насилля в російській культурі, соціальній агресії і неповаги до «маленьких націй». Народи, які внаслідок традиційних стереотипів не розглядаються імперською спільнотою як реальні міжнародні партнери, російським філософським та літературним дискурсом або повністю ігноруються, або розглядаються як чинник «підпорядкування і тотальної залежності». Систематичні підтвердження колонізаторської зверхності щодо інших культур знаходимо також у російських соціальних практиках, які є спрощеною ретрансляцією інтелектуального дискурсу.

Теоретичний дискурс російського традиціоналізму, сформований у XIX ст., є важливим чинником імперської системи соціальних координат та соціальним

виправданням насильства, яке стало головним інтегрувальним фактором життя російської спільноти. Суспільство й політичний клас досить чітко дистанціювалися від усіх форм демократичного самоврядування і стали на шлях прямої конфронтації практично з усім західним світом. Таке рішення стало органічним для країни, де відсутня смислова відмінність між минулим, сучасним і майбутнім.

Відтак і жахіття сучасної війни тут не піддаються ані раціоналізації, ані соціальній рефлексії. Некрофільське, позараціональне тяжіння до минулого, поєднане зі специфічним містичним досвідом, стало політичним фундаментом для етично викривленої російської спільноти, яка так і не змогла подолати етап соціальної модернізації. У світоглядній основі такої свідомості є постійне відтворення імперської величі, національної винятковості, ксенофобії, що унеможлиблює дотримання європейських універсальних правил та норм.

Історичні прецеденти, які несумісні з вимірами західної соціальності, сучасна Росія отримала в спадок ще з XVIII–XIX ст. Різноманітні джерела свідчать про масові жорстокості росіян під час різних війн та військових операцій. Російський дослідник Олександр Еткінд наводить свідчення учасника семирічної війни Росії з Пруссією офіцера Болотова, який зробив детальний опис того, як російські солдати публічно знущалися над полоненими пруськими вояками, грабували місцеве населення та чинили інші жорстокості [12]. Аналізуючи в названій роботі протистояння Росії з Європою, О. Еткінд послідовно обґрунтовує причини гіпертрофічних функцій держави в російському суспільному житті та значення війни як політичного фактору: «У Європі усе робилось знизу, а у нас згори, і тут важливим є геополітичний чинник, пов'язаний із великим обсягом території, неусталеністю кордонів і колонізацією, яка вимагає освоєння нових територій. Війна є внутрішнім станом російської людини і формою політичного і культурного самовизначення» [12, с. 383–384].

У Росії ще в ті далекі часи була «кристалізована» імперська шовіністична модель, що спиралася на архаїчні концепти минулого і вкрай незвичні для цивілізованого світу соціальні практики. Квінтесенцією російського месіанізму стала сформульована в межах традиціоналізму ідея «Третього Риму» і її реалізація в дорадянську та радянську добу. Цікаво, що попри протилежні ідеологічні уподобання представники різних політичних таборів, інтелігенції тривалий історичний час були єдині в позараціональному месіанському покликанні щодо так званого звільнення слов'янських народів, спільнот, позначених впливом російської ідеї. В її основі є спільна мова, історична спадщина та православна ідентичність.

Приміром, Н. Бердяєв в одній із найбільш відомих робіт «Доля Росії» фокусує увагу на особливій позараціональній містичній ролі Росії, яка постійно переосмислюється спільнотою на індивідуальному та колективному рівні: «З давніх часів було передчуття, що Росія призначена для чогось великого, що Росія – особлива країна, не схожа на жодну іншу країну світу. Російська ... думка жилася почуттям богообраності і богоносності Росії» [2, с. 1]. І ці слова належать не російському консерватору, а «критику традиційної патріархальної Росії». Сприйняття російським філософом ідей свободи вступає в суперечність із легітимацією ним же Ідеї особливої величі «російської душі, її сакральної місії в міжнародній політиці» [2, с. 1]. Ця ідея є стрижневою для російського інтелектуального політичного дискурсу. Його практичним знаряддям стала ідеологічна підтримка війни російською інтелектуальною елітою. Йдеться тут не тільки про підтримку російськими інтелектуалами сучасної війни з Україною, але й цілої низки попередніх військових кампаній (як-то семирічна війна в Східній Пруссії, кавказькі війни, радянсько-фінська кампанія тощо).

Ієрархічний, клієнтельний гештальт є стрижнем російської соціальності і передумовою для легітимації військового насилля. Можемо говорити про визначальну роль російської інтелектуальної спільноти у формуванні «культурно-історичного апіорі» для розвитку імперської моделі, героїзації насилля, культивуванні тотальної підпорядкованості російського суспільства політичному класу, глибокій неповазі не тільки до культурних традицій підкорених народів, але й до кордонів та суверенітету малих європейських націй. У цьому контексті досить показовим є ставлення класика російської літератури Л. Толстого до народів, які мали історичну залежність від Росії. На відміну від достатньо частого нагадування кордонів Франції та німецьких князівств, що розглядаються як важливі складники культурної мапи, ті національні спільноти, які, на переконання письменника, не відігравали значущої політичної ролі в тогочасних світових процесах, він або просто не помічає, або піддає нищівній і образливій критиці. Так, виведені ним у творах історичні образи поляків, литовців, естонців, латишів, білорусів, українців є вкрай негативними і непривабливими. Визнання України класик російської літератури обмежував імперською цікавістю до етнографічної і фольклорної проблематики, а сама українська спільнота розглядалася як «неспроможна до автономного існування», вторинна щодо росіян, природний об'єкт імперської колонізації [10, с. 66].

Велике значення російський письменник надає перебігу військового протистояння, але не фіксує увагу на політичних і державних кордонах малих країн, специфіці їх життєвого світу та інституційного розвитку. Відсутньою

в його літературних надбаннях є елементарна повага до суверенітету багатьох європейських держав.

Характеризуючи типову для російських письменників глорифікацію війни, відома дослідниця постколоніальних студій Є. Томпсон зазначає, що «російські письменники та філософи переважно не могли собі дозволити свободу в публічній сфері, і у випадку відсутності єдиної політичної лінії з владою одразу втрачали доступ до публікацій та аудієнцій» [18, р. 56].

На відміну від російської еліти, інтелектуальна залежність від влади не була притаманна європейським письменникам. Справедливо в цьому контексті, фокусувати увагу на тому, що соціальна свобода і свобода інтелектуальної творчості європейських літераторів сприяла створенню реальних життєвих образів, відтворенню автентичних соціальних конфліктів на індивідуальному і колективному рівні. Натомість російські письменники створювали досить часто ідеальні й відірвані від життя сюжети, а сама спільнота була обмежена в творчих пошуках. Соціальна залежність інтелектуалів є невід'ємною рисою російської та радянської соціальності.

Британський дослідник М. Калдор особливу увагу приділяє соціальній сервільності сучасних представників євразійства, які вже в новій соціальній реальності обстоюють ідею інкорпорації різних моделей війни в сучасний політичний дискурс Росії. «Особливістю нових війн є їхній глобальний характер. До них залучено велику масу державних і недержавних суб'єктів, а головне насильство концентрується на вихованні цивільного населення через інструменти тотальної пропаганди» [15, р. 24]. Апологетом такого дискурсу війни в нових глобальних умовах є відомий на Заході російський традиціоналіст та пропагандист А. Дугін. Разом з іншими представниками відомої на Заході в 80-ті – 90-ті рр. ХХ ст. профашистської організації «Пам'ять» Л. Савіним, В. Коровіним, Дугін апелює до містичної ролі держави, яка має стати символом тотальної єдності всіх православних. На думку російського політичного візонера, базовим завданням російської держави має стати зачистка громадянського суспільства на російських теренах як інструменту впливу західного світу. Саме європейський інститут *civil society* розглядається ним як інститут «знищення православної цивілізації та перешкода для створення «мережових партизанських дій» проти цивілізаційного ворога. Йдеться передусім про важливість для сучасних воєнних пропагандистів ідеї поширення православних пропагандистських мереж, що опонують автентичному громадянському суспільству.

У контексті зміни старої онтологічної картини світу має місце апеляція до віртуальної реальності, до уяви людей, які завдяки монополізації в Росії засобів масової інформації розглядаються як нездатні до самостійного мислення, «гарматне м'ясо», інструмент тотального насилля і ненависті до реальних і уявних ворогів путінського режиму. Дугін відверто наголошує,

що «російський народ має пам'ятати, що українців потрібно убивати, убивати й убивати, це я вам як професор говорю» [4].

Спостерігаємо невпинне бажання сучасних російських інтелектуалів забезпечити тотальний контроль держави над усіма сферами суспільного життя, виправдати єдину позицію влади та інтелектуалів у прославленні образу російської армії та політичного інституту війни як інструмента міжнародної політики та підкорення інших народів.

Відсутність реальної свободи суспільної думки та застережень щодо монополізації влади стало визначальним чинником викривленого єднання для різних соціальних груп в РФ, фактором, що сприяє невпинній соціальній критиці європейського морально-нормативного дискурсу, посиленню індивідуальної й колективної жорстокості на рівні повсякденних практик, соціальному інфантилізму та некритичному ставленню до історичного минулого.

Принципова суперечність в обґрунтуванні функціональних та етичних засад є основою принципового вододілу, ціннісного конфлікту між Росією та Європою. В основі світоглядної сепарації є відмінність між властивими для Європи універсальними засадами і вимірами, орієнтованими на відтворення унікальності та месіанської ролі скривдженого народу. Дискурсу Модерну з відповідною раціоналізацією життєвого світу, упорядкуванням хаотичного начала на протестантських засадах відповідальності та соціальної трансформації протистоїть орієнтація на унікальний містичний досвід, соціальний клієнтелізм та ієрархічне підпорядкування.

У межах історичного російського досвіду домінує відсутність реального і цілком раціонального прагнення до справжнього миру. Пошук реального миру заміщено його симуляціями, антагонізмом щодо свого опонента, який розглядається як цивілізаційний ворог. Бажання примусити рахуватися виключно з політичною волею лідера унеможливує пошук змістовного компромісу.

У межах феноменологічного аналізу російської моделі спостерігаємо брак раціональних референцій, цинічне заперечення етики миру як чесноти слабких. Базові принципи традиціоналізму й апеляції до соціального етосу минулого вже не можуть бути орієнтирами для сучасного світу, який потребує пошуку нових демократичних форм соціальності. Російська ретрансляція архаїчного минулого є очевидною втратою зв'язку з соціальними запитами сьогодення. Постійне політичне відтворення цих принципів не в змозі забезпечити повагу до людського життя, до нормативних принципів різних релігій, культур, цивілізацій. Агресивність цієї моделі є джерелом постійної соціальної конфліктності та нестабільності в міжнародних відносинах. Домінування політичного антагонізму, яке було безпосередньо пов'язано з тим, що Росія ніколи не була національною державою, а сама федерація була створена за допомогою військової сили, у сучасних умовах

виглядає загрозовим для сучасного людства. В умовах військової агресії ідея «вічного миру» Канта не може бути реалізована лише в площині переговорного процесу, а передбачає ведення «справедливої війни» як інструменту політичного примусу для миру.

У цілому Україна, на відміну від Росії, уособлює протилежні цінності агонізму. Під час війни країна зробила певні кроки, які наближають країну до членства в Європейських структурах НАТО та Європейського Союзу. Вперше з часів незалежності було сформовано автономну від РФ модель політичного, яка створює можливості для існування в універсалістських межах міжнародно-правового співробітництва. Суттєві кроки в європейському напрямку зумовлюють безпрецедентну підтримку України з боку країн Європейського Союзу під час сучасної війни. Цілком очевидно, що взаємна підтримка європейських держав у боротьбі з агресором є важливою передумовою для подолання наслідків війни, яка є уособленням «природного стану». Український шлях здобуття свободи актуалізує проблему щодо подолання прірви між мораллю і політикою в сучасному світі, що є вкрай актуальним у часи глобальної політичної нестабільності.

Висновки. Таким чином, Кантівський дискурс розглядається як важлива передумова не тільки ціннісного заперечення українським суспільством імперських засад «Руського миру», але й індикатор морально-нормативного і політичного розмежування з викривленими формами соціального. Відзначається гуманістична соціальна спрямованість німецького філософа, яка є фактором посилення європейської ідентичності, драйвером функціональних змін в українському суспільстві.

У статті на теоретичному рівні обґрунтовуються соціальні передумови утвердження імперської системи соціальних координат в Росії. Відзначається, що соціальному виправданню насильства повсякчас сприяла ідея «російського месіанізму», сформована в філософсько-літературному дискурсі від початку XIX ст. Окреслюється його квінтесенція, яку було сформульовано в межах традиціоналізму як ідею «Третього Риму». Фокусується увага на його реалізації в дорадянську та радянську добу, яка полягала в позараціональному розмежуванні з західним світом як політично і світоглядно іншим, ірраціональному прагненні щодо так званого звільнення слов'янських народів, спільнот, позначених впливом російської ідеї.

На відміну від Росії, в Україні має місце легітимація європейської моделі політичного. В її основі визнання пріоритетності морально-нормативних засад, вимірів агонізму на протигагу антагоністичним вимірам імперської соціальності, яка, як показано в статті, має свої передумови в російській філософській традиції. Специфіка проведення війни РФ ставить під сумнів російську версію «політичного реалізму», яка є уособленням колоніального домінування.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Т. Виховання після Аушвіца. *Філософія освіти*. 2019. № 2 (25). С. 23–36. DOI: <https://.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-4> (дата звернення: 15.04.2024).
2. Бердяев Н. Судьба России. Москва : Философское общество СССР, 1990. 256 с.
3. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. Москва : Книга, 1991. 577 с.
4. Дугин А. Г. Карл Шмитт: 5 уроков для России. *Русская война*. Москва, 2016. URL: http://loveread.ec/read_book.php?id=52984&p=1 (дата звернення: 23.06.2024).
5. Єрмоленко А. Спротив замість перемовин. Ми зупиняємо його і платимо за це своїм життям. Відповідь українського філософа А. Єрмоленка Юргену Габермасу. 2022. URL: <https://filosof.com.ua/tpost/dxm3d5j991-sprotiv-zamst-peremovin> (дата звернення: 11.06.2024).
6. Єрмоленко А. Практична філософія Іммануїла Канта і сучасна етика відповідальності. *Філософська думка*. 2024. № 2. С. 7–29. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.007> (дата звернення: 01.07.2024).
7. Леонтьев К. Н. Поздняя осень в России : (сборник). Москва : Аграф, 2000. 334 с.
8. Мінаков М. Сучасність і мир. Уроки прикладного просвітництва Канта. *Україна модерна*. 2019. № 26. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/uam.2019.26.1103> (дата звернення: 15.07.2024).
9. Попов В. Чи був Кант наївним пацифістом? (Філософські міркування та тлі російсько-української війни). *Філософська думка*. 2024. № 2. С. 38–55. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.038> (дата звернення: 01.07.2024).
10. Толстой Л. Об особенностях исторического развития России. Москва : Эксмо, 1989. 545 с.
11. Франк С. Л. Духовные основы общества. Москва : Республика, 1992. 510 с.
12. Эткінд А. М. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 448 с.
13. Attack I. The Ethics of Peace and War. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2005. 184 p.
14. De Vattel E. The Law of Nations or The Principles of the Law of Nature. Affairs of Nations and Sovereigns The Council for Research in Values and Philosophy. Electronic edition: Lonang Institut, 2005. URL: <https://lonang.com/wp-content/download/Vattel-LawOfNations.pdf> (дата звернення: 11.04.2024).
15. Kaldor A. Cosmopolitan Response to New Wars. *Peace Review*. 1996. Vol. 8. № 4. P. 21–34.
16. Kant. I. Perpetual Peace: a Philosophical Essay. *Project Gutenberg's Perpetual Peace*. 2016. URL: <https://www.gutenberg.org/files/50922/50922-h/50922-h.htm> (дата звернення: 11.04.2024).
17. Morgenthau H. Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. New York: Alfred A. Knopf, 1978. URL: https://old.tsu.ge/data/file_db/anthim/31.eng.pdf (дата звернення: 13.04.2024).
18. Thompson E. Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism. Westport, GT: Greenwood, 2000. 324 p.

REFERENCES

1. Adorno, T. (2019). Vykhovannya pislya Aushvitsa. *Filosofiya osvity – Philosophy of education*, 2(25), 23–36. DOI: <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-4> [in Ukrainian].
2. Berdyaev, N. (1990). *Sudba Rossii*. Moscow: Filosofskoe obshchestvo SSSR [in Russian].
3. Danylevskyy, N.Ya. (1991). *Rossyya i Evropa*. Moscow, Kniha [in Russian].
4. Dugin, A.G. (2016). Karl Shmytt: 5 urokov dlya Rossyy. *Russkaya voyna*. Moscow. http://loveread.ec/read_book.php?id=52984&p=1 [in Russian].
5. Yermolenko, A. (2022). Sprotyv zamist peremovyn. My zupynyayemo yoho i platymo za tse svoym zhyttyam. Vidpovid' ukrayins'koho filosofa A. Yermolenka Yurhenu Habermasu. URL: <https://filosof.com.ua/tpost/dxm3d5j991-sprotiv-zamst-peremovin> [in Ukrainian].
6. Yermolenko, A. (2024). The practical philosophy of Immanuel Kant and the modern ethics of responsibility. *Filosofska Dumka – Philosophical thought*, 2, 7–29. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.007> [in Ukrainian].
7. Leontiev, K.N. (2000). *Pozdnyaya osen v Rossyy (sbornyk)*. Moscow: Agraf [in Russian].
8. Minakov, M. (2019). Suchasnist i myr. Uroky prykladnoho prosvitnytstva Kanta. *Ukraina moderna – Ukraine modern*, 26. DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/uam.2019.26.1103> [in Ukrainian].
- Popov, V. (2024). Was Kant a naïve pacifist? (Philosophical considerations and the background of the russian-ukrainian war). *Filosofska Dumka – Philosophical thought*, 2, 38–55. DOI: <https://doi.org/10.15407/fd2024.02.038> [in Ukrainian].
9. Tolstoy, L. (1989). *Ob osobennostyakh istorycheskoho razitiya Rossii*. Moscow: Eksmo [in Russian].
10. Frank, S.L. (1992). *Dukhovnye osnovy obshchestva*. Moscow: Respublika [in Russian].
11. Étkind, A.M. (2011). *Vnutrenniaya kolonizatsiya. Imperskii opyt Rossii*. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie [in Russian].
12. Attack, I. (2005). *The Ethics of Peace and War*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
13. De Vattel E. (2005). *The Law of Nations or The Principles of the Law of Nature*. Affairs of Nations and Sovereigns The Council for Research in Values and Philosophy. Electronic edition: Lonang Institut. URL: <https://lonang.com/wp-content/download/Vattel-LawOfNations.pdf> (дата звернення: 11.04.2024).
14. Kaldor, A. (1996). Cosmopolitan Response to New Wars. *Peace Review*, Vol. 8, 4 21–34.
15. Kant, I. (2016). *Perpetual Peace: a Philosophical Essay*. *Project Gutenberg's Perpetual Peace*. URL: <https://www.gutenberg.org/files/50922/50922-h/50922-h.htm>.
16. Morgenthau, H. (1978). *Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace*. New York: Alfred A. Knopf. URL: https://old.tsu.ge/data/file_db/anthim/31.eng.pdf.
17. Thompson, E. (2000). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Westport, GT: Greenwood.

Pasko Yaroslav Ihorovych, Doctor of Philosophical sciences, Professor of the Department of Philosophy and Religious Studies of Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

WAR IN UKRAINE: THE POWER OF EUROPEAN VALUES AGAINST THE POLITICS OF VIOLENCE

The article is an attempt to understand the reasons for the military and political confrontation between Ukraine and Russia in terms of value contradictions between the discourse of Kant and its Russian conservative opponent. War in this context is interpreted as an instrument of political and socio-ethical division and contradiction between the universal rational principles of the political sphere, on the one hand, and the specific metaphysical dimensions of the «offended people» on the other. *The paper substantiates* fundamentally incompatible models of the political choice. *In* Ukraine, unlike in Russia, the political sphere is perceived not only in the dimension of existential, antagonistic struggle with the enemy, but also as a sphere of agonistic: as a phenomenon of political competition, socio-cultural exchange of ideas, as a free communication space of an open public sphere, where moral-normative and functional dimensions are subject to public discussion. *The author* focuses attention on the important role of the Kantian theoretical heritage for the formation of a new political discourse in the post-colonial country, as well as on the incompatibility of the civil heritage of the German philosopher with the imperial political tradition. *It* is noted that the idea of «eternal peace» in Ukraine can not be realized without waging a «just war», which in our reality is a factor in the political and moral consolidation of Ukrainian society.

Keywords: *war, political, ethics of good, antagonistic war, agonistic, just war.*

УДК 165:159.938

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315205>

Kachurov Yevhen Vasylovich, PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences,
National Aerospace University «KHAU», Ukraine
e-mail: kachurove@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-1166-7359

Kachurova Svitlana Volodymyrivna, PhD in Philosophy, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy,
Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine
e-mail: kachurova2020@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-3103-3142

Kovalenko Hanna Viktorivna, PhD in Law, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine
e-mail: kovalenkoa757@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-6398-4399

THE MYTHS OF THE ACTORS OF THE CONSCIENTIOUS WARS

The article examines an increasingly popular thesis about the conscientious essence of modern warfare. The creators and supporters of this concept talk about wars to defeat (destroy) consciousness. As a distinctive characteristic, they point to the contradictory nature of these conflicts – that in them there is a confrontation between one and all. In the course of the study, it turns out that the interpretation of these wars as having no specific enemy (no enemy) does indeed have a right to exist, but only not concerning modernity, but to World history.

Besides, the thesis that modern war is a «war of consciousness» inevitably leads science to the problems of methodology in understanding the phenomenon of consciousness.

Keywords: *consciential war, modern warfare, «war of consciousness», phenomenon of consciousness, national consciousness, actors of the conscientious threat.*

Problem setting. The creators and supporters of the conscientious essence of modern warfare talk about wars to defeat (destroy) consciousness. This study shows that the actors of the concept of modern conscientious wars reproduce a completely forgotten interpretation of it as a tabula rasa – a blank slate, which inevitably distorts the understanding of the real state of affairs (in the history of philosophy it has already been overcome for two hundred years). At the same time, the methodology developed by German classical philosophy, which reached its completion in Hegel's Phenomenology of Spirit, allows to reveal the true essence of both modern and historically traversed forms of national consciousness.

Voluntarily or involuntarily, but being not as much psychologists or sociologists as political strategists, the supporters of this concept mythologize the nature of both consciousness in general and its national form in particular. The purpose of this article – to reduce the degree of social tension generated by such myths.

Recent research and publications analysis. The results of the analysis of scientific sources and publications indicate that these conditions require a thorough and in-depth study of the conscious essence of modern war. A number of works are devoted to the study, taking into account world theoretical experience and Western legal concepts, which is reflected, in particular, in the works of: G. Deleuze, F. Guattari [8], H. Fulda, D. Henrich [9], D. Lukacs [19], O. Pöggeler [21], S. Zhabotynska [24]. The methodology developed by German classical philosophy, which culminated in Hegel's Phenomenology of the Spirit, allows us to reveal the true essence of both modern and historically passed forms of national consciousness.

Paper objective. Explanation of the contradictory facts of the surrounding reality is the most important task of any science [6]. Such phenomena sometimes take the form of paradoxes. They have been of particular interest to science since ancient times [5]. One of them, which, we hope, will hardly leave any of our contemporaries indifferent, will be discussed here.

How is it possible for the attacking side to exist and the defender to be absent? What will become, for example, with the book of I Ching: The Chinese Book of Changes if someone, just for fun, leaves information about Yin, erases all mention about Yang? In M. Bulgakov's novel, Woland quite rightly asks that what would your good be doing if there were no evil, and what would the earth look like if shadows disappeared from it [3]? After all, opposites are opposites that cannot go without each other. Moreover, the military budgets of world leaders stubbornly do not want to decrease.

The methodology developed by German classical philosophy, which culminated in Hegel's Phenomenology of the Spirit, allows us to reveal the true essence of both modern and historically passed forms of national consciousness.

Proponents of this concept mythologize the nature of both consciousness in general and its national form in particular. The purpose of this article is to reduce the degree of social tension generated by such myths.

Paper main body. What kind of war is this, when the actors, the acting subjects of it, actively arming themselves, spending most of their budgets on this, while the objects, on whose “head” all this power could have been brought down, either absent altogether or remain undefined?

Finally, it is recognized that the people’s “body”, its geographical, economic, ethnic, cultural, and other forms of existence, have another important factor – national consciousness. If we take into account that it was the consciousness that was the sights of all representatives of modern European philosophy, we’ll see analytical departments of modern states. For example, Rand Corporation John Arquilla and David Ronfeldt. We will have to turn to this particular period of the history of philosophy for empirical understanding. These analysts will be faced with the problem of taking into account all the pros and cons of this philosophy.

Actors of the conscientious threat (or protection from it) will sooner or later face the problem of classifying these very forms of national consciousness. But, a division into species is the most complicated scientific procedure! Here the question of the criterion becomes necessary. And again they will begin to remember the classification of the forms of the mind by Locke or Kant, the self-consciousness of Fichte, or the consciousness of Hegel or Husserl.

In practical terms, the meaning of the phrase ‘conscientious war’ allows one to explain “strange” facts from everyday reality. The real confrontation between powers is moving into cyberspace, and the “arms race” is moving there [3].

Finally, the most important problem faced by the actors of these wars is the method problem. It is natural that even having set a purely practical task for oneself – to “hit” the consciousness of the enemy that has been found, it is necessary to compile more or less accurate knowledge about the subject. For this, it is necessary to determine firstly with your consciousness. What position toward the investigated conscious should consciousness of the researcher take for the former to reveal its nature to the latter? In this case, it is impossible to ignore such a duality of consciousness both from the side of the content and from the side of the form (consciousness explores consciousness)!

Let us take a closer look at the thesis (there are no obvious opponents in conscientious wars and cannot be!).

Unfortunately, regarding its second part, the authors of this thesis are trying to pretend that they are only stating an obvious fact. Nevertheless, there are questions for him. Otherwise, one gets the impression that the military influence

in modern states is still so strong that the “generals” are simply pulling state budgets from the “social sphere” onto themselves.

The content of the famous work of Astolphe de Custine [4] indicates that any system of law and order has a universal character. The inertia of each state pushes it to expand. Almost every state is a heavy machine that seems useless outside of the ultimate goal.

Here it deals with the perspective of the world. Still, the downside of this claim says, more rather of the “prospect of war”, but not just a random one, but a world one! To be more precise in the wording, should pay attention to the fact that an ordinary state, naturally striving to become a regional, then continental, and finally a world leader, does not “think” at all about the specifics of the path (or means) on which it will achieve its goal. Let us clarify this idea using well-known examples, which only seem to be talking about something else.

Act only according to that maxim by which you can at the same time will that it should become a universal law – Immanuel Kant’s categorical imperative. And very close to the previously quoted passage is Eugène Ionesco’s paradoxical remark that only the individual who is unlike anyone else can seriously expect everyone to identify with him. Doesn’t Martin Luther King mean something else when he states injustice anywhere is a threat to justice everywhere. We are caught in an inescapable network of mutuality, tied in a single garment of destiny. Whatever affects one directly, affects all indirectly [18].

What is this: meaninglessness or a clear sign of the most complex content of the phenomenon of consciousness, “overflowing” with opposite meanings?

When Kant, aiming to reveal the essence of science, also raised the question of the nature of consciousness (or, as it was called in the tradition of modern European philosophy – mind), it turned out that without the “strange” ones he called “a priori synthetic judgments”, the activity of any science turns out to be complete nonsense or tautology.

“Straight-line is the shortest distance between two points”, “ $7 + 5 = 12$ ”, “when converting one substance into another, the amount of energy is constant” are examples of judgments used by the “founder father” of German classical philosophy. Understandably, such formulations from sensory experience cannot be proved or refuted. But not only. The greatest paradox was in direct violation of the law of formal logic – about the incompatibility of the opposite. The phrase “a priori synthesis” in the first part means the *universally*, and in the second – “the combination of what *seems* to be incompatible.” Except the latter is what reveals itself as *special*.

Kant highlights (and more than once) that only *a similar* phenomenon gives “different”, “new” knowledge [17, p. 38]. This knowledge will become a guiding thread for any scientist trying to understand the hidden meanings of the worldwide

history of humankind. And after will become a condition for any dissertation, scientific article, report, or speech.

The Greeks, having discovered in their language the concept of Aletheia (truth), which was already filled not only with ontological but also with epistemological meaning (as the unity of the opposites of thinking and being), immediately began their history with a campaign against the Asian city of Troy. And they ended this story with the same attack on the East (campaigns led by Alexander). At the same time, when Alexander himself married and married his soldiers to Persians (a wedding in Susa), no one had any fears that the “night cuckoos” would change the consciousness of their husbands (“recast mind”). Truth is the identity of words and things, thinking and being! This is the a priori synthetic judgment from which the whole European history began. The fact that at the epicenter of this movement of the Greeks to the East is Parmenides’ thesis: “thought and being are the same seems incredible, but it is!”.

The Romans were calm in the sense of a consensual conflict by famous edict *Constitutio Antoniniana* promulgated by Caracalla in AD 212, granting citizenship to all or almost all the free inhabitants of the empire. Why? Because they were driven by their own “Pan-Idea” the phenomenon of legal consciousness. But after all, even Aristotle, for the first time carefully analyzing “reasonable justice (δικαστική φρόνησις) and distinguishing it from “techne”, spoke of art when the subject (*histrionis*), proceeding from a specific situation (*peculiari*), brings it under the universal (*lex*). At the same time, a legal entity has no right to wish for anything other than justice itself [2, p. 183]. That’s an example of yet another a priori synthesis that gave the creators of the Eternal City the fame of a world-historical people. And legions, emperors, senate, triumphs, etc. – this is all just an external design.

It is unlikely that the elders, deacons, and bishops who met in June 325 in the city of Nicaea thought about the consequences of identifying the Son as consubstantial (ὁμοούσιος) to the Father. And yet they gave it! The historians will look for the special source raising the prime cause of Western peoples’ movement to the east (crusades). It is possible to explain the actions of people by the serpent’s motivation as if they completely forget about the divine, intended to be content, like a worm, with dust and water [11, p. 11]. Explanation through reason: struggle for living space. What will it give except for endless lament: everything’s the same everywhere, there is nothing new under the moon!

We are emotionally warned that this is a catastrophe! Modern war is special, the one – against all mankind! We draw attention to the fact that within the framework of classical phenomenology, each form of consciousness is “alone” and knows itself and only for itself in its system of authenticity.

The forms of world national identity behave in close the same way. Hector – the prince of Troy, before the fight with Achilles, suggests that he should bury the loser with dignity. Troy is a city that does not differ much from the Pan-idea from the Greeks who storm it (as evidenced by the very existence of a temple dedicated to Apollo, plundered by the Achilles soldiers). To which the son of Thetis, as they say, looking at him point-blank, and at the same time not seeing him ideologically at all, replied that he was hated forever, leave the terms! How unbreakable vows are possible between lions and people. There is never an agreement between wolves and lambs [13].

And here, as above, we are dealing with a natural expansion of culture within. That is a thesis that the conscientious war is aimed “at all of humanity” is an excellent illustration, but not the modern, but the historical state of affairs.

The modern war is waging, but not at the level of consciousness (the most complex formations of the spirit). It holds at a level just below consciousness. Finally, it has to admit. That it is not consensual, but a subconscious (subliminal level) war.

That is the thesis that there are no obvious opponents in conscientious wars and cannot be! in essence correct. Two and a half thousand years ago, it was with the Greeks and precisely with the appearance of the phenomenon of consciousness (in the sense of realizing the absolute identity of non-identical thinking and being) that the true history of humanity began. It is very significant that in addition to the word Aletheia – truth its double was born the word 'history' appeared among the Greeks. So Thucydides (400 BC) opposes it as a science to the 'storytelling' of logographers and defines the goal – the search for truth [22]. Moreover, somewhere at the same time, the word “philosophy” appears. The “trinity” was born, which determined the fate of the phenomenon of consciousness in all subsequent history.

Just as individual consciousness, the national can be affected economically, geographically, politically, and even physically. The peoples were once the hegemonies of the world can disappear from the surface of the Earth altogether. That is, the 'shell' can experience all the vicissitudes of fate. But its essence will remain unaffected until national consciousness goes through the experience of transforming itself. It is a conclusion that follows from an understanding of the very nature of the opposition of one national consciousness to another. World history is filled with conscientious wars of “one” nation with all. But to attribute this unique paradox to an exclusively modern form of military interaction is wishful thinking.

In the case of the concept of “wars of consciousness”, we are dealing with the assertion that its actors are acting subjects (governments expressing the will of their peoples; analysts representing various groups within the state and the authors themselves or supporters of the concept of these wars) are purposefully engaged (the

meaning of the concept of 'engaged' is broad) in the consciousness of the alleged adversary. For such an occupation, it is necessary to have at least some idea of this consciousness, at least some knowledge. It is worth remembering the difference between the work of the bee and the architect according to Karl Marx [20], which, however, is the essence of a paraphrase of Hegel's remark: the felonious thought of a criminal is greater and more sublime than all the wonders of the world [19].

Where will they get this knowledge? It is natural to assume – from what they know about their consciousness.

Modern Hegelian studies focused on the problem of the difference between the methods of the *Phenomenology of Spirit* and the *Science of Logic*, and they usually begin with an analysis of the secondary consciousness, consciousness as an object [21]. This context proposes captivating ideas regarding the actual structure of the elements of the Hegelian system, including those that run counter to Hegel's views about his system [9]. One gets the impression that these questions are very far from the purely applied problems of the concept of conscientious wars. We will refute this later.

Here, most often, attention is focused on either one or two points (abilities) of natural consciousness. Even the author of "*Phenomenology*" in the introduction begins his characterization with the ability to deliver a "fatal blow" to any subject of his knowledge, cutting it into two parts: what it seems to be, and what it is (phenomenon and noumenon). Consciousness distinguishes from itself something with which it at the same time correlates; or, as they say, it is something for consciousness [11]. It is significant – the second moment of consciousness. Anticipating further research, let us ask the question: is there a reason that when the actor of the consensual influence begins to consider the supposed consequences of his distinction between the subject of this influence, then first he will certainly feel confident in the effectiveness of such an action (and disappointment will come only later)?

Then there is a consciousness experience (as Hegel calls it) when the indicated two sides of the object are correlated (phenomenon and essence, appearance and reality). Consciousness longs to find the truth. In turn, for sure leads him to the fact that it begins to understand that what is considered to exist by itself if it exists, then only for him. And he has nowhere to go except to change his knowledge, with the change of which a new object arises, and with it, a new form of consciousness. As it will become clear later, it's the most important – the third moment of consciousness. It will become the basis for the subsequent phenomenological and historical difference between the forms of consciousness (including the global opposition: the modern and historical types of consciousness).

According to Hegel, it turns out there is no "scattering" of diverse forms of consciousness primordially. They are 'pearls' permeated by one thread, one

destiny. It's the same consciousness at different stages of development. That is, fighting with its object, each form of consciousness is fighting with itself. I am here and not here, I am everywhere and nowhere. And I swear to myself that you will lose the fight. Not a fake Rustam? (referred to in the famous Persian epic Shahnameh). I swear by myself that you will lose the fight. Not a spurious Rustam. The true Rustam will amaze himself in a bloody battle [23]. There is a fear that the fate of the actors of the conscientious wars will be as this eastern hero awaits. Likewise, the character called "The Writer" from A. Tarkovsky's 'Stalker' admits: After all, I thought to remake them 'my readers', but they remade me! In its image and likeness [10].

Nevertheless, here Hegel captures the second and third moments of consciousness. Where is the first one? What is its essence? Where does the experience of consciousness begin?

A little higher, in the preface, he formulated this point quite definitely. The individual (another name of the object investigated in the "Phenomenology") is Absolute form, that is, the immediate reliability of himself and he is that Unconditional being [11, p. 19]. Let us pay attention to the epithets that Hegel generously endows consciousness with: 'absolute form and unconditional being.' After all, these are the characteristics of the Creator Himself! Moreover, if in the first-moment consciousness behaves like a free entity, then this freedom (divinity) automatically extends to the second (separation) and third (truth) moments discussed above.

And this means the consciousness of the creators of the concept of "consciousness wars" has stopped its attention on the people's spirituality (their country, their culture, etcetera) despite all billions of objects of the universe. Further, it separated the "visible from the present", proposing the idea that in modern times not his physical, economic, or political "body", but his consciousness genuine danger exposed. And finally, publishing one research after another checks the objectivity of this thesis at the moment of truth and itself leaves one system of reliability and creates a new one. The main idea of Hegel's Phenomenology formulated paradoxically: consciousness, unconsciously for itself, makes the experience of ascent from one of its forms to another.

Naturally, the question arises: what does this consciousness think of itself? But before answering it, let's take a closer look at the second participant in phenomenological action – the consciousness of the phenomenologist, science, or what Hegel marks with the pronouns "wir", "für uns".

It is clear that this consciousness also bears the burden of all three "freedoms" of its subject. Nobody forced the philosophy of modern times to deal exclusively with the nature of knowledge. It's just that her own need for her history from the cognition of the world (antiquity) and God (scholasticism), sooner or later, had

to lead science to this question. It is a consequence of the first moment – the totality of the historical and philosophical process. But the second point requires a separation in the subject. And if these are not mountains, rivers, valleys, etcetera but consciousness itself, what about it? Solved this question, we get the key to understanding German classical philosophy, also historical events associated with political ideologies.

The fact is that here philosophy was compelled to introduce division into the consciousness itself investigated by it. Must admit that one thing is what we know about it, another, what It knows about himself. It is sovereign, and It is absolute in all its three moments. The question arises: is It for itself or others?

The very nature of consciousness is determined by what it considers as truth in its knowledge. The German construction in this sense indicates the essence more accurately than the Russian or Latin. E. Husserl has this in mind, shifting the reader's attention to the second part of the German *Bewusstsein*, to "sein" – being [14]. Philosophical consciousness in phenomenology is engaged ordinary consciousness. It sees in it the same thing as in itself – selfhood. Only the latter is carried away by its subject and by what it considers to be true in it. If it is sensory data, then it is sensory consciousness. Whereas the mind sees "the other side" of sensations as the genuine play of forces. If it transfers this "true" into itself, it is self-consciousness, and so on.

One-sided recognition on the part of the ordinary philosophical consciousness makes it possible to assert that both are the same consciousness. Meanwhile, a completely different understanding of oneself and reality from the side of everyday consciousness gives a moment of opposition. At this point, Hegel reproduces the a priori synthesis of self-consciousness discovered by Kant, and this synthesis, in turn, involves both consciousnesses in a movement that he calls 'experience.' It is thanks to him that the ladder of the fundamental forms of consciousness arises. It is impossible by concept to "strike", "destroy", "clear" and even make minimal "changes" from the outside to each of these forms! By the way, we note that to our regret, the idea that "Phenomenology" is at the same time a ladder of methodologies for studying reality, because each form has its representation of this reality, has not yet become the center of nowadays philosophical discussions.

Here we are approaching the main problem of this study to the issue of what kind of methodological position did the authors of the phrase "conscientious war" take?

Referring to the images of the "arrow" (E. Husserl), "stream" (W. James), "mirror" (G. Shchedrovitsky), we can talk about the main characteristic of consciousness is that consciousness in general empty, that the mechanisms of consciousness cannot strap to some morphological elements ... it is a stream that acquires the characteristics of the landscape through which it flows. What follows

from this inevitably? The conclusion suggests itself. All of this is a mainly forgotten concept of thinking as a *tabula rasa*.

At first glance, it seems that D. Locke opposes this paradigm of interpretation of consciousness (*tabula rasa*) to the paradigm of innate ideas of R. Descartes. Should not forget, Descartes himself, the author of “The Origin of Philosophy” (1644), defines the first foundation of any science not through “*cogito ergo sum*”, but through “*de omnibus dubitandum*”, then it becomes clear that the methodological position of understanding thinking as pure boards in both directions of Modern philosophy are identical.

Kant is not entirely correct in ascribing to himself the novelty of the task of studying a priori synthetic judgments. From the very beginning, modern European philosophy tried to understand their “origin” in our minds. These are the laws of science that Descartes called distinct, clear ideas (Latin *ideae innatae*), and Bacon called the opening axioms. Turning to this “unsuccessful” experience in the study of consciousness (after all, it ended in agnosticism) is now necessary for three reasons:

firstly, if it were not for it, German classical philosophy would not have been able to find a new solution to the problem, without the results of which the understanding of the phenomenon of modern wars (sub conscientious wars) would be impossible;

secondly, modern newest projects on the indicated problems ignore the work already done by history. Interdisciplinary project “Awareness of Consciousness” aims both scientific and educational objectives and can be performed by Fulbright programs’ participants – representative of various theoretical and practical fields [24];

thirdly, current actors of conscientious wars, formulating the “defeat” of the enemy’s consciousness as the main task, share the fundamental error of the position of both rationalists and empiricists. Then it was a methodologically necessary experience with a negative result, but now it is becoming a myth, in which they believe and require budget funding for its implementation.

The image of a *mankurt* – a man with an “erased” memory, migrated from the novels of Ch. Aitmatov [1, p. 200] into the minds of the actors of the conscientious wars seems very convincing. Only Kant, with a more careful study of the ability of cognition, was able to find something else. The very title of his main work, published in Riga in 1781, already speaks volumes. Initially, the word “criticism” did not contain a negation (from the Greek “*κριτική*” – to distinguish, judge, evaluate). Moreover, he argues that criticism and criterion are etymologically clearly similar terms. Nevertheless, Kant has a pronounced negation here. He criticizes the idea (myth) of the mind-consciousness as a blank slate, as a passive matter, susceptible to any external influence. In the middle of his first “Critique”, he is

forced to conclude the transcendental unity of apperception, as a property of our consciousness everywhere and in everything to be ourselves [17, p. 100]. Kant set this union as the foundation of both theoretical and practical, just like aesthetic and religious reason. True, then this formulation goes “sideways” for the system of Kant’s transcendental philosophy. I. Fichte blamed the philosophy of his teacher for the lack of consistency. His question sounded simple: with the help of what form of cognition Kant if we use modern language, “neutralized” the consensual conflict of these forms: committed the experience of their research? What is its feature that most likely plays the role of true universality?

We believe that Hegel gave the utter answer to these questions. Here he began intellectually rapidly outstripping his friend F. Schelling, which allowed him by 1807 to create a method of phenomenology that unites the incompatible – two forms of consciousness: the phenomenologist and the individual, which “start” from different and at the same time the same understanding of themselves. And the expression “I saw The World Spirit on horseback” expressed by Hegel to Napoleon (during his triumphant entry into Jena, after the defeat of the Prussian troops), is filled with burning irony. Reason (the World Spirit or the Universal Form of Cognition), if it dwells somewhere, then just not “on a horse”. His Absolute kingdom found within the meanings that fill the manuscripts (revisions of the first edition of *Phenomenology*), which the philosopher shoved into his pockets then, in October 1806, fleeing from French soldiers, or, we hope, between us who are writing these lines and those who read them, more precisely, wherever philosophy meets reality.

Consequently that consciousness itself is nothing it is absolute non-being; no content of its own, no form of its own. Its definition is zero. It is incapable say about it that it simply Is. Since if you say it – you will deal not with nothing, but with Being. (Parmenides).

It remains only to note that even marine organisms in ocean depressions, withstanding colossal pressure, lack of light, food, etcetera, preserve themselves – their genetic nature and reproduce it in descendants (recall the example given by Aristotle, what if the copper ax held its shape, it would be alive) [2]. Like a lion, having feasted on an antelope, if it had not “given” its certainty, then it would have simply died from ... indigestion.

The option that, perhaps, the situation is the other way around. That consciousness, flowing through the landscape of the universe, “automatically” transforms it, endows, as Kant would say, with its a priori synthesis. But the authors of the idea of consciousness wars do not even consider this! Here we can only emphasize that the phenomenon of consciousness in the hierarchy of world forms among the supporters of this concept (*tabula rasa*) has a place below the most primitive organisms.

The stage of rationalism and empiricism was necessary for the history of philosophy for the subsequent overcoming. Now the concept of consciousness as a blank slate is needed by modern political strategists. Since Karl Marx's Theses on Feuerbach (Spring 1845), these ideologists have taken a position between theory and practice. They give themselves the justifying right to create not very accurate descriptions of modern national consciousness for subsequent not very successful application.

This consciousness took a methodologically "convenient" form but not because evil and deceit filled it. It seems that this is the easiest way to solve all ontological problems. Hegel, realizing that initially, it was an assumption about the opposition of oneself and one's subject, formulated the conclusion: consciousness itself put a (pillow for the laziness of thought) [12, p. 43], for itself. As a result, it all the time comes across the same paradox and does the same *dar un salto mortal*, that no matter how much it cognizes an object, its "in itself" will always remain a "thing in itself." In the same way, no matter how much it transforms it in its image and likeness, the object will still not correspond to the intention of the transformer.

Contradictory grounds that are inconsistent among themselves space fill the statement about modern war without adversaries. The same myth of political strategists is the assertion about the national identity as a *tabula rasa*. It, like any consciousness, has such a powerful transcendental unity [15] that individuals can still envy. How not to recall here the laconic definition of spirit, when Hegel says, this spirit is that when "I" which is "we" and "we" which is "I" merge into one [11].

Asserting that by external means, by streams of targeted information through social networks, bloggers, TV channels, etcetera it is possible to influence the Pan-idea of this or that world-historical people, with the help of which this nation itself checks the information for compliance with reality (the experience of truth), means – to create another myth. The diversity of national identities has never existed as a fact. To understand the way of the ascent of forms of consciousness in phenomenology is the same thing as to understand the fate of national self-consciousnesses in history. Thus, the method of "Phenomenology of Spirit" and "Philosophy of History" coincide.

Separate forms of consciousness in phenomenology do not exist for each other, do not understand, and are not interested in each other [16].

In the philosophy of history, we are dealing with the same interpenetration of philosophy and history. One cannot do without a "ladder" of world forms of consciousness and their experience of ascent from one level to another.

J. Deleuze and F. Guattari use the metaphor of rhizome – rhizomes, tubers and oppose it to the metaphor of "wood." They try to use it to distinguish between two historical eras: modern and postmodern [8]. Indeed, in the tuberous root, the

elements are homogeneous, while in the tree the trunk is not a root, and branches are not a trunk, a flower isn't a branch, etcetera.

Conclusions of the research. Thus, in our opinion, the final image is even more consistent with Hegel's thought: to provide the individual with a ladder. This image is the essence of rectilinear movement, which, one can draw attention to, is accented in the continuous numeric numbering of the chapters of the text of Phenomenology. The translators of Hegel's Phenomenology were confused not only by the consonance of the German *die Leiter* – the staircase and *der Leiter* – the guide, the leader.

In our opinion, the final image is even more consistent with Hegel's thought: to provide the individual with a ladder. This image is the essence of rectilinear movement, which, one can draw attention to, is accented in the continuous numeric numbering of the chapters of the text of Phenomenology. The translators of Hegel's Phenomenology were confused not only by the consonance of the German *die Leiter* – the staircase and *der Leiter* – the guide, the leader. Not. We see two sides of the perception of translators living in the period of the ideology of partisanship. On one level, they felt in Hegel's text the presence of transitions of dialectic and an attempt to look at the essence of the matter in another way (the point of view of the dialectic of reflection) [7]. On the other, they looked inside the present (after all, a hundred years had passed!). They even peered into the future, when this reflection in all its glory would unleash all its might.

Moreover, the very fact that E. Amenitskaya, K. Miloradovich, and other translators of Hegel's Phenomenology tempted to reproduce the metaphor in translation. The metaphor of a guide connects the understanding of the role of consciousness of the phenomenologist with the millennial church tradition of interpreting a similar passage from the Gospel of John, ch. 16. Article 13. When He, the Spirit of truth, comes, He will guide you into all truth, it says in William Brenham's Guide Preached in Jeffersonville In 1962. The fact is that the "guide" in the synodal translation sounds like "mentor." But the ideology of partisanship, when the party is for the people, and the leader for the party are guides and mentors (the most conscious part of any revolutionary movement), is a phenomenon that embraced the entire cultural and historical plane of the 20th century! Maybe it makes sense to add the metaphors of J. Deleuze and F. Guattari – a wood-ladder (modern) and a modern rhizome (postmodern), also a metaphor for Dante's guide (mentor in all circles of hell) by Virgil? Otherwise, the transition from the historical chain of events to the rhizome of "equal existence" of modernity will look painfully abrupt.

Historically, we can trace the "ladder" of the development of the unity of national self-consciousness. While nowadays, its existence is possible either as "fragments" or as "repetitions" of the steps of this ladder. The ubiquitous phenomenon of international law and the rushing phenomena of multiple/dual nationality,

feminism, LGBT people, etcetera – this is the verdict of world history, which can be reborn only in the form of philosophy. And our contemporary is right in his way, saying that the world exists to enter the book.

In the rhizome of modern national consciousness, there is, most likely, a struggle for almost biological survival. The era of postmodernism deviates further and further from the classic dichotomy truth is not the truth and sinks deeper and deeper into the emotional horizon like it or not like it. And for the future philosopher of history, it, as an object, will not cause anything but indifference by definition. This study shows that not even a holistic, but only a partial explication of the method of German classical philosophy allows to employ it in phenomenological studies of any forms of consciousness, and thereby transforms the science of phenomenology of spirit from a museum exhibit to an existing modern science.

REFERENCES

1. Aitmatov, C. (2005). *The Day Lasts More Than a Hundred Years*. Bloomington: Indiana University Press.
2. Aristotel, (2000). *Polityka*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
3. Bulgakov, M. (1967). *Mayster i Marharyta*. URL: <https://litarchive.in.ua/mayster-i-marharyta-mykhaylo-bulhakov> [in Ukrainian].
4. Custine, de A. (1844). *La Russie en 1839*. URL: <https://www.gutenberg.org/ebooks/25755> [in French].
5. Danilyan, O.G., Dzeban, A.P., Kalinovskiy, Y.Y., Kalnytskyi, E.A., Zhdanenko, S.B., (2018). Personal Information Rights and Freedoms within the Modern Society. *Informatologia*, 51(1-2), 24–33. <https://doi.org/10.32914/i.51.1-2.3> [in Ukrainian].
6. Danilyan, O. G., Dzeban O. P., Kalynovskiy Y. Y. (2022). Social instability as a global trend of the modern world. *Cogito*, Vol. 14, 3, 141–162 [in Ukrainian].
7. Danilyan, O.G., Dzeban, Zhdanenko, S.B., ta in. (2020). *Suchasne suspilstvo, lyudyna, pravo v umovakh hlobalnykh transformatsiy*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
8. Deleuze, G., Guattari, F. (1976). *Rhizome: Introduction*. Paris: Les Éditions de Minuit [in French].
9. Fulda, H., Henrich, D. (1973). «Phänomenologie des Geistes» Materialien zu Hegels. Frankfurt am Mein: Suhrkamp [in German].
10. Stalker, <https://ua-zone.com/12344-stalker-1980.html> [in Ukrainian].
11. Hegel, G.V. (2004). *Fenomenolohiya dukhu*. Kyiv: “Osnovy” [in Ukrainian].
12. Hegel, G. (1937). *The Science of Logic*. New York: Cambridge University Press.
13. Homer, *Iliad*. Trans. by Samuel Butler URL: <http://classics.mit.edu/Homer/iliad.html>
14. Husserl, I. (2005). *Philosophy as a Rigorous Science*. *Journal of East-West Thought*. URL: <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/02870x952?locale=en>
15. Kachurova, S. (1996). *Transcendental Unity of National Identity*. *Culture and Human Life World*. Kharkiv: KhAI, 14–19 [in Ukrainian].

16. Kachurova S. V., Kachurov YE.V. (2019). Defolt ydeolohiy. *Humanitarnyy Chasopys – Humanitarian journal*, 1, 46–65. DOI: <https://doi.org/10.32620/gch.2019.1.05> [in Ukrainian].
17. Kant, I. (2000). *Krytyka chystoho rozumu*. Kyiv: Yunivers, 2000 [in Ukrainian].
18. King, M. (2017). URL: <https://citaty.info/quote/405690>
19. Lukacs, D. (1975). *Young Hegel and the problems of capitalist society*. English translation The London: Merlin Press. URL: <https://thecharnelhouse.org/wp-content/uploads/2017/09/Georg-Luka%3Fcs-The-Young-Hegel.pdf>
20. Marx, K. (1887). *Capital*, Vol. I. URL: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf>
21. Pöggeler, O., (1973), *Hegels Idee einer Phänomenologie des Geistes*. Freiburg; München: Karl Alber [in German].
22. Thucydides. (1910). *The Peloponnesian War*. 1.21. London, New York. URL: <https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0200%3Abook%3D1%3Achapter%3D21%3Asection%3D1>
23. Firdausi. (2013). *The Epic of Shahnameh*. URL: <https://www.sattor.com/english/Shahnameh.pdf>
24. Zhabotynska, S. (2015). *Awareness of consciousness: theory and practice. The humanitarian policy of Ukraine: Reform strategy and values*. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4583/Zhabotyns%27ka_Usvidomlennya_svidomosti.pdf?sequence=1&isAllowed=y [in Ukrainian].

Качуров Євген Васильович, кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та соціальних наук,
Національний аерокосмічний університет «ХАІ»,
м. Харків, Україна

Качурова Світлана Володимирівна, кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна

Коваленко Ганна Вікторівна, кандидат юридичних наук,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна

МІФИ А́КТОРІВ КОНСЦІЄНТАЛЬНИХ ВОЄН

У статті розглядається все більш популярна теза про консцієнтальну сутність сучасної війни. Творці та прихильники цієї концепції говорять про війни для пере-

моги (знищення) свідомості. Як на відмітну характеристику вони вказують на суперечливість цих конфліктів – на те, що в них відбувається протистояння між одним і всіма. У ході дослідження з'ясовується, що трактування цих воєн як таких, що не мають конкретного ворога (немає ворога), дійсно має право на існування, але тільки не щодо сучасності, а щодо Всесвітньої історії.

Крім того, теза про те, що сучасна війна – це «війна свідомості», неминуче підводить науку до проблем методології розуміння феномену свідомості.

Ключові слова: концієнтальна війна, сучасне ведення війна, «війна свідомості», феномен свідомості, національна свідомість, актори сучасних концієнтальних загроз.

Вергун Денис Володимирович, кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник, кафедра соціальної філософії і філософії історії, Центр Гуманітарної Освіти Національної академії наук України, м. Київ

e-mail: VforVergun@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-7395-4803

СИМВОЛИ ТА РИТУАЛИ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ ТА СПЕЦИФІКА ВПЛИВУ ЇХ НА ІМІДЖ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ

У статті розглянуто елементи військових (бойових) традицій і звичаїв (символи та ритуали військової справи), які надають військовослужбовцям візуальну ідентичність та репрезентують їхню готовність до несення служби. Проаналізовано особливості вищезазначених елементів у контексті вибудовування професійного іміджу військовослужбовців, підкреслено приналежність останніх до особливої групи – спеціального колективу зі стрижневим моральним імперативом його побутування. Досліджено символи та ритуали військової справи, які мають важливе значення у формуванні іміджу військовослужбовців, оскільки вони відображають їхню ідентичність та цінності. Акцентовано увагу на тому, що вплив символів та ритуалів військової справи на імідж військовослужбовців виявляється як у внутрішньому співтоваристві, так і у сприйнятті зовнішніх спостерігачів. Це пов'язано з тим, що саме в них акумулюється слава, мужність, стійкість тощо військовослужбовців.

Ключові слова: *військовослужбовці, професія військовослужбовця, військова справа, символи, ритуали, імідж військовослужбовця, специфіка іміджу військовослужбовця.*

Постановка проблеми. Одним зі стрижневих факторів у сучасних міжнародних відносинах є своєрідне «ущільнення», суть якого в стрімкому ускладненні та прискоренні взаємодії між різноманітними державами (звичайно, російсько-українська війна сприяла вищезазначеним процесам, проте вони були наявні й до її розгортання). Мовиться передусім про особливості побутування державних і недержавних акторів, що ґрунтуються на процесах глобалізації та масштабних трансформаціях, які супроводжують їх, у політиці, економіці й соціальній сфері, зокрема аксіологічній. На нашу думку, саме

ця віха є найпоказовішою через її чутливість до дискурсу, у якому побутує сучасна військова справа загалом та військовослужбовці зокрема.

Вищезазначені процеси безпосередньо впливають на військову справу через зміну різноманітних складників військового мистецтва – стратегічних, оперативних і тактичних дій. Це пов'язано з полікультурною природою останньої: адже, крім безпосередньої функції забезпечення безпеки та оборони, цей соціальний конструкт репрезентується в соціокультурній ролі, задіяний на низці шарів семантичної актуалізації. Першою чергою, утворенням, у якому відбувається реалізація вищезазначеної функції військової справи у найширшому її розумінні, є імідж військовослужбовця.

При цьому в процесі свого побутування військова справа корелює з низкою соціокультурних цінностей, які входять до її структури як елементи військової культури (про це йтиметься нижче). Таким чином, військовий імідж страфікується у низці моральних, етичних та професійних норм, безпосередньо втілюваних військовослужбовцями у професійній, міжособистісній та іншій діяльності, конструюючи образ останніх як надійних та відповідальних особистостей.

Крім того, військова справа має самобутню культуру, базовану на покладених соціальним контрактом, професійною етикою (моральних та етичних особливостях професії військовослужбовця) тощо цінностей, у яких чільне місце посідає професіоналізм. Отже, військова культура є феноменом, що має дискурсивну природу і продукує розвиток та підтримку професіоналізму через набуття особливого статусу низки елементів: військових знань, навичок та досвіду (стрижневого елементу тріади). Своєю чергою професіоналізм корелює з процесом конструювання іміджу військовослужбовців, умонтовуючи в нього такі характеристики, як надійність та кваліфікованість вищезазначених фахівців.

Природно, що військова справа є конструктом, який має соціальну природу, а тому детермінована суспільством, зокрема означеним соціальним контрактом тощо. Передусім це пов'язано з перспективною (прогностичною або авансовою) природою компонентів іміджу військовослужбовців. Мовиться про те, що військовий імідж є символом сили, мужності та відданості нашій державі, а тому носій звання військовослужбовця набуває вищезазначених характерологічних ознак, отримуючи їх «за замовчуванням», адже вони є покладеними відносно цього конструкта.

Таким чином, статус військовослужбовця – не є привілеєм, а елементом соціального контракту, тобто його «носіння» покладає на військового низку сподівань і обов'язків. Так, військовослужбовці є стрижневим елементом національної безпеки, а їхні роль та внесок визнаються українським суспільством. У контексті вищезазначеного, дослідження символів та ритуалів у вій-

ськовій справі та специфіки їхнього впливу на імідж військовослужбовців є особливо актуальним. У своєму дослідженні ми проаналізуємо стрижневі питання побутування означених елементів, звернувши увагу на їхні природу, взаємовплив і взаємозумовленість, першорядність та соціокультурну значущість для українського суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема символів та ритуалів військової справи та специфіки впливу їх на імідж військовослужбовців є інтегрованою, міждисциплінарною тощо, що продукує її актуалізацію в низці наукових праць. Так, М. Коба [1] у своєму дослідженні аналізує поняття військових традицій, розмірковуючи над їхніми стрижневими складниками та ознаками. Автор позиціонує вищезазначене поняття як багатошарове, включаючи в його склад такі елементи: а) поведінку (порядок, правила, норми); б) міжособистісні стосунки (особливості, форми та природу серії комунікативних актів, що конструюються під час професійної діяльності) та традиції комунікації (усталені форми взаємодії, актуалізовані в українському суспільстві: повага до старших тощо); в) духовні та моральні імперативи (власне, моральні та етичні особливості професії військовослужбовця).

Крім того, вчений досліджує типологічні і видові особливості військових традицій, акцентуючи увагу на специфіці їхньої актуалізації. Так, за його словами, вона відбувається у формі ідей, моральних вимог та етичних принципів (особистий рівень) та низки нормативно-правових актів, що окреслюють вимоги до поведінки військовослужбовців, типологію військових ритуалів (інституційний рівень). М. Коба також виокремлює третій рівень – рівень правового життя, актуалізований у низці форм комунікативних актів в онтологічній реальності, учасниками яких є військовослужбовці. При цьому автор підкреслює видові форми реалізації військових традицій: службову, бойову, навчальну діяльність у процесі несення служби та поза нею.

Продовжує аналізувати військові традиції, звичаї та ритуали у своєму дослідженні О. Отич [2], здійснюючи філософсько-культурологічний та семантичний аналіз вищезазначених понять. У праці репрезентовано природу військових традицій, подано авторську класифікацію, функції, ознаки, способи існування та механізми впливу, культурологічну наступність та історичне значення.

За словами дослідника, військові традиції, як конструкт, мають дуальну природу: змістовну (репрезентована в духовно-моральному наповненні) та діяльнісну (виявляється в соціально-педагогічній регуляції змісту вищезазначеного конструкта в реальній практиці). При цьому обидві сторони є взаємозумовленими і безпосередньо впливають на виконання бойових завдань, організацію військової служби загалом та побуту зокрема. Своєю чергою останнім, на думку дослідника, притаманні специфічні сфери функціонуван-

ня (військовий одяг: парадний та щоденний; традиційна зброя; правила ведення бою; усталені традиції святкування; якості військовослужбовців (доблесть, сміливість, відвага, професіоналізм, гуманізм, чесність тощо).

Специфіку впровадження національних військово-історичних традицій у Збройних Силах України (далі – ЗСУ) репрезентовано в дослідженні Л. Сидоренко [3], у якому особливу увагу приділено відстеженню кореляцій між вищезазначеними традиціями та патріотизмом, національною свідомістю, а також прагненням до вдосконалення, розвитку й наслідування найкращих здобутків української армії.

Автор зазначає, що підвищення рівня патріотизму серед військовослужбовців вимагає докорінних змін у підходах до організації роботи з особовим складом ЗСУ. Одним із таких підходів дослідник вважає переосмислення непересічної ролі національно-історичних та військових традицій у житті суспільства та армії, а також виховання військовослужбовців ЗСУ, молоді та всіх громадян на національно-історичних та військових традиціях.

Аналіз ролі та місця традицій у контексті соціально-психологічних компонентів реформування ЗСУ вміщено у дослідженні В. Федоренко [4], у якому автор представляє особливості вищезазначеного процесу в умовах євроінтеграції нашої країни та співпраці з НАТО, а також російсько-української війни. Дослідник акцентує увагу на тому, що буденна правова і моральна свідомість вплетені у військову практику, конструюються в її межах, будучи одночасно і засобом забезпечення останньої.

При цьому, за словами вченого, вищезазначені типи свідомості структурно акумулюють емпіричні знання про об'єктивні процеси, погляди, настрої та традиції. Вчений зазначає, що зміст побутового гносеологічного рівня моральної і правової свідомості виявляється своєю чергою в суспільній та індивідуальній свідомості (згадаймо аналізоване вище дослідження М. Коби [1]), які є компонентом побутової свідомості. Отже, традиції в системі соціально-психологічних компонентів моральної і правової свідомості складають стійке ядро. Крім того, вони відіграють особливу роль, оскільки є специфічним різновидом соціальних норм і складником національної ідентичності в морально-правовому регулюванні діяльності й поведінки особового складу ЗСУ.

У дослідженні М. Шевченко [5] продовжено розгляд аналізованої проблеми в іншому ключі: автор здійснює у своїй праці соціально-філософський аналіз феномену військових традицій, розробляючи паралельно їхню наукову концепцію. Так, на ґрунті наявних підходів до вивчення аналізованої проблематики дослідник виокремлює стрижневі принципи (антропоцентризму, феноменології, історизму, єдності об'єктивного і суб'єктивного, наступності тощо) соціально-філософського аналізу військових традицій сучасного українського суспільства загалом та ЗСУ зокрема.

Автор акцентує увагу на доцільності аналізу військових традицій у контексті соціальності філософії, аргументуючи актуальність такої діяльності тим, що вони є феноменом соціального порядку. Дослідник пропонує поділяти військові традиції за рівнем існування на військові традиції, національні військові традиції, традиції видів ЗСУ, традиції об'єднань, традиції військових частин (підрозділів), а також уточнює вищезазначені поняття в категорійній сітці соціальної філософії.

Проблему стигматизації психічного стану військовослужбовців як елемент їхнього сприйняття суспільством репрезентовано в дослідженні M. Balfour, L. Hassall [6], у якому автори аналізують проблему психологічної підтримки військовослужбовців та ветеранів, акцентуючи увагу на такому питанні як посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР) у них. Зокрема, у праці розкрито самотність використання перфомансу в репрезентації особистої історії травми військовослужбовців, акцентовано увагу на нарративній структурі цього виду акціоністського мистецтва в цьому контексті. Доповнює аналіз вищезазначеної проблематики дослідження S. S. Said o'g'li, R. S. Abdurasul o'g'li [7], де проаналізовано психологічний ландшафт військової спільноти: ґрунтовно репрезентовано типи військових колективів та взаємини між військовослужбовцями, а також розглянуто поняття громадської думки та суспільних настроїв.

Досліджено проблему психологічного стану учасників бойових дій, цивільного населення, а також біженців у праці M. P. Deahl, M. Andreassen [8], які зосереджують свою увагу на потребах у сфері психічного здоров'я ветеранів та особливостях їхнього іміджу. Автори підкреслюють, що більшість джерел, у яких міститься аналіз вищезазначеної проблематики, неактуальні для ситуації в Україні. Стрижневу відмінність дослідники вбачають у походженні таких джерел (переважна більшість походить із США або Англії), а також їх специфіці: аналізується досвід експедиційних сил, які повертаються з операцій до відносно нормального життя.

Головну особливість російсько-української війни вчені вбачають в екзистенційній природі російсько-українського конфлікту, суть якого у боротьбі українців за національну ідентичність. Саме тому військовослужбовці повертатимуться до спустошеної, зруйнованої країни, до домівок, де багато родин і близьких однаково травмовані (як психічно, так і, можливо, фізично) наслідками війни.

Актуальним, у контексті вищезазначеного, є іміджеве питання, через яке розгорнулася широка дискусія у згаданих країнах: її суть у тому, чи повинні існувати спеціальні послуги для ветеранів, кращі за ті, що доступні для цивільного населення, а також ступінь етичності їхнього існування. Автори констатують неможливість упровадження вищезазначеного теоретичного

підходу для нашої держави, адже більшість чоловічого населення (і частина жіночого) є ветеранами, що кількісно унеможливує це.

Особливостям побутування військовослужбовців та їхніх сімей присвячено дослідження А. Hrynzovskiy, S. Bielai, А. Kernickiy, V. Pasichnik, V. Vasishev, А. Minko [9], у якому автори зосередилися на особливостях медико-соціальних та психологічних аспектів надання допомоги вищезазначеним громадянам України. Дослідники стверджують, що вивчення зарубіжного та сучасного вітчизняного досвіду надання психологічної допомоги сім'ям військовослужбовців свідчить про те, що сьогодні не до кінця враховується необхідність її інтеграції з такою важливою сферою, як медико-соціальна робота, зокрема в контексті іміджу військових.

Вчені акцентують на тому, що розрив єдності між вищезазначеними напрямками суттєво погіршує ефективність та повноту реабілітації військовослужбовців, порушує цілісність та поетапність надання всебічної допомоги їхнім сім'ям. Автори проаналізували розгалужену структуру державних і недержавних організацій та установ, волонтерських і дослідних центрів, груп підтримки військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей, які сьогодні діють на території США.

Це дало можливість дослідникам репрезентувати основні напрями та пропозиції щодо організації медико-соціальної та психологічної допомоги сім'ям загиблих військовослужбовців та психологічної допомоги сім'ям українських військовослужбовців, які виконували бойові завдання в екстремальних умовах та інших, а також сформулювати основні напрями та пропозиції щодо організації медичної, соціальної та психологічної допомоги їм.

Специфіці моральних та етичних особливостей професії військовослужбовця, які корелюють з його досвідом, а також пов'язані з конструюванням іміджу останнього, присвячено дослідження Т. Molendijk, J. Kalkman [10]. У своїй праці автори мають за мету переорієнтувати дослідження, пов'язані з військовою справою, знизивши відсоток теорії в них та додавши більше зв'язку з практикою, зокрема – досвідом військовослужбовців.

Автори розглянули наявні дослідження військовослужбовців, виокремивши у них два підходи до аналізу проблем: функційний та критичний. Вчені зазначають, що, незважаючи на низку відмінностей, обидва напрями побутують на аксіологічній шкалі, екстраполюючись в етичну площину. Саме тому дослідники пропонують альтернативний підхід, суть якого в емпатійно-критичному руслі роботи, що передбачає емпіричну переорієнтацію досліджень військовослужбовців.

У межах нового підходу вчені виділяють низку актуальних аспектів досліджень військовослужбовців: військової ідентичності, емотивного профілю (почуттів: радості, нудьги, туги тощо), військової онтології (смерть як бутте-

вий феномен) тощо. Автори зазначають, що пропонована ними переорієнтація має як теоретичні, так і методологічні наслідки: а) онтологічний та епістемологічний перегляд у бік критичного реалізму, б) розвиток міждисциплінарної перспективи та нові методологічні підходи (басенографія, візуальні дані та художні романи ветеранів тощо).

Автори вважають вищезазначені емпіричні, теоретичні та методологічні майданчики цінними не лише для досліджень військової тематики, а й для всіх галузей знань, де домінує етичний підхід. Це пов'язано з тим, що останні сприяють створенню науково цілісної перспективи, яка включає і серйозно ставиться до досвіду і смислотворення військовослужбовців.

У дослідженні К. Parry, J. Pitchford-Hyde [11] проаналізовано питання іміджу військовослужбовців, зокрема – їх різноманітні телевізійні репрезентації військового та поствійськового досвіду, а також ветеранської ідентичності. (Яскравим прикладом останнього є фільм «Перекладач» (англ. «The Covenant») режисера Г. Річі, що вийшов 2023 р.) Актуальність аналізованого дослідження пов'язано з посиленою увагою засобів масової інформації до військових ветеранів в Англії.

Автори зазначають, що питання іміджу військовослужбовців зазнало певних трансформацій: від фокусу на бойових діях до ініціатив на підтримку переходу до цивільного життя і, зрештою, до майже невидимої присутності ветеранських питань в опосередкованій публічній сфері. Дослідники репрезентують у своїй праці результати якісного онлайн-опитування, проведеного серед британських ветеранів у 2020 р.

Крім того, вчені акцентують увагу на інтересі до досліджень ветеранської тематики з різних дисциплін, у яких, тим не менш, недостатньо прослідковано взаємозв'язок між ветеранською ідентичністю та сприйняттям (пост)військових репрезентацій. Дослідники відзначають, що однією з причин занепокоєння є те, що негативні або оманливі стереотипи щодо ветеранів серед громадськості можуть перешкоджати їхній успішній реінтеграції в суспільство.

Проведено аналіз процесу реінтеграції військовослужбовців після проходження служби, а також впливу іміджу на цей процес, у дослідженні М. Sharma, D. Jain, V. Sharma [12], у якому репрезентовано та виокремлено фактори, які сприяють та перешкоджають вищезазначеному процесу. Вчені акцентують увагу на тому, що працевлаштування виявилось стрижневим складником процесу реінтеграції. При цьому дослідники стверджують, що в переважній більшості військові навички не стають у пригоді, тож основну роль відіграють соціальні навички, культурна адаптованість тощо військовослужбовців.

Спробі зрозуміти значення і вплив бойових нашивок на ідентичність і приналежність солдата, а також його імідж з точки зору військовослужбовців

присвячено дослідження L. Stewart [13], у якому автор провів напівструктуроване якісне інтерв'ю, призначене для збору даних про їхні думки та досвід, пов'язані з наявністю або бажанням мати бойову нашивку. Вчений зазначає, що наративи учасників дослідження оцінювалися за допомогою кодування методом контент-аналізу. Дослідником була виділена низка тем, з яких складалися розповіді: *почуття мети* (з трьома підтемами: цілеспрямованості, які включали ідентичність солдата, армійські значки та самоцінність); *приналежність*; *службу та важливість* бойових нашивок, їхня цінність; *значення* бойових нашивок; *дискурсивність* (вплив оточення, сім'ї, інших військовослужбовців і т. ін.).

Автор стверджує, що в основі вищезазначених тем лежало припущення про те, що військові об'єкти, такі як бойова нашивка і спільний досвід, задовольняють функціональну потребу в самооб'єктуванні, яке полягає у близькості, віддзеркаленні та ідеалізації. Теоретична модель для розуміння цих потреб вибудовувалася дослідником із використанням концепцій самопсихології, оскільки вона давала пояснення того, як ці потреби були концептуалізовані в наративах учасників. Вчений виявив, що наявність бойової нашивки та/або бажання мати бойову нашивку було важливим для почуття солдатської ідентичності та приналежності як елемента іміджу військовослужбовців.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є розгляд символів та ритуалів військової справи. *Предметом* – специфіка побутування вищезазначених елементів на рівні сучасного українського суспільства, а також їхній вплив на імідж військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу. Соціокультурна роль військової справи полягає в підтримці, утвердженні, розвитку тощо узвичаєного позитивного сприйняття українського суспільства. Зокрема, вона виявляється у формуванні й утвердженні вищезазначеного утворення – іміджу військовослужбовця, що пов'язано з аксіологічним складником військових цінностей, професіоналізму та культури. Саме тому необхідно систематично підтримувати, розвивати та представляти вищезазначені соціокультурні аспекти, адже їхнє побутування забезпечить стабільну й позитивну іміджеву репутацію українських військових сил не лише на території нашої країни, а й у світі, оскільки саме таким є цивілізаційний вибір нашого уряду і народу.

Головним засобом реалізації вищезазначеної підтримки є низка символів та ритуалів військової справи, які побутують у військовому середовищі. Вони є виразниками суб'єктності (людиноцентризму), аксіологічності (елементами єдиної ціннісної парадигми) та гносеологічності (тут – усвідомленого вибору) тощо готовності до служби кожного військовослужбовця.

Найзагальніший підхід до поняття *традиції* загалом (зокрема – військової традиції) репрезентує його як форму діяльності, поведінки, суспільних від-

носин, що були історично сформовані і яким властива наступність актуалізованих даних. У низці досліджень військові традиції позиціонуються в різних конотаціях, стрижневими з яких є їхнє розуміння: а) як *гносеологічної наступності* – вищезазначена передача з покоління в покоління; б) *онтологічних відносин* – низки традицій утворення й розгортання комунікативних актів, соціального контракту, які виступають практикою збереження та відтворення корисних для суспільства елементів; в) *елемента соціалізації* окремих груп, спільнот тощо в суспільстві за рахунок їхньої актуалізації у процесі комунікації в широкому розумінні; г) *культурного та правового осередку та спадщини*.

Сутнісно бойові традиції є вкоріненими у свідомості військовослужбовців елементами бойового досвіду, формами діяльності, поведінки і відносин між особовим складом (як старшим, так і молодшим) під час військових дій. Такі традиції є історично сформованими й актуальними для потреб військової практики і зразкового виконання військового обов'язку протягом тривалого часу [2].

При цьому більшість науковців [1–5] розуміють проблему військових традицій у контексті побутування усталених моделей комунікації військовослужбовців, актуалізуючи соціопрагматичний бік аналізованого поняття і включаючи соціокультурний аспект як залежний від вищезазначеного. Тож військові традиції постають нормативним закріпленням, яке регламентує військову діяльність і репрезентується формою згаданого соціального контракту [1, с. 38]. Показово, що засадничими принципами соціально-філософського аналізу військових традицій виступають вищезазначені нами в аналізі останніх досліджень і публікацій складники [5, с. 99–100]:

1. *Принцип антропоцентризму*, суть якого полягає у включеності військовослужбовців у соціальну онтологію з елементами аксіології: так, через суб'єктів формується ставлення до військової спадщини минулого та відбувається об'єктивізація в теперішньому. Релевантність цього принципу для дослідження соціальних явищ полягає в діалектичній єдності особи і суспільства: передусім мовиться про реконструювання і проєктування останньою соціальної реальності, а також її векторизацію.

2. *Принцип феноменології* реалізується в розумінні, опануванні та з'ясуванні членами українського суспільства особливостей його природи, процесуальності та побутування інновацій, а також соціально-культурних практик. Так, актуальним у цьому контексті є дослідження особливостей побутування нових гносеологічних елементів, а також їхньої відповідності соціальним трансформаціям у контексті ціннісного релятивізму (конструктивного й деструктивного). Так, стрижневі коди культури визначають побутування мовної полісистеми та схеми її сприйняття (згадаймо актуальне

для українського суспільства мовне питання), а також емпіричні скрипти, які виконують роль дороговказу.

3. *Принцип історизму*, який сприяє процесу векторизації досліджень символів та ритуалів військової справи, а також їхньої кореляції з іміджем військовослужбовця, та *принцип наступності (спадкоємності)*, що забезпечує ґрунтовність, об'єктивність, повноту вивчення основних ідей, підходів та концепцій вищезазначених елементів. Взаємопов'язаність вищезазначених принципів виявляється у специфіці їхньої функційності: якщо принцип історизму послідовно й логічно вибудовує наступність виникнення і розвитку аналізованої проблематики, забезпечуючи цим повноту її розгляду (через актуалізацію концепції діалектичного заперечення проблеми військових символів і ритуалів), то принцип наступності наочно репрезентує особливості розвитку військових традицій, їхній взаємозв'язок із соціальною філософією, психологією та державною ідеологією.

4. *Принцип єдності об'єктивного і суб'єктивного* віддзеркалює зміст військових традицій (символів і ритуалів військової справи) і полягає в їхній дуальній природі: незважаючи на їхню об'єктивність, актуальність та релевантність для всього українського суспільства, їхнім носієм є конкретний представник, через якого відбувається їхня об'єктивація.

Дослідження військових (бойових) традицій (символів, ритуалів тощо військової справи) продукує виокремлення дослідниками локального елемента – *військових звичаїв*. Останні є загальноприйнятим, усталеним, традиційним порядком, типовими способами й моделями поведінки військовослужбовців у мирний та воєнний час, актуалізованими аксіологічно, гносеологічно, онтологічно та ін. До таких звичаїв доцільно віднести: звичаї оголошення війни; звичаї поводження з ворогом під час та після бойових дій (зокрема з полоненими); звичаї ведення в атаку (слов'янський, східний та ін.); звичаї побратимства й братання; звичаї надавання імен зброї тощо [2].

Зазначимо, що головною специфічною рисою військових (бойових) традицій (символів та ритуалів військової справи) та військових звичаїв є їхня онтологічна й аксіологічна ранжованість. Так, вони спадкоємні відносно соціокультурних осередків даних минулого й прогностичні – стосовно теперішнього. Це пов'язано з тим, що побутування їх включає в себе низку закономірностей перехідного стану складних об'єктів, що саморозвиваються, – *соціокультурних артефактів*.

Останні своєю чергою пов'язано з поняттям спадкоємності і спрямованості тих чи тих змін українського суспільства. Так, завдяки наявності військових (бойових) традицій та військових звичаїв стає можливим визначити вектор і спрямованість розвитку суспільства (прогресивний або регресивний), впли-

вати на нього через відновлення попереднього стану об'єкта до його переходу в новий стан [5, с. 100].

Тож символи та ритуали військової справи доцільно позиціонувати як спеціальні знаки, обряди і предмети (відзнаки), які є репрезентантами військової культури та традицій. Найвідомішим символом військової справи є, природно, *військовий одяг та форма*, які вже за своєю природою є носіями інформації про ранг, посаду та досягнення військовослужбовців. Така репрезентативність гносеологічно, аксіологічно та онтологічно зумовлена, оскільки дані у вищезазначених символах мають ієрархічну природу, встановлюючи статус кожного з особового складу ЗСУ.

Символами військової справи також є воєнні знаки, емблеми та прапори, які виступають стрижневими елементами процесів розпізнавання та ідентифікації військових підрозділів. Крім того, вищезазначені символи засвідчують приналежність військовослужбовця до того чи того роду військ або підрозділу. Цінність таких символів засвідчує історія з шевроном В. Залужного – Головнокомандувача ЗСУ, на якому був зображений малюк Йода з серіалу «Мандалорець», а також його соціокультурне значення.

Щодо *ритуалів військової справи*, то вони є традиційними церемоніями та обрядами, які ранжовані аксіологічно, у військовому дискурсі. Зазначимо, що військові ритуали є стійкими алгоритмами взаємодії й способами масової поведінки військовослужбовців, такі ритуали відтворювано протягом тривалого часу й закріплено в низці нормативно-правових актів. За своєю природою військові ритуали є добровільними обов'язковими соціальними діями, що характеризуються догматизмом, оскільки вони є загальновідомими й обов'язковими для виконання [2].

Головною метою таких ритуалів є засвідчення пошани, відданості та дисципліни, а також формування духовної зчепленості (єдності) між військовослужбовцями (до прикладу, прийняття присяги, вручення нагород, медалей та інші пам'ятні урочистості) [14; 15]. Зазначимо, що вищезазначені ритуали також відіграють практичну роль, забезпечуючи дисципліну, неперервність і єдність побутування військових операцій. До прикладу, щоденний ранковий або вечірній «апел» функційно є інструментом перевірки готовності військовослужбовців до служби та дотримання останніми порядку й дисципліни.

Природно, що військові (бойові) традиції та звичаї (символи та ритуали військової справи) є стрижневим компонентом іміджу військовослужбовців як безпосередньо у військовому дискурсі (лавах ЗСУ), так і поза ним. Перш за все вони формально репрезентуються через вищезазначене візуальне представлення та сприйняття військовослужбовців. При цьому таке представлення реалізується через універсалізовану природу синергетичного підходу як універсальний засіб пізнання символів та ритуалів військової справи.

У контексті останнього військові традиції та звичаї є елементом порядку в складноорганізованих природних і соціальних системах.

Таким чином, військові традиції постають інтуїтивно усвідомленим «почуттям порядку», базованим на архетипічних образах підсвідомості українських громадян, підтримуваних рідною культурною традицією, що перебуває поза нашою рефлексією. У такому розумінні військові традиції та звичаї постають елементом «соціального порядку» – трансформаційного соціокультурного утворення, природа якого досі лишається дискусійною [5, с. 100].

Отже, військові (бойові) традиції та звичаї є стрижневим елементом ціннісних орієнтацій та патріотичної свідомості військовослужбовців. Своєю чергою це продукується важливою роллю останніх у житті військових колективів та ЗСУ загалом як чинника морального-психологічного стану та бойової готовності військ. Це особливо актуально у складний для нашої країни час російсько-української війни, коли нашим військовослужбовцям-захисникам необхідно підтримувати морально-психологічний стан, що є запорукою успішного виконання бойових завдань [3].

Символи та ритуали військової справи є вагомим елементом іміджу військовослужбовця, стаючи градаційною шкалою його готовності до дисципліни, відданості, патріотизму та готовності діяти в інтересах Української держави. При цьому вони ранжовані аксіологічно в контексті військової служби, адже корелюють із низкою моральних та етичних аспектів професії військовослужбовця в сучасному українському суспільстві.

Висновки. Отже, елементи військових (бойових) традицій і звичаїв (символи та ритуали військової справи) надають військовослужбовцям візуальну ідентичність та репрезентують готовність їх до несення служби. Своєю чергою це сприяє вибудовуванню професійного іміджу особового складу ЗСУ, підкреслюючи приналежність останнього до особливої групи – спеціального колективу зі стрижневим моральним імперативом його побутування.

Символи та ритуали військової справи мають важливе значення у формуванні іміджу військовослужбовців. Вони не лише відображають ідентичність та цінності військового персоналу, але й сприяють утвердженню дисципліни, єдності та професіоналізму. Вплив символів та ритуалів на імідж військовослужбовців виявляється як у внутрішньому співтоваристві, так і у сприйнятті зовнішніх спостерігачів. Це пов'язано з тим, що саме в них акумулюється слава, мужність, стійкість військовослужбовців минулих і теперішніх поколінь і водночас репрезентовано те, що нинішнє покоління зберігає і примножує цю славу.

Перспективою нашого дослідження є ґрунтовні розробки щодо особливостей видозмін символів та ритуалів військової справи (військових (бойових) традицій і звичаїв) у контексті вищезазначеного синергетичного підходу.

У межах останнього вагомим буде аналіз флуктуацій (коливань) і точок бі-фуркацій (трансформацій соціокультурних елементів української аксіосфери). Це дозволить відстежити розвиток і побутування військових (бойових) традицій і звичаїв та впливу їх на імідж військовослужбовців у контексті між-предметного підходу (соціальної філософії, військової справи, соціальної психології тощо). Такі дослідження є вагомими також у контексті унікального враження про професіоналізм і дисципліну українських військовослужбовців в очах громадськості та міжнародного співтовариства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Коба М. М. Військові традиції як елемент правової культури військовослужбовців: трансформація змісту в умовах воєнного часу. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 37–40. URL: <https://goo.su/OLg0r> (дата звернення: 30.07.2024).
2. Отич О. М. Військові традиції і звичаї як чинники підвищення якості вищої військової освіти. *Вища освіта України* : наук. та наук.-метод. часопис. 2014. Т. 1 (3). С. 59–63. URL: <https://goo.su/FJhiF> (дата звернення: 30.06.2023).
3. Сидоренко Л. Особливості військово-історичних традицій у Збройних Силах України. *Військово-історичний меридіан*. 2020. Вип. 1 (27). С. 144–154. URL: <https://goo.su/GeBnpB> (дата звернення: 30.07.2024).
4. Федоренко В. В. Роль та місце традицій у системі суспільно-психологічних компонентів моральної та правової свідомості військовослужбовців Збройних Сил України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2018. № 36, т. 1. С. 25–28. URL: <https://goo.su/akKx دنب> (дата звернення: 30.07.2024).
5. Шевченко М. М. Соціально-філософський аналіз військових традицій. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія* / ЧНТУ. Чернігів, 2017. № 3 (9). С. 97–104. URL: <https://goo.su/2mtDSbt> (дата звернення: 30.06.2023).
6. Balfour M., Hassall L. The Return : Research-Based Theater With and for Ex-Military Personnel Experiencing Posttraumatic Stress. *Qualitative Inquiry*. 2023. № 29 (2). P. 332–342. DOI: <https://doi.org/10.1177/10778004221101587>. URL: <https://goo.su/UU6oA> (date of application: 30.07.2024).
7. Said o'g'li S. S., Abdurasul o'g'li R. S. Psychological View of the Military Community. *Pioneer: Journal of Advanced Research and Scientific Progress*. 2022. № 1 (2). P. 5–12. URL: <https://goo.su/sWkPAtr> (date of application: 30.07.2024).
8. Deahl M. P., Andreassen M. Ukraine: Meeting the mental health needs of service veterans. *International Journal of Social Psychiatry*. 2023. DOI: <https://doi.org/10.1177/00207640231175610>. URL: <https://goo.su/ZlzSql> (date of application: 30.07.2024).
9. Hrynzovskyi A. M., Bielai S. V., Kernickyi A. M., Pasichnik V. I., Vasishev V. S., Minko A. V. Medical, social and psychological aspects of assisting the families of the

- military personnel of Ukraine who performed combat tasks in extreme conditions. *Wiadomosci Lekarskie*. 2022. № 75 (1), 2. URL: <https://goo.su/2SVb6D> (date of application: 30.07.2024).
10. Molendijk T., Kalkman J. P. Towards a Soldier-Based View in Research on The Military: An Empathetically Critical Approach. *Social Sciences* 2023. № 12(2). P. 1–15. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci12020051>. URL: <https://goo.su/PwoGA> (date of application: 30.07.2024).
 11. Parry K., Pitchford-Hyde J. We may have bad days... that doesn't make us killers: How military veterans perceive contemporary British media representations of military and post-military life. *Media, War & Conflict*. 2022. DOI: <https://doi.org/10.1177/17506352221113958>. URL: <https://goo.su/wPN5> (date of application: 30.07.2024).
 12. Sharma M. R., Jain D., Sharma V. Transition of Ex-Servicemen from Military to Civilian Society: Challenges and Prospects in Reintegration. *Information and Communication Technology for Competitive Strategies (ICTCS 2020) ICT: Applications and Social Interfaces*. LNNS, Volume 191. 2022. P. 547–558. URL: <https://goo.su/oE0G> (date of application: 30.07.2024).
 13. Stewart L. Patch-Less: Soldier Identity and Belonging among Army Reservists. *Doctoral dissertation, Institute for Clinical Social Work*. Chicago, Illinois. 2021. URL: <https://goo.su/3Qg0d> (date of application: 30.07.2024).
 14. Wegner N. Ritual, rhythms, and the discomfiting endurance of militarism: affective methodologies and ethico-political challenges. *Global Studies Quarterly*. 2021. № 1.3. P. 1–10. URL: <https://watermark.silverchair.com/ksab008.pdf> (date of application: 30.07.2024).
 15. Wood J. Military Manuals, Masculinity, and the Making of Christian Soldiers in Late Antiquity. *Journal of Early Christian History*. 2021. № 11.1. P. 88–128. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/2222582X.2021.1926303> (date of application: 30.07.2024).

REFERENCES

1. Koba, M.M. (2023). Viiskovi tradytsii yak element pravovoi kultury viiskovosluzhbovtziv: transformatsiia zmistu v umovakh voiennoho chasu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 2, 37–40. URL: <https://goo.su/OLg0r> [in Ukrainian].
2. Otych, O.M. (2014). Viiskovi tradytsii i zvychai yak chynnyky pidvyshchennia yakosti vyshchoi viiskovoi osvity. *Vyshcha osvita Ukrainy (naukovyi ta naukovo-metodychnyi chasopys) – Higher education of Ukraine (scientific and scientific methodical journal)*, 1(3), 59–63. URL: <https://goo.su/FJhiF> [in Ukrainian].
3. Sydorenko, L. (2020). Osoblyvosti viiskovo-istorychnykh tradytsii u Zbroinykh Sylakh Ukrainy. *Viiskovo-istorychnyi merydian – Military-historical meridian*, 1(27), 144–154. URL: <https://goo.su/GeBnpB> [in Ukrainian].

4. Fedorenko, V.V. (2018). Rol ta mistse tradytsii u systemi suspilno-psykholohichnykh komponentiv moralnoi ta pravovoi svidomosti viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Serii: Yurysprudentsiia – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Series: Jurisprudence*, 36, 1, 25–28. URL: <https://goo.su/akKxdnb> [in Ukrainian].
5. Shevchenko, M. M. (2017). Sotsialno-filosofskyi analiz viiskovykh tradytsii. *Problemy sotsialnoi roboty: filozofia, psykholohiia, sotsiolohiia – Problems of social work: philosophy, psychology, sociology*, 3(9), 97–104. URL: <https://goo.su/2mtDSbt> [in Ukrainian].
6. Balfour, M., Hassall, L. (2023). The Return: Research-Based Theater With and for Ex-Military Personnel Experiencing Posttraumatic Stress. *Qualitative Inquiry*, 29(2), 332–342. DOI: <https://doi.org/10.1177/10778004221101587> URL: <https://goo.su/UU6oA>
7. Said o'g'li, S S., Abdurasul o'g'li, R.S. (2022). Psychological View of the Military Community. *Pioneer : Journal of Advanced Research and Scientific Progress*, 1(2), 5–12. URL: <https://goo.su/sWkPAtr>
8. Deahl, M.P., Andreassen, M. (2023). Ukraine: Meeting the mental health needs of service veterans. *International Journal of Social Psychiatry*. URL: <https://goo.su/ZlzSql>
9. Hrynzovskyi, A.M., Bielai, S.V., Kernickyi, A.M., Pasichnik, V.I., Vasishev, V.S., Minko, A.V. (2022). Medical, social and psychological aspects of assisting the families of the military personnel of Ukraine who performed combat tasks in extreme conditions. *Wiadomosci Lekarskie*, 75(1), 2. URL: <https://goo.su/2SVb6D>
10. Molendijk, T., Kalkman, J. P. (2023). Towards a Soldier-Based View in Research on The Military: An Empathetically Critical Approach. *Social Sciences*, 12(2), 1–15. <https://doi.org/10.3390/socsci12020051> URL: <https://goo.su/PwoGA>
11. Parry, K., Pitchford-Hyde, J. (2022). We may have bad days... that doesn't make us killers: How military veterans perceive contemporary British media representations of military and post-military life. *Media, War & Conflict*. <https://doi.org/10.1177/17506352221113958> URL: <https://goo.su/wPN5>
12. Sharma, M.R., Jain, D., Sharma, V. (2022). Transition of Ex-Servicemen from Military to Civilian Society: Challenges and Prospects in Reintegration. *Information and Communication Technology for Competitive Strategies (ICTCS 2020) ICT: Applications and Social Interfaces*. LNNS, 191. URL: <https://goo.su/oE0G>
13. Stewart, L. (2021). Patch-Less: Soldier Identity and Belonging among Army Reservists. *Doctoral dissertation, Institute for Clinical Social Work*. Chicago, Illinois. URL: <https://goo.su/3Qg0d>
14. Wegner, N. (2021). Ritual, rhythms, and the discomfiting endurance of militarism: affective methodologies and ethico-political challenges. *Global Studies Quarterly*, 1.3, 1–10. URL: <https://watermark.silverchair.com/ksab008.pdf>
15. Wood, J. (2021). Military Manuals, Masculinity, and the Making of Christian Soldiers in Late Antiquity. *Journal of Early Christian History*, 11.1, 88–128. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/2222582X.2021.1926303>

Verhun Denys, Candidate of Philosophical Sciences (Ph.D.), Junior Research Fellow, department of social philosophy and philosophy of history, Center for Humanitarian Education of the National Academy of Sciences of Ukraine

SYMBOLS AND RITUALS OF MILITARY AFFAIRS AND THEIR SPECIFIC INFLUENCE ON THE IMAGE OF THE SERVICE MEMBER

The article examines the elements of military (combat) traditions and customs (symbols and rituals of military affairs) that give military servicemen a visual identity and represent their readiness for service. The author analyzes the peculiarities of the above elements in the context of building a professional image of military servicemen, emphasizing that the latter belong to a special group – a special team with a core moral imperative of its existence. The symbols and rituals of military affairs, which are important in shaping the image of military servicemen, as they reflect their identity and values, are studied. The author emphasizes that the influence of symbols and rituals of military affairs on the image of military servicemen is manifested both in the internal community and in the perception of external observers. This is due to the fact that they accumulate the glory, courage, resilience, etc. of military servicemen.

Keywords: *military servicemen, military profession, military affairs, symbols, rituals, image of a military serviceman, specifics of the image of a military serviceman.*

Корж Ганна Вікторівна, кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри філософії, Харківський педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна
ganna.korzhl2@hnpu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-2819-353X

ФЕНОМЕН ДИТИНСТВА КРІЗЬ ПРИЗМУ ПРОБЛЕМАТИКИ НЕСТАБІЛЬНОСТІ КОРДОНІВ

У статті зазначається, що радикальні культурні та політичні зрушення, війни, активізація інтеграційних та міграційних процесів загострюють існуючі та породжують нові виклики для суспільств, національних держав, сімей, окремих індивідів. У зв'язку з російською агресією відбувається порушення біологічних і природних ритмів розвитку дитини, що актуалізує проблеми гармонізації буття, отримання знань, виховання моральних цінностей у підростаючого покоління українців. Порушення агресором міжнародно визнаних кордонів України, масові переселення внаслідок військових дій потребують вироблення нових підходів до навчання та виховання молоді.

Ключові слова: дитинство, дитина, моральні почуття, кордони, культура, виклики сучасності, мораль і право.

Постановка проблеми. Кожна людина і суспільство бажає гідного майбутнього для своїх дітей, що зазвичай пов'язується з розвитком освіти, науки, технологій, моральності. Терористичні акти, спрямовані на захоплення територій, окупації та масові переселення, використання насильства, залякування населення впливає на динаміку і специфіку розвитку регіонів, що не може не спричинити проблеми здоров'язбереження, подолання негативних соціальних і психологічних явищ, особливо у жінок і дітей. Згідно з Конвенцією ООН про права дитини, що була прийнята в 1989 р., держави повинні забезпечувати гідне існування і розвиток дітей. Кордон є невід'ємним атрибутом держави. Російська Федерація брутально порушила територіальну цілісність України, а водночас і міжнародну угоду про дитинство. Війна призвела до багатьох втрат: роз'єднуються сім'ї, руйнується довкілля, деякі діти не можуть відвідувати школу, вільно пересуватися вулицями свого міста; скорочується доступ до освіти, медичного обслуговування, відбувається шкідливий вплив на людське життя екологічних чинників.

Руйнації, яких завдає системі освіти і культури держава-терорист, впливають на свідомість і світогляд підростаючого покоління – молоді і дітей, на право їх почуватися в безпеці, мати повноцінне дитинство, випробовувати себе в різних видах діяльності, здійснювати свої мрії. На окупованих територіях, які зазнали особливо значного впливу руйнівних змін, агресор безсоромно порушує права людини, застосовує насильство щодо дітей та їхніх родин. Фактично РФ відтворює ганебні тоталітарні практики впливу на мирне населення, дітей та молодь зокрема. Як слушно застерігає Н. Хамітов, проблема неототалітаризму полягає в його прихованому характері [1, с. 183]. Виникає справедливе питання: чи може дитина, дорослішання, соціалізація якої відбувається в недемократичному середовищі, усвідомити право на життя, право на повагу до себе, право на розвиток, право на рівне та гідне ставлення, право бути собою?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Геополітичні конфлікти, прояви насильства, які особливо активізувались у світі в минулому столітті та набули нових форм у ХХІ ст., змусили громадськість, вчених, юристів, педагогів, філософів по-новому переосмислити питання культури, моралі, права, а як наслідок і сутнісні характеристики феномену дитинства. До проблематики дослідження процесів, що відбуваються в сучасному світі, європейській і світовій культурі, звертається низка вчених. Європа як геополітичне, соціально-економічне, культурно-духовне утворення розглядається в публікаціях багатьох вітчизняних і зарубіжних дослідників, зокрема З. Баумана, Л. Донскіса [2], П. Бурд'є [3], С. Коляденко [4], М. Култаєвої [5; 6], К. Журби, І. Беха, О. Доукіна, С. Федоренко, І. Шкільної [7] та ін. Ці автори зосереджують увагу на критичних моментах людської історії та повсякденного життя.

Вчені, які досліджують соціально-культурні процеси, пов'язані з проблематикою кордонів (А. Гжегорчик [8], Г. Ситник [9] та ін.), акцентують увагу не тільки на геополітичних, а й на духовних процесах в сучасній культурі. Відповідно проблему справедливості, тематизацію постсекулярних тенденцій представлено в дослідженнях К. Кузнецової [10], Ю. Бойчука, І. Авдєєнко, А. Турчинова [11] та ін. Аналіз публікацій вищенаведених вчених засвідчив перехід від конвенційного до постконвенційного рівня морального судження, що передбачає рефлексію комунікативної дії, постконвенційної моральної свідомості. Також важливе методологічне значення для нашої наукової розвідки мають праці вітчизняних дослідників із комунікативної філософії.

Узагальнені філософсько-педагогічні концептуалізації феномену дитинства представлено у працях П. Джоші, Д. Одонела [12], Т. Кері, А. Рудкіна [13], М. Козирєва [14], Я. Юрківа [15] та ін. Фахівці підкреслюють, що теоретичним підґрунтям розгляду політичного та морального складників буття дитини

є саме гуманітарні науки. Разом із тим комплексне застосування знань природознавчих і гуманітарних наук, їхнє взаємодоповнення дозволяє краще описати проблеми морального виховання і моральних почуттів.

Для розуміння сутнісних характеристик розвитку дитини важливими є гуманістично орієнтовані методики, наприклад Я-ідентичності. Гуманістичне розвивальне виховання передбачає, що творення Я-духовного має постійно збагачуватись – це є суб'єкт-суб'єктні відносини вихователя і вихованця. Вихованець не має бути замкнений у власній повсякденності з її «нижчими потребами», запитами, устремліннями. Науковці зауважують, що осмислення, у мінливих реаліях сьогодення, потребують моральні, релігійні, екологічні та інші аспекти включення дитини у світ культури.

Та попри наявність чималої кількості сучасних досліджень, розуміння взаємозв'язку сучасних геополітичних змін, а відповідно трансформацій змісту і практик, виховання залишається актуальним питанням.

Формулювання мети. Мета статті полягає в поглибленні концептуальних засад дослідження впливу геополітичних змін (зокрема нестабільності кордонів), міграційних процесів на дітей, освіту й виховання (у сім'ї, закладах дошкільної освіти, школі; під час соціального виховання). Для реалізації цієї мети планується уточнити ризики навчання та виховання у мінливих реаліях сьогодення, розкрити роль педагогічної підготовки майбутніх вчителів і вихователів, проаналізувати морально-етичний складник педагогічної освіти.

Виклад основного матеріалу. Тематика кордонів є широкою – вона містить аналіз соціокультурних та геополітичних тенденцій, психологічні, політологічні, етнографічні та інші аспекти. Людська цивілізація не монолітна, вона складається з культур. Дослідження у сфері культурної антропології, зокрема розвідки М. Мід, продемонстрували, що розуміння дитини та дитинства, понять «дитина» і «дорослий вік» змінюється залежно від культурних особливостей кожної країни. На підтвердження своїх гіпотез М. Мід проводила вивчення процесів соціалізації дітей в різних культурах. У її дослідженнях було доведено той факт, що статева ідентифікація, проходження вікових криз (на прикладі підліткової), формування структури самосвідомості й самооцінки визначається взаємостосунками між батьками і дітьми, а в широкому розумінні – культурними традиціями того чи іншого народу [4, с. 116].

Проте є соціокультурні аспекти, спільні для різних культур, це стосується насамперед глобальних проблем сучасності: війн, бідності, нерівності, екологічних загроз тощо. Стан невизначеності та нестійкості сучасних політико-правових систем (національних, регіональних, глобальних) впливає на процеси соціалізації та виховання дитини в будь-якій країні світу. Вітчизняні вчені визначають такі чинники нестійкості сучасних систем, що зумовлені війною: фактори фізичної природи (забруднення ґрунтів, водних ресурсів,

фізичне руйнування критичної інфраструктури тощо), біологічні фактори (шкода біологічному різноманіттю, довкіллю), соціальні фактори (демографічні та економічні втрати, трансформація соціальних інститутів, морально-психологічний стан індивідів та суспільства в цілому тощо) [9, с. 7].

Війна, геополітичні зміни, руйнації соціальної інфраструктури загострили наявні суперечності. На окупованих територіях російська пропаганда розпалює ненависть, «виключає» критичне мислення. Відповідно такої ситуації негативно впливає на ментальне й фізичне здоров'я населення на індивідуальному і популяційному рівнях. Останній пов'язано з соціально-історичним розвитком біологічної і психосоціальної життєздатності населення [5, с. 91].

Негативні наслідки посилюються в рази на територіях, які зазнали особливо значного впливу руйнівних змін: інфраструктури (соціальної, транспортної та інженерної), освітніх, культурних, медичних закладів; дитячих майданчиків, де діти мають можливості для спілкування (вербального і невербального), фізичного розвитку тощо. Така ситуація відповідно деструктивно впливає на фізичний, духовний і моральний розвиток дітей. Як справедливо стверджувала в цьому контексті М. Култаєва, прийняття виважених рішень особливо на загальнонаціональному та наднаціональному рівнях, потребує філософського мислення та високого рівня моральної свідомості [6, с. 73].

Як відомо, дитячий вік відрізняється від дорослого за низкою показників. Якщо в дитячому віці провідними були фізичне, психоемоційне й інтелектуальне здоров'я, то в зрілому віці духовне, соціальне й особистісне здоров'я виходять на перший план. Під час війни, достатньо проблематично втілювати здоров'язбережувальні програми навчання та виховання. На думку Ю. Бойчука, І. Авдєєнка, А. Турчинова, здоров'язбережувальне спрямування навчально-виховного процесу передбачає: формування відповідального ставлення до валеологічних цінностей як соціальної, професійної та особистісної категорії; освоєння системи валеологічних знань, понять та уявлень, необхідних для реалізації принципів здорового способу життя; набуття досвіду практичного використання валеологічних цінностей у процесі професійної та особистісно орієнтованої діяльності [11, с. 145].

Філософія і педагогіка здоров'язбереження акцентує увагу на вікових та психологічних особливостях пізнавальної діяльності дитини, її поведінки. При цьому у вихованні дітей дошкільного і молодшого шкільного віку важливе місце посідає моральне та естетичне виховання у процесі ознайомлення з природою, довкіллям, тваринним і рослинним світом.

Не потребує доказів суттєва залежність дитини від батьків, дорослих, їхньої емоційної чутливості, особливо дітей дошкільного і молодшого шкільного віку. Така залежність найбільш рельєфно проявляється у кризових ситуаціях, зокрема під час війни. У сучасних психологічних дослідженнях увага

акцентується на тривалих наслідках війни для дітей підліткового віку, які можуть стикатися з несподіваними для них травматичними подіями, а також із тривалими несприятливими подіями, що є причиною непродуктивних стратегій поведінки підлітків. Як правило, підлітки, які переживають війну, страждають від стресу, депресій, тривожності, ПТСР, втрати ідентичності, замикаються в собі, обирають добровільну соціальну ізоляцію, а також асоціальну поведінку [7, с. 94]. Усі ці прояви, на думку дослідників, є «нормальною реакцією на ненормальні події» [12, р. 288].

Дитячий вік – це період підготовки для формування складніших соціальних почуттів. Як зауважують експерти, клінічні психологи, діти, які в складні часи отримували від батьків емпатію, краще навчаються в школі та дають раду стресу [13, с. 18].

Дитина як майбутній громадянин розвивається в системі координат моралі та права навіть у складних життєвих умовах. Мораль і право – відносно самостійні сфери, саме тому вітчизняні педагоги, юристи, філософи підкреслюють необхідність комплексного підходу у розробленні сучасних стратегій правового, морального та громадянського виховання. Українські та європейські публічні дискусії, освітні програми заохочують політиків не тільки підключатися до обговорення актуальних, а іноді болючих тем людського буття, а й дослуховуватися до думки освітян і молоді.

На нашу думку, для всебічної соціальної адаптації дитини у кризових умовах особливу роль відіграє громадянське виховання, яке плекає здоровий колективізм, національну ідентичність, допомагає згуртованості у складних ситуаціях. У цьому контексті, академік АПН України О. Сухомлинська зазначає, що громадянське виховання – це емоційно-почуттєве прилучення дітей до різних форм знання, розуміння, діяльності й поведінки, спрямованих на прояви громадянськості. До громадянських якостей належать: любов до свого народу, краю, вітчизни, толерантність, демократизм, громадянська свідомість, громадянська гідність, громадянський обов'язок, громадянська відповідальність, громадянська мужність, громадянська діловитість, працелюбність, повага до законів держави, чужої думки тощо [16, с. 4].

Вимушені міграції українців у межах країни і за кордон стимулюють міжкультурну комунікацію, розширення та поглиблення знань про інші держави, їхню культуру, природу, релігію, громадянські традиції. Батьки, виховні та освітні інституції мають допомогти дитині зрозуміти моральні норми, традиції свої та інших культур.

Формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів закладається в сім'ї. Родина в багатьох аспектах відповідає за психічне і морально-духовне здоров'я дитини. Діти, особливо в стані стресу, можуть переживати широкий спектр супротивних почуттів, батьки мають зрозуміти емоційні та фізичні по-

треби дитини, шукати способів знизити рівень стресу, водночас утримуючись від надмірної регламентації поведінки дитини. Моральні проблеми можуть загострюватись, коли молода людина змушена емігрувати, перетинати політичні та культурні кордони.

Отже, проблематика кордонів впливає на міжособистісні, міжгрупові, міжнаціональні, міждержавні відносини. На індивідуальному рівні актуалізуються проблеми емоційного і психічного здоров'я, насамперед жінок, дітей і підлітків. Руйнації внаслідок війни, загрози природі та людині стають об'єктивним явищем і чинником впливу на освіту й виховання. Польській педагог А. Гжегорчик порушує питання, як жити в сучасному світі, повному напружень і загроз. Науковець формулює низку важливих проблем у контексті нашого дослідження: «Чи школа може бути школою життя? Не питаймо, чи може – просто ствердимо: школа мусить бути сьогодні школою життя. Через це, актуальними є [такі] питання: Які є теоретичні основи шкільної програми, яка могла б бути якоюсь мірою школою життя для людей різних культур? Які проблеми треба поставити вихователям у кожній школі на нашій планеті? Я маю намір сформулювати певні міркування, які можуть відповісти на ці питання. Ці міркування створюють образ такої освіти, яка має шанс стати освітою універсальною, тобто стати такою, що її можна застосувати в будь-якій країні сучасного глобалізованого світу» [8, с. 271]. Вчений спирається на дослідження соціально-еволюційної психології, підкреслює важливість значення культури, багатства духовного виробництва у вихованні особистості. Забезпечення динамічної і гнучкої системи захисту прав дитини спирається на інституції, освітян, відповідальне батьківство. Динамічна модель, яку пропонує А. Гжегорчик може реалізовуватися через освітні програми, виховні практики.

Державне будівництво, самоорганізація суспільства, євроінтеграція, усвідомлення демократичних цінностей відбувається в складних умовах війни. Розуміння вікових, етносоціальних особливостей, розрізнення універсально-цивілізаційного і етнокультурного не з'являються самі по собі, але мають виховуватися в підростаючого покоління. У контексті сучасних випробувань слушною та надихаючою є думка М. Култасвої щодо поширення ідеї Європи, смисли якої проходять випробування в кожному історичну добу [5, с. 92].

Формування комунікативного простору освіти і культури, довіри між генераціями є багатогранним і тривалим явищем, яке містить етичний, правовий, соціальний та економічний виміри. Швейцарський психолог Жан Піаже розрізнявав мораль примусу й гетерономії та мораль співпраці й автономії [17, с. 344–346]. Вчений окреслює три періоди розвитку поняття справедливості в моральному житті дитини, а також поляризує в царині справедливості два моральні типи: мораль авторитету і мораль взаємоповаги [17, с. 344–346].

Натомість Е. Еріксон визначає душевний стан, фазове переживання «Я-ідентичності», внутрішню «цілісність і континуальність» особистісного розвитку [17, с. 344–349]. Вчений аналізує не лише «високі привилеї і піднесені ідеали», але й «психологічні необхідності» [17, с. 347]. Дорослі (батьки, вчитель, вихователь, соціальний педагог, працівники служби охорони сім'ї) мають допомагати дитині формувати ідентичність, водночас бачити загрози життю і здоров'ю дитини, перешкоджати засвоєнню хибних моральних орієнтацій.

У зв'язку з війною та міграційними процесами посилилась актуальність в Україні та світі проблеми насильства над дітьми. Українська держава, освіта, міжнародна спільнота, громадяни мають дбати про захист дитини від різних форм насильства. Тому роздуми над природою дитини і дитинства, цінністю людського життя, освітні заходи є важливими для будь-якого суспільства, діти повинні мати гарантії захисту своїх прав. Органи державної влади, дорослі, вчителі та батьки мають гарантувати дитині право на рівне та гідне ставлення, поважати права і свободи, захищати унікальність дитини та її право бути собою.

Жертвами насильства зазвичай стають жінки і діти (наприклад насильницька влада і контроль; приниження і залякування; сексуальне насильство чи примусові шлюби; образливі висловлювання тощо). У Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» зафіксовано такі поняття, як «постраждала дитина», «дитина-кривдник» тощо [18]. Обізнаність у питанні причин появи в сім'ях насильства щодо дітей, наприклад факторів ризику, зумовлених особистістю дитини, дозволить зменшити кількість випадків насильства в суспільстві. На думку М. Козирева, визначення сутності, видів, ознак, чинників домашнього насильства як соціально-психологічного явища є надзвичайно важливим, оскільки дозволяє застосовувати відповідні форми, методи, засоби запобігання та профілактики цієї проблеми [14, с. 206].

Насильство в сім'ї впливає на фізичний, духовний і моральний розвиток дитини. Випадки насильства в сім'ї зареєстровано в різних регіонах світу і культурах. Часто насилля – не окремий акт, а тривалий процес, при якому встановлюється специфічна система взаємин між насильником і жертвою насилля. Як правило, так трапляється, коли насильник і жертва – члени однієї сім'ї, одного колективу (формального чи неформального) [15, с. 185].

Насильство над дитиною може виражатись і у формі вербальних практик, коли дорослі не враховують вік дитини під час комунікації. Варто усвідомлювати, що дитина лише вчиться виражати свої емоції, розуміти спосіб свого ставлення до самої себе і оточення (батьків, інших членів сім'ї, сусідів,

однолітків, дорослих). У дитячому віці здатність «зрозуміти іншого» (а отже, і себе) обмежена психологічним та інтелектуальним рівнем дитини.

Правильно організоване виховання, активність дитини відповідно до індивідуальних і вікових особливостей дозволить дитині краще впоратися зі стресом, знизити тривожність (роздратованість), навчитися розпізнавати та контролювати свої емоції, адекватно реагувати на загрози, ставати самостійним, краще розуміти свої думки та почуття. Відповідно режим дня дитини, здорове харчування, сон, ігри, прогулянки, гігієнічні процедури впливають на психічне здоров'я дитини.

Сприймати дитину як індивідуальність, поважати її особливості й погляди вчили відомі педагоги, адже екзистенційний вибір і вчинки залежать від духовного рівня людини, правосвідомості, світоглядної культури, морального і духовного розвитку.

Сучасна ситуація невизначеності відкриває можливості як для творчих, так і для руйнівних ознак в освітніх і виховних практиках. На територіях, які зазнали особливо руйнівних змін війни, мають бути реалізовані виважені адміністративні заходи, управлінські рішення, спрямовані на відновлення освітньо-культурної інфраструктури. З точки зору фахівців, забезпечення конкурентоспроможності національної освіти і її підґрунтя, а саме економіки, досягається завдяки таким чинникам: відбудова населених пунктів та зруйнованих освітніх, культурних, медичних об'єктів; застосування новітніх інженерних технологій в архітектурно-будівельній діяльності; залучення інвестицій для покращення ведення бізнесу, креативної економіки, збереження культурної спадщини; на індивідуальному рівні виховання готовності у громадян до будь-яких складних ситуацій, технічних чи еволюційних змін в історії людської цивілізації тощо.

Нова епоха, з усіма її недоліками та перевагами, передбачає оновлення системи освіти та виховання задля формування адаптивних світоглядних характеристик молодого покоління. У цьому сенсі К. Кузнецова стверджує, що процес навчання, змін і збагачення складає сутність постсекулярної епохи. Основною характеристикою постсекулярного суспільства є «двосторонній процес навчання» віри і розуму, або їхня корелятивність. У сфері освіти необхідним результатом формування постсекулярного суспільства є впровадження діалогу та толерантності як необхідних принципів освітньої діяльності та відсутність дискримінації на релігійному ґрунті [10, с. 43].

Висновки. Отже, соціокультурні процеси безпосередньо впливають на фізичний, духовний і моральний розвиток дітей і підлітків. У невизначених умовах сучасності, що характеризуються геополітичними і культурними зрушеннями, актуальність морального і правового виховання, соціальних і просвітницьких заходів щодо захисту дитини виходить на перший план «глоба-

лізованого суспільства» і національно організованих соціумів. Завдання освіти і виховання полягає перш за все у збереженні й формуванні фізичного і психічного здоров'я дітей, забезпеченні їхнього морального і духовного розвитку. Створення здоров'язбережувального середовища передбачає, що навчальна і виховна діяльність має відбуватись у синхронизації з природними, соціальними і біологічними ритмами. Професійна підготовка вихователів, психологів, соціальних працівників є складним і відповідальним процесом, який потребує обґрунтованої державної стратегії, підвищення стандартів педагогічної освіти, вимог до освітніх і виховних практик. Мінливі умови сучасності вимагають посилення теоретичної і практичної підготовки фахівців системи освіти, зважених стратегій національно-патріотичного і громадянського виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хамітов Н., Крилова С. Філософське мистецтво як реальність практичної філософії. *Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи* : кол. моногр. / за заг. ред. Ю. Бойчука, М. Култаєвої. Харків : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2023. Ч. II, розділ 1. С. 173–186.
2. Бауман З., Донскіс Л. Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності / пер. О. Буценко. Київ : Дух і літера, 2014. 280 с.
3. Burdieu P. A Social Critique of the Judgment of Taste. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1984. 613 p.
4. Коляденко С. Маргарет Мід – засновниця культурологічної теорії трьох типів культур. *Актуальні проблеми сучасної філософії та науки: виклики сьогодення* : зб. наук. пр. Житомир : Видав. центр ЖДУ ім. Івана Франка, 2022. С. 114–120.
5. Култаєва М. Григорій Сковорода і Йоганн Готліб Фіхте: освіта, самопізнання і наука у контекстах життєтворчості. *Григорій Сковорода і ми українці: диво першого кроку і сила ініціативи* : кол. моногр. / за заг. ред. Ю. Бойчука, М. Култаєвої. Харків : Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, 2023. Ч. I, розділ 6. С. 91–117.
6. Култаєва М. Д. Філософія: життя після смерті. *Філософська думка*. 2011. № 12. С. 70–84.
7. Смесложиттєві цінності сучасних підлітків в умовах євроінтеграційного поступу України : монографія / Журба К. О. (ред.), Бех І. Д., Докукіна О. М., Федоренко С. В., Шкільна І. М. Кропивницький : Імекс, 2022. 155 с.
8. Гжегорчик А. Антропологічні основи глобальної освіти : (пер. з пол.). *Філософія освіти*. 2020. № 26 (1). С. 270–281.
9. Ситник Г. Атрибути проблемного поля дослідження наслідків російсько-української війни. *Соціально-економічні наслідки війни російської федерації проти України та шляхи їх подолання* : матеріали наук.-практ. семінару (Київ, 30 листоп. 2023 р.) / за ред. Г. П. Ситника. Київ : Навч.-наук. ін-т публ. упр. та держ. служби Київ. нац. ун-ту імені Тараса Шевченка, 2023. С. 6–12.

10. Кузнецова К. Ю. Динаміка секуляризації як процес взаємного навчання філософії та релігії. *Філософія освіти*. 2020. № 26 (2). С. 43–56.
11. Бойчук Ю. Д., Авдеєнко І. М., Турчинов А. В. Педагогічні умови розвитку культури здоров'я студентів в освітньому середовищі вищого навчального закладу. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2015. Вип. 9. С. 141–149.
12. Joshi P., O'Donnell D. Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review*. 2003. № 6 (4). P. 279–291.
13. Кері Т., Рудкін А. Про що думає дитина? Практична дитяча психологія для сучасних батьків. Виховання дітей від 2 до 7. Харків : Ранок ; Лондон : ДК, 2022. 256 с.
14. Козирев М. П. Насильство у сім'ї як соціально-психологічна проблема. *Соціально-правові студії*. 2020. Вип. 3 (9). С. 202–207.
15. Юрків Я. І. Насильство дітей у сім'ї як соціально-педагогічна проблема. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота. 2013. Вип. 28. С. 185–189.
16. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність. *Доба історичної та громадянської освіти : наук.-метод. часопис*. 2005. № 2. С. 4–5.
17. Фюрст М. Філософія. Philosophie : підручник / пер. з нім. Вахтанг Кебуладзе. Київ : Дух і Літера ; Ін-т реліг. наук св. Томи Аквінського, 2018. 533 с.
18. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 7 груд. 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 03.10.2024).

REFERENCES

1. Khamitov, N., Krylova, S. (2023). Filosofske mystetstvo yak realnist praktychnoi filosofii. *Hryhorii Skovoroda i my ukraintsi: dyvo pershoho kroku i syla initsiatyvy – Hryhoriy Skovoroda and we Ukrainians: the miracle of the first step and the power of initiative*. Yu. Boichuk (Ed.). Kharkov: H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, *seg. 2, part. 1, 173–186* [in Ukrainian].
2. Bauman, Z., Donskis, L. (2014). Moralna slipota. Vtrata chutlyvosti u plynnii suchasnosti / Perekl. O. Butsenko. Kyiv: Dukh i litera [in Ukrainian].
3. Bourdieu, P. (1984). *A Social Critique of the Judgment of Taste*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
4. Koliadenko, S. (2022). Marharet Mid – zasnovnytsia kulturolohichnoi teorii trokh typiv kultur. *Aktualni problemy suchasnoi filosofii ta nauky: vyklyky sohodennia: zb. nauk. prats. Zhytomyr: Vydavnychiy tsentr ZhDU imeni Ivana Franka – Actual problems of modern philosophy and science: challenges of the present: coll. of science works Zhytomyr: Ivan Franko State University Publishing Center, 114–120* [in Ukrainian].
5. Kultaieva, M. (2023). Hryhorii Skovoroda I Yohann Hotlib Fikhte: osvita, samopiznannia i nauka u kontekstakh zhyttietvorchosti. *Hryhorii Skovoroda i my ukraintsi: dyvo*

- persoho kroku i syla initsiatyvy – Hryhorii Skovoroda and we Ukrainians: the miracle of the first step and the power of initiative.* Yu. Boichuk (Ed.). Kharkov: H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, *seg. 1, part. 6, 91–117* [in Ukrainian].
6. Kultaieva, M.D. (2011). *Filosofia: zhyttia pislia smerti. Filosofska dumka – Philosophical thought, 12, 70–84* [in Ukrainian].
 7. Smyslozhyttievi tsinnosti suchasnykh pidlitkiv v umovakh yevrointehratsiinoho postupu Ukrainy: monohrafiia (2022) / Zhurba, K.O. (red.), Bekh, I.D., Dokukina, O.M., Fedorenko, S.V., Shkilna, I.M. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD [in Ukrainian].
 8. Gzhegorchuk, A. (2020). Antropolohichni osnovy hlobalnoi osvity: (per. z polskoi). *Filosofia osvity – Philosophy of Education, 26(1), 270–281* [in Ukrainian].
 9. Sytnyk, H. (2023). Atrybuty problemnoho polia doslidzhennia naslidkiv rosiisko-ukrainskoi viiny. *Sotsialno-ekonomichni naslidky viiny rosiiskoi federatsii proty Ukrainy ta shliakhy yikh podolannia: proceedings of the Scientific and Practical Conference / za red. H.P. Sytnyka.* Kyiv: Navch.-nauk. in-t publ. upr. ta derzh. sluzhby Kyiv. nats. un-tu imeni Tarasa Shevchenka, 6–12 [in Ukrainian].
 10. Kuznetsova, K.Yu. (2020). Dynamika sekularyzatsii yak protses vzaiemnoho navchannia filosofii ta religii. *Filosofia osvity – Philosophy of Education, 26(2), 43–56* [in Ukrainian].
 11. Boichuk, Yu.D., Avdieienko, I.M., Turchynov, A.V. (2015). Pedagogichni umovy rozvytku kultury zdorov'ia studentiv v osvitnomu seredovyskhi vyshchoho navchalnoho zakladu. *Pedagogichni nauky: teoriia, istoriia, innovatsiini tekhnologii – Pedagogical sciences: theory, history, innovative technologies, issue 9, 141–149* [in Ukrainian].
 12. Joshi, P., O'Donnell, D. (2003). Consequences of child exposure to war and terrorism. *Clinical Child and Family Psychology Review, 6(4), 279–291.*
 13. Keri, T., Rudkin, A. (2022). Pro shcho dumaie dytyna? Praktychna dytiacha psykholohiia dlia suchasnykh batkiv. Vykhovannia ditei vid 2 do 7. Kharkiv: Ranok; London: DK [in Ukrainian].
 14. Kozyriev, M.P. (2020). Nasylstvo u sim'i yak sotsialno-psykholohichna problema. *Sotsialno-pravovi studii – Social and legal studies, issue 3(9), 202–207* [in Ukrainian].
 15. Yurkiv, Ya.I. (2013). Nasylstvo ditei u sim'i yak sotsialno-pedagogichna problema. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Serii: Pedagogika. Sotsialna robota – Scientific Bulletin of Uzhhorod University: Series: Pedagogy. Social work, issue 28, 185–189* [in Ukrainian].
 16. Sukhomlynska, O. (2005). Hromadianske vykhovannia: spadshchyna i suchasnist. *Doba istorychnoi ta hromadianskoi osvity: nauково-методичний часопис – The age of historical and civic education: a scientific and methodical journal, 2, 4–5* [in Ukrainian].
 17. Fiurst, M. (2013). *Filosofia. Philosophie: pidruchnyk* : per. z nim. Vakhtanh Kebuladze. Kyiv : Dukh i Litera : In-t relih. nauk sv. Tomy Akvinskoho [in Ukrainian].
 18. Pro zapobihannia ta protydiu domashnomu nasylstvu: Zakon Ukrainy vid 7 hrudnia 2017 r. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19>

Korzh Hanna Victorivna, PhD in Philosophy, Associate Professor, Associate Professor of Philosophy Department, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF CHILDHOOD THROUGH THE PRISM OF BORDER INSTABILITY PROBLEMS

The article highlights that radical cultural and political shifts, wars, and the intensification of integration and migration processes exacerbate existing challenges and create new ones for societies, nation-states, families, and individuals. The Russian aggression has disrupted the biological and natural rhythms of child development, underscoring the need to address the issues of harmonizing existence, acquiring knowledge, and fostering moral values in the younger generation of Ukrainians. The violation of Ukraine's internationally recognized borders by the aggressor and the mass displacement caused by military actions necessitate the development of new approaches to education and upbringing of the youth.

Keywords: childhood, child, moral feelings, borders, culture, current challenges, morality and law.

Невельська-Гордєєва Олена Петрівна, кандидат філософських наук,
доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: neveelena@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-4183-6379

Собещанська Єлизавета Сергіївна, студентка факультету прокуратури,
Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: lizasobeshanskaya@gmail.com

ЧОРНА РИТОРИКА В ЛОГІЧНОМУ КОНТЕКСТІ

Статтю присвячено дослідженню чорної риторики, що розглядається як застосування комплексу риторичних, діалектичних, полемічних та рабулістичних прийомів, що дозволяють направити бесіду в бажане русло. Запобіганням застосуванню чорної риторики виступає логічна несуперечність та логічна правильність, які досягаються поширенням логічних знань.

Ключові слова: чорна риторика, рабулістика, логіка, маніпуляція, маніпулятивна техніка, мислення.

Постановка проблеми. Логіка є наукою, що спрямована на пошук методів міркування, які здатні забезпечити розкриття істини. Твори Аристотеля поєднані в збірку, що отримала назву «Органон», тобто «Знаряддя пізнання», саме тому, що фундатор логіки досліджував методи пошуку істини й чітко визначав правильні та неправильні міркування. Останні розглядаються як помилкові, і логіка націлена на їхнє подолання.

Логіка тісно пов'язана як з міжособистісною, так й з публічною комунікацією, а комунікація сприяє забезпеченню однієї з базових потреб людини – потреби у спілкуванні та взаємодії з іншими людьми, що є найважливішим складником суспільства в цілому. Комунікація вимагає ефективних навичок спілкування, опануванню яких допомагає риторика [1, с. 7–8]. Вузьке визначення терміна «риторика»: правильна побудова мовного апарату, а саме правильна вимова звуків, чіткість тощо. Безумовно, побудувати ефективну співбесіду, якщо розмовляти неправильно чи незрозуміло, є неможливим. Проте більш доречно визначення «риторики» є таким: наука про якісне використання мовних засобів, фраз та слів з метою побудови ефективної комунікації.

Отже, риторика є мистецтвом спілкування; наукою про ефективне застосування мовних засобів під час публічного спілкування; сукупністю технічних прийомів, які безпосередньо дають змогу домогтися колегіального рішення на свою користь.

Ю. Ж. Шайгородський зауважує: кожна культура має своєрідний культурний «код», притаманну лише їй ціннісну систему [2, с. 41]. Комунікація, опосередковуючи всі види соціальної діяльності, тісно пов'язана з культурою. Е. Холл, один із фундаторів теорії міжкультурної комунікації, наполягав на положенні: культура – це комунікація, а комунікація – це культура [3].

Ще за часів античності Аристотель зазначав, що риторика є здатністю знаходити оптимальні способи переконання щодо кожного предмета [4]. Риторичні знання, які було сформовано ще за часів еллінської культури, набули статусу правил публічного спілкування та аргументування загалом. Трансформація риторичних мотивів, нехтування логічними правилами доведення – знак історично зумовленої зміни суспільної свідомості, а також зменшення ролі моральних принципів у всіх видах соціальних комунікацій [5]. Чорна риторика та чорний піар спираються на комунікативні властивості мови, її різнопланові та багатосторонні можливості. Чорна риторика, за визначенням К. Бредмаєра, – маніпулювання всіма необхідними риторичними, рабулістичними, діалектичними та еристичними прийомами з метою спрямування бесіди в потрібне русло та підведення опонента чи публіки до бажаного висновку та результату [6]. Чорну риторіку називають «домінантою переможця, убрану в слова», бо переконливість з'являється саме завдяки послідовному застосуванню всіх засобів та інструментів, які є доступними в мовній сфері [7, с. 39]. Для риторики ключовим є вербальне мислення, але увага приділяється й невербальним засобам впливу на аудиторію, хоча найважливішими, безумовно, виступають аргументи, спрямовані на переконання публіки. У цьому випадку кожна вимовлена фраза є мовним вчинком – проявом поведінки людини через мову, що відображає її внутрішні настанови та переконання [8, с. 153]. Мова як діяльність, мова як вчинок – ця ідея широко розвивалась у рамках методологічного руху та організаційно-діяльнісних ігор, які охопили вітчизняну інтелігенцію останньої чверті ХХ ст. [9, с. 87–100]. Зазначений підхід ґрунтується на таких положеннях: 1) вимоги, які знаходяться в мові, ініціюють дію, що є самою основною функцією мови [10, с. 15]; 2) мова забезпечує послідовне керування діями особи шляхом внесення оцінок та суджень через використання певної маніпуляції або ж ефективної мотивації; 3) мова може підмінити собою дію – далеко не завжди слово підтверджується справою; 4) мова сама є дією: всяка неправда, лжесвідчення, образливе висловлювання утворює ситуацію дії та ініціює дії у відповідь на ці слова.

Для розуміння технік і прийомів чорної риторики необхідно з'ясувати низку понять, а саме: 1) діалектика – здатність вибудовувати діалог, переконуючи партнера по дискусії у своїй правоті; мистецтво переконувати та водночас і готовність розв'язати проблему спілкуванням, де консенсус досягається саме шляхом взаємного пізнання; 2) еристика – методи ведення суперечки, техніки надання аргументації, які дозволяють здобути перемогу в суперечці; 3) рабулістика – як мистецтво надзвичайно витонченої аргументації, яке безпосередньо надає можливість висвітлити як предмет обговорення, так і послідовність чийось думок у вигідному світлі, що в реалії не відповідатиме дійсності [8, с. 155]; 4) пейрастика – як мистецтво випробування, мистецтво ведення бесіди без завдання отримати певні кінцеві результати; 5) софістика – як мистецтво вводити в оману [5, с. 72].

Перші згадки про риторичку з'явилися в Стародавньої Греції. Знання ще не було поділено на філософію та окремі спеціальні галузі, і філософи-софісти, які навчали техніки політичної та юридичної діяльності, розглядали цю техніку в поєднанні з філософським світоглядом. Риторика в повній мірі виступала як філософське знання, яке в той час здійснювало переорієнтацію своєї ж проблематики з дослідження субстанціальних природних основ на аналіз підґрунтя людського буття та його безпосередніх культурних засад. Класичну риторичку, що ґрунтується на принципах Аристотеля, недоцільно розглядати виключно як засіб естетичного та логічного переконання. Крім логосу, топосу і пафосу – основних понять риторичного мистецтва – її невіддільною частиною є етос. Аристотель вважав риторичку корисною дисципліною, оскільки її логічність і доцільність пов'язано з досягненням істини [4]. Корисність риторички як раціонального засобу полягає в її доброчесності: риторика вважається чесним засобом справедливого діяння. Правилком античної риторички загалом стало визнання узгодження «знарядь» риторика з принципом етичності. В античній риторичці було прийнято визнання відповідності «знарядь» риторика до етичних принципів. Для класичної риторички, етос визначав основоположну суспільну та особисту морально-етичну поведінку оратора, без якої промовець не зміг би переконувати та впливати на інших. Аристотель вважав, що промовець, звертаючися до розуму і почуттів людей, повинен сприйматися ними як моральна особа [4]. Слухачі складають уявлення про етос оратора саме завдяки його промові. Аби володіти мистецтвом переконання та вміти надавати корисні моральні поради, оратор має не тільки належним чином розумітися на предметі розмови, а ще і скласти про себе потрібне враження, для того щоб бути гідним довіри публіки, у тому числі й завдяки своїм красномовним вчинкам та доброчесності. Безперечно, ключовим у промові оратора є слухач, бо він певним чином обирає «переможця», і саме тому доречно застосувати прийоми, які краще впливають на аудиторію. Глибокою

вважається думка Аристотеля про те, що здатність переконувати безпосередньо залежить від уміння використовувати умовиводи, досліджувати характери, чесноти та пристрасті кожної особи [11, с. 165]. Таким чином, з точки зору логіки, риторика виступає як діалектика та аналітика, а з погляду естетичного та практичного – риторика вбирає в себе етику та психологію. До софістики своєю чергою вели недобрі наміри і зловживання логічними та мовними риторичними здібностями [5, с. 70].

Сучасна ситуація характеризується проявом низки технік чорної риторики, де, крім класичних методів, спостерігаються нові й найновітніші методи, що чекають на своє дослідження. З одного боку, чорна риторика не є забороненою риторикою, з іншого – там, де примус підпорядкування чужій волі виступає як замаскований та прихований, проявляється зневага та лицемірство. Останнє порушує питання про моральну сторону використання прийомів чорної риторики [10, с. 41].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Автор першого підручника з риторики Коракс стверджував: красномовство – це служниця переконання. Риторика – це мистецтво переконання, це мистецтво красиво говорити – вважали Цицерон і Квінтіліан [12, с. 97]. Риторика – мистецтво прикраси (тропи, риторичні фігури), це взаємозв'язок думки та слова [12, с. 97]. Отже, риторика – ораторське мистецтво, мистецтво прикрашати мовлення, мистецтво переконувати за допомогою слів. Аналіз визначень свідчить про те, що всі вони наголошують на сутності риторики як мистецтва. Але ж одночасно вона є наукою: завдяки риторичній оратор використовує правильні доводи та аргументи в суперечці, грамотно будує промову, успішно та ефективно здійснює необхідні домовленості. А якщо риторика є наукою, то вона повинна розробляти чесні прийоми переконання, взаємоповагу між учасниками мовного процесу, застосовувати логічні закони та правила у процесах міркування та переконання.

Н. Колотілова стверджує, що стрімкий розвиток логіки та риторики в минулому призвів до виникнення труднощів у сьогоденному їхньому тлумаченні, хоча спочатку вони мали спільний об'єкт – вербальне мислення, а згодом аргументацію як специфічний вид діяльності [13]. Наука логіка фокусувалась на безпосередній формі міркувань, у той час як риторика поєднувала міркування (логос) з етосом і пафосом. Н. Колотілова, на відміну від багатьох інших дослідників, визначає риторику як науку логічного циклу і вважає, що витлумачення логіки та риторики повинно здійснюватися не стільки через їхній предмет, скільки через їхнє призначення [13].

Як сукупність методів риторику можна застосовувати з різною метою: для суспільного прогресу або задля корисних егоїстичних підстав. Під чорною риторикою розуміється метод демагогії, при якому оратор вміло нав'язує опо-

нентові власну думку. Суть маніпуляції полягає в тому, що головною зброєю є саме звернення до підсвідомості співрозмовника, а не розумні доводи. Мистецтво переконання, уміння ненав'язливо підвести опонента до певного результату та маніпуляція і є основою чорної риторики. Бажання опанувати корисну техніку красномовства призводить до вивчення негласних правил та нюансів, які досить часто можуть суперечити законам та правилам логіки.

Сучасна ситуація відображає процес знецінення моральних принципів: більше шансів успішно володіти мистецтвом переконання мають не ті, хто дотримується принципів класичної риторики, таких як «не перебивай», «будь чемним», «поважай думку іншого», «будь уважним до слів співрозмовника» тощо, а ті, хто майстерно маніпулює всіма риторичними методами впливу на аудиторію чи особистість, вміючи швидко схилити до визнання їх сторони. Це проявляється в усіх сферах людського буття. У прагненні досягти успіху багато сучасних журналістів, менеджерів, експертів та блогерів постійно вдаються до «нових» (а насправді часто забутих старих) витончених інструментів впливу на публіку. Звичайне красномовство, за визначенням американського журналіста А. Бірсона, – це «мистецтво переконувати дурнів, що біле є біле» [7, с. 41]. Але навіть таке мистецтво переконання вже не є вирішальною силою досягнення успіху, бо маніпулятивні техніки чорної риторики виявляються більш ефективними.

Найбільш повно маніпулятивні інструменти чорної риторики зібрані К. Бредмасром. Науковець показав, що сила мовних засобів полягає саме в умінні дискутувати й аргументувати, пропагувати та акцентувати увагу таким чином, щоб оратор, завжди перемагав, незалежно від того, наскільки правдиві факти та логічно правильні міркування [6]. Для демонстрації власної переваги під час співбесіди можна користуватися різноманітними прийомами, здатними викликати у партнера певне невдоволення та навіть роздратування. К. Бредмаср зазначав, що всі комунікативні технічні прийоми самі по собі є нейтральними та вже залежно від мети, саме під час використання, вони можуть стати як чесними, так і нечесними, таким чином перетворюючись на білу чи чорну риторику. Як будь-яка зброя може слугувати як силам добра, так і зла, як прогресу, так і регресу, так і риторика може слугувати як правді, так і кривді. Отже, впливати за допомогою слова можна, виходячи з різної мотивації. Таким чином, риторика виступає як гра; як особливий вид комунікативної гри. І тут ідеться не лише про традиційне протиставлення так званої «риторики відкритої руки», що характеризувала коректне, толерантне, конструктивне спілкування, та «риторики стиснутого кулака» – тобто чорної риторики, але й прояв усіх видів гри: play (гра за правилами, які легко змінюються учасниками), game (гра за правилами, що не змінюються), performance (гра собою, акторська гра) [9, с. 109; 14, с. 186]. Крім указаних видів, можна

побачити ще один вид гри, що випадає з наданої класифікації, але, безумовно, присутній на практиці – гру розуму, або ментальну гру [14, с. 187–188].

У результаті проведення ефективної гри на маніпулятивний вплив особа починає усвідомлювати нав'язані їй думки та погляди, як свої власні. Отже, особа стає частиною «психологічного натовпу». Риторика свій чорний бік показує там, де під маскою ділової й заснованої на фактах інформації апелюють до відчуттів; там, де за допомогою мовних засобів майстерно маніпулюють розумом. Тобто спостерігається повне відключення логічних засад.

Формулювання цілей. Мета роботи полягає у з'ясуванні сутності чорної риторики, у дослідженні відповідності методів чорної риторики до логічних правил, у висвітленні нових сучасних методів чорної риторики.

Виклад основного матеріалу. Безумовно, влучне і живе застосування мовних засобів – є ключем до комунікативного успіху. Сила мови може розглядатися не тільки як ясність простих розумових ходів, але і як витонченість тонких висновків, мета застосування яких, зрештою, одна: бути гранично переконливими. Важливим є чітке виділення в тексті або промові основних положень. Переконлива головна думка фокусує в собі сенс послання. Чітко сформульована основна теза – важливий момент доведення або спростування. Той, хто користується чорною риторикою, неодмінно вдається до порушення цих правил звичайної риторики. Маніпулятор будь-якими способами нав'язує співрозмовнику думку про те, що діалог ведеться з урахуванням інтересів обох сторін, стверджує, що застосовує принципи відкритості, партнерства та дружності. При цьому він послідовно усуває будь-яку ймовірність опору опонента. Оратор, який використовує чорну риторіку, постійно шукає нові шляхи й методи впливу, які можна застосувати, коли наявні методи будуть викриті та втратять свій ефект.

Маніпулятор має в арсеналі низку різних моделей побудови свого мовлення і відточених прийомів, за допомогою яких він веде діалог. Головне для нього – досягти поставленої ним самим мети, не зважаючи на загальноприйнятті та моральні норми ведення розмови.

Чорний оратор руйнує старі межі ведення розмови та створює свої, враховуючи надумані проблеми та нові логічні конструкції, не зважаючи на попередні. Він діє не тільки з конструктивними пропозиціями, але і з руйнівними запереченнями.

Уся чарівність та сила чорної риторики полягає у вмільому володінні словами, використанні всіх можливостей мови, а також у застосуванні технік, спрямованих на порушення звичайного ходу думок опонента. Класична фраза Катона: «Вважаю, що Карфаген повинен бути зруйнований», – свідчить про те, що задля того, щоб закріпити свою головну думку у свідомості співрозмовника, роблячи її найбільш привабливою та переконливою, необхідне

постійне повторення цієї головної думки. У низці випадків цей прийом застосовують батьки по відношенню до своїх дітей або один із подружжя по відношенню до подружжя.

Не претендуючи на створення класифікації, окреслимо типи технік чорної риторики:

1. Використання стереотипів та емоцій. У більшості випадків чорна риторика використовує логічні помилки, щоб переконати аудиторію у своїй правоті. Застосування скороченого силогізму – ентимеми, відтворення якого до повної форми свідчить про неспроможність цього умовиводу; використання розділово-категоричного силогізму, у якому не вичерпано всі можливі диз'юнкції; наведення розділово-категоричного силогізму, у якому першій засновок є слабкою диз'юнкцією замість суворої диз'юнкції; запропонування категоричного силогізму з порушенням правил; надання неправильного модулю умовно-категоричного силогізму. Просте цитування без доказів навіть авторитетних джерел може використовуватись для того, щоб переконати аудиторію у правильності думки авторитетної особи, хоча ця думка може бути необґрунтованою. Використання аргументів, які не мають наукової підтримки, також є прикладом логічної помилки.

Багато прийомів чорної риторики базуються на впливі на емоційний стан аудиторії та одночасно уникають логічних міркувань. Це може зробити аудиторію більш схильною до прийняття певних думок або переконань, незалежно від того, наскільки логічними вони є. Особливий вплив мають негативні емоції: нагнітання страху серед аудиторії приводить до підтримки будь-яких безрозсудних рішень. Наприклад, рекламодавці можуть використовувати почуття провини або страху, щоб змусити людей купувати якісь товари або послуги. Інший прийом пов'язано з намаганням переконати інших у тому, що певні погляди є правильними, тому що вони збігаються з моральними або релігійними нормами. Це дуже ефективно, оскільки багато людей спираються на непохитність моральних та (або) релігійних норм. Іншим прикладом логічної помилки, яку використовують у чорній риториці, є намагання переконати слухачів та читачів у тому, що наведений погляд є правильним, тому що він є популярним або масовим. Це також надзвичайно ефективно, оскільки багато людей вважають, що те, що популярне або масове, є беззаперечним. Таке керування поведінкою аудиторії легко впливає на думки та переконання людей. Отже, логічне підґрунтя чорної риторики полягає в тому, що вона використовує логічні помилки для того, щоб переконати людей у своїй правоті. Це може бути ефективно, але водночас дуже шкідливо, оскільки це може призвести до поширення неправдивої інформації та створення негативних стереотипів про інших людей або групи. Тому важливо бути обачними та критично оцінювати інформацію, яку ми отримуємо, та не піддаватися маніпуляції.

2. *Запитання як інструмент чорної риторики.* За допомогою альтернативних питань ритор спроможний поставити співрозмовника в ситуацію, де його вибір обмежений, але все ще добровільний, тобто з двох фактів, можливостей або аспектів пропонується вибір у формі «або-або»: респондентів просять обрати між двома або декількома предметами, об'єктами, речами (дихотомія, фальшива дилема або ж біфуркація – логічна помилка, суть якої в нав'язуванні вибору між двох альтернатив так, начебто вони вичерпують усі можливості) [15]. Позитивна мета таких питань – обмежити спектр можливих відповідей, щоб сфокусувати розмову на певному предметі. Негативна мета – сформулювати хибну альтернативу, щоб будь-яка відповідь співрозмовника надала розмові не вигідний для нього напрямок. Негативні цілі закритих питань полягають у бажанні отримати потрібну відповідь або спонуканні співрозмовника до неправильних висновків. Щодо відкритих питань, то їх позитивна риса полягає в тому, що співрозмовник має можливість детально і ґрунтовно відповісти, не обмежуючись короткими «так» або «ні». Водночас цей вид питання стимулює мотивацію співрозмовника, його включеність у розмову, робить людину красномовнішою.

Відомим є прийом Сократа, що полягав у постановці послідовних питань, які підводили співрозмовника до важливого висновку, зробленого самостійно. Шлях пошуку істини через активну розумову діяльність під час діалогу надавав можливість особистості бути впевненим у результаті, як самостійно виведеному, а не нав'язаному зовні. Позитивні цілі сократівських питань – допомогти співрозмовнику, відповідаючи на запитання, дійти до розуміння істини, яку він раніше не міг досягнути, і сформулювати світогляд, що поєднує новий погляд на певні ідеї та речі, не суперечачи при цьому важливим для людини цінностям, нормам і уявленням про світ. Фахівці чорної риторики спроможні самотужки формулювати необ'єктивні альтернативи, вимушуючи аудиторію зробити потрібний їм вибір. «Імідж – ніщо, спрага – усе» – популярний рекламний слоган, який побудовано на цьому прийомі. «Ти – з нами, або – ти програєш»; «Ти – за цю пропозицію, або ти – ретроград»; «Ти погоджуєшся з запропонованою думкою, або ти противник прогресу» – це приклади нав'язаних альтернатив.

3. *Чорна риторика і чорний піар.* Для реалізації масштабних піарівських заходів важливі як психологічні властивості особистості, так і психологічні властивості самої PR-команди в цілому. Так, типаж «публічної особи» вже є сформованим. Таким чином ця особа здатна створювати етос як ефективний стан в отримувача інформації. Розвинена інтуїція, компетентність, іронічність, чарівність, уміння викликати зацікавленість до будь-якої теми, тактична гнучкість, вміння спиратися на зорові та слухові емоції, здобувати довіру пересічного мешканця та водночас задовольняти інтелектуала – це основа імі-

джу сучасної популярної особи, публічної людини. Однак поняття «публічна особа» не є тотожним поняттю «доброчесна особа», оскільки красномовство не є безумовним проявом моральності людини. Як антична риторика, так і академічна сучасна риторика, що базується саме на традиціях першої, завжди оцінюють образ риторів з огляду на етику та моральність [11; 13]. Цікаво, що антична риторична етика не застосовувала поняття «закулісна фігура» і не прогнозувала, як комунікативний ризик може приносити великі бонуси. Антична риторика вивчала досить різноманітні діалоги, включаючи конфронтаційний. Проте існувала одна обов'язкова умова: у комунікації, незалежно від ступеня розбіжностей, учасники мали уявну домовленість вислуховувати всіх. Діалектичний діалог будується на уважності до аргументів співрозмовника, оскільки єдність двох «Я» – мовця і слухача, який поставив запитання і відповідає на них, забезпечує пошук істини. Ритор, залучений до чорного піару, діє винятково монологічно, бо в нього зникає цікавість до поглядів іншої особи, тому й діалог переходить в еристичний. Еристичний діалог – є витонченим діалогом, який не прямує до пошуку істини, а організований на принципах, протилежних етиці суперечки [16, с. 16–30].

Метод «перекручення» правил риторичного діалогу в чорній риторичній діяльності проявляється в небажанні слухати та чути співрозмовника, у нав'язуванні йому свого ритму та форми спілкування, у постійному припущенні недовіри до опонуючої особи, у небажанні знаходити спільний компроміс у думках обох сторін.

Вольф Шнайдер описує сутність процесів, які трансформують риторичну діяльність в чорну риторичну: «...техніка зваби – головними користувачами якої сьогодні є реклама й пропаганда – спочатку звалась риторикою, винайденою греками. Найголосніше вона звучала саме на римських та афінських форумах, пізніше – у французьких національних зборах, у британській палаті громад та берлінському Палаці спорту. Водночас той факт, що мистецтво говорити є мистецтвом вмовляти, не тільки не заперечували, але й підносили як щось таке, що повинно розумітися саме собою, у будь-який час..., єдине, що потрібно було від оратора, – слугувати справедливості. Таким чином, після молитви й наказу риторика становить третю більшу сферу мови, що не інформує, а утворює прірву, яка породжує страх» [8, с. 142].

Сьогодні теорія комунікацій пропонує принципи чорної риторичної діяльності, що розроблені саме для ефективних PR-кампаній. Такі принципи знаходимо в книзі «Чорна риторика» Карстена Бредмаєра, де вони сформульовані найбільш повно [6]. Автор показує чорну риторичну діяльність як віртуозне вміння застосовувати риторичні методи для маніпулювання особистістю та аудиторією. Серед методів: застосування аргументів, що нічого не значать, які за певних обставин набувають вирішальної ролі; вводити суперечності там, де їх немає; усувати

суперечності через проведення «червоної лінії» в розмові; переведення негативної думки співрозмовника в позитивну, негативного мислення в конструктивне; створювати або усувати пастки; конфронтаційність переводити в креативність. Карстен Бредмаєр переконує читачів, що чорна риторика виступає способом інформаційно-психологічного впливу на аудиторію, яким володіє кожна публічна особа, незалежно від того, як часто остання застосує цей вплив [6].

4. *Чорна риторика і ток-шоу.* Жанр ток-шоу виникає на американському телебаченні з 60-х рр. ХХ ст. Поки ток-шоу не мали певних сценічних меж, у них було присутнє суспільне і духовне напруження, відбувалися серйозні відкриття, як творчі, так і психологічні, і соціальні [17]. Для сучасного ток-шоу характерне поєднання прийомів журналістики та сценічних прийомів. Кожен учасник ток-шоу, незалежно від його службових обов'язків та функцій у програмі, також є персонажем із визначеною авторами роллю. Структура такого жанру проста та ефективна – ведучий, герої, глядачі, питання та відповіді. Хитрість же сучасного ток-шоу полягає в тому, що насправді глядачам певним чином нав'язують яку-небудь суворо обмежену у своїх параметрах позицію за допомогою начебто вільної дискусії. Істотними є і зовнішні обставини: певне місце, циклічність – чітке дотримання цих моментів розраховано саме на досягнення глядачем підсвідомого стану «очікування зустрічі». Досить цікавим також є те, що вигляд, форма, якість та логіка послідовності поставлених питань додають інтриги та динаміки розвитку відповідної сюжетної лінії такої програми. Основні питання ставить ведучий, а відповідати на них можуть різні категорії учасників ток-шоу (експерти, герої, глядачі тощо). Залежно від завдань на різних етапах програми, ведучий використовує різні типи питань. Сьогодні ток-шоу займають досить високу сходинку в рейтингах передач, тому їхні автори зацікавлені у збереженні аудиторії. Для досягнення своєї мети автори досить часто застосовують методи маніпулятивного впливу на телеглядачів, що і є чорною риторикою. Типи впливу, виділені при вивченні телевізійної комунікації: вторгнення, відхід, саморозкриття, залучення. Вторгнення – це тип активного впливу, який не передбачає готовності глядача до сприйняття інформації. Відхід – це тип впливу, який характеризують взаємною відчуженістю між аудиторією та комунікатором, тобто глядач не намагається зрозуміти автора передачі, а автор не намагається проникнути в душу глядача. Саморозкриття – це тип впливу, який характеризують активним самовираженням комунікатора, чия позиція адресується глядачу. Залучення – передбачає єдність комунікатора і глядача, їхню співучасть, спільне переживання події. До речі, відповідні типи впливу можна виявити при розгляді будь-яких форм масово-комунікативного впливу [17].

Спілкування – це такий діалог, який обом сторонам надає однаково значущі позиції. Прагнучи створити акт комунікації, подібний до міжособистісного спілкування, комунікатор намагається залучити учасника до створення якихось нових значень, одночасно загублюючи старі. Таке залучення учасника ток-шоу є самим ефективним впливом, адже видимість діалогу та уявної близькості комунікатора настановам та проблемам аудиторії може досить ефективно усунути психологічний бар'єр опору, який виникає в особі при відчутті примусу. Важливими є психологічні властивості комунікатора для налагоджування привабливого контакту з аудиторією: творчі здібності, імідж, поведінка, артистизм. Головне завдання ток-шоу полягає в перетворенні буденної теми у цікаву виставу, яка містить елементи інтриги, певну скандальність, явну провокаційність, тобто робить її неординарною, захопливою. Основний принцип ток-шоу – це створення реальності тієї ситуації, яка відбувається на екрані телевізора. Прийоми чорної риторики: добір аргументів, псевдопояснення, альтернативний вибір. Методи: «сценарій – проблема – рішення», «антирекламна реклама», «порівняння», «закріплення позитивного образу», «закріплення авторитетної думки», «зіставлення думок експертів», «причинно-наслідковий аналіз подій» [17]. Для того щоб в аудиторії не з'являлося відчуття односторонності впливу, сучасні ТВ-програми практикують використання способів «зворотного зв'язку» в досить різноманітних формах – це можуть бути дзвінки в студію під час прямого ефіру, допомога аудиторії, вибір одного варіанта з декількох відповідей на поставлене запитання по телефону тощо. Телевізійні ток-шоу можуть слугувати взірцем маніпулятивного впливу, бо вони створюють альтернативну реальність.

5. *Чорна риторика та мовні травми.* Аналіз сучасної комунікації свідчить про існування процесів спотворення мовних повідомлень як у традиційних документальних, так і в мережевих каналах мовної комунікації [18, с. 68–69]. Інформація в соціальній комунікації впливає як на стабільність суспільства, так і на психіку та свідомість людей [19], що призводить до особистісних травм, які проявляються також у мовних травмах. Термін «травма» застосовується для дослідження будь-якої форми фруструючого та хворобливого досвіду. Дискурс травми проявляється через презентацію мовцем певної травматичної події та її оцінки. Як показує дослідження Л. В. Гармаш та Л. Туса Ілеа [20, с. 190], маніпуляції провокують появу мовних травм, які проявляються насамперед через табування лексики, що безпосередньо стосується сучасної ситуації військового конфлікту, заміни низки термінів ефемізмами, які покликані завуалювати, пом'якшити, нівелювати та, врешті-решт, деформувати реальність. Дослідниці показали, що описані мовні травми впливають на змінення самоідентифікації особистості [20].

Мовна травма є складною та багаторівневою проблемою, що досить тісно пов'язана з особистісною самоідентифікацією, засобами маніпуляції свідомістю суспільства, лінгвістичними інструментами політичного впливу та психологічною агресією.

Усі вказані прийоми «чорної риторики» активно залучаються і в сучасній ситуації; водночас спостерігаються найновітніші методи, що ґрунтуються на застосуванні психологічних впливів на масову аудиторію через інтернет-групи, інтернет-комунікацію. Групова комунікація в інтернет-просторі, як пасивна (читання, отримання інформації), так і активна (надання інформації, участь у коментарях, в обговоренні) створює певну психологічну спрямованість особистості як реципієнта маніпулятивного впливу.

Людина, з одного боку, націлена бути як усі, а з іншого – вона повинна відрізнятись від багатьох інших, бути найпрогресивнішою, найсучаснішою тощо. Це веде до поступової зміни особистості. Наприклад, активне розповсюдження інтернет-мемів приводить до створення нової, а в низці випадків – альтернативної, реальності. Інтернет-меми – це інформація у вигляді короткого тексту, картинки, фотографії або «фотожаби», яку користувачі поширюють між собою через мережу. Зазвичай це робиться для розваги, але таким же чином може поширюватися й інша інформація, включаючи інформацію провокаційного або агітаційного характеру. Знайомство з мемами на дозвіллі створює нову реальність, у якій усі люди ненавидять свою роботу (наприклад, «Заведу kota, назву його Температурою та на телефонний дзвінок начальника: «Чому не прийшла на роботу?», відповім: «Я лежу з температурою»), усі люди мають коханців або коханок, і при цьому ними незадоволені (наприклад: «– Я покидаю тебе. – Яка приємна новина. – Другого такого не знайдеш. – Одна новина приємніша за іншу»; «– Коханий, я в тебе одна? – Безумовно! Але, ви що змовилися сьогодні?»), усі обожають котів (наприклад, «Без kota життя погане, а без двох котів хата зовсім пуста»; «– Мій будинок у котичному стилі. – Може у готичному? – Ні, у котичному: збираємо шерсть з меблів»), кожен мріє випити алкоголю (наприклад: «– Як життя? – Все добре, я живу припиваючи. – Приспівуючи? – Ні.») й кожен незадоволений своїм життям на всі 100 відсотків (наприклад: «– Мама, якою ти була, коли зустріла тата? – П'яною»). Водночас життя втрачає серйозність, перетворюється на жартівливу реальність, наслідки цього процесу чекають філософського аналізу.

Іншим сучасним методом маніпулювання виступає модель чотирьох каналів (чотирьох вух), запропонована німецьким психологом Фрідеманом Шульцем фон Туном, яка розкриває різну мету комунікацій [18]. Науковець розділяє спілкування на чотири рівні сприйняття комунікативного повідомлення: по-перше, це факти; по-друге, спонукання до певної дії або, навпаки, відмови від дії; по-третє, розкриття різних нюансів міжособистісних відносин;

по-четверте, одкровення. Наприклад, ситуація: чоловік за кермом, жінка сидить поруч. Жінка каже: «Попереду з правого боку чоловік». Це факт. Таким повідомленням жінка спонукає до дії: «Гальмуй!». Відношення до водія: «Ти неухажливий». Одкровення: «Ти неспроможний самостійно це зробити». Застосування цього методу приводить до того, що отримане повідомлення викликає в адресата умотивованість робити певні речі, думати, відчувати. Як правило, така спроба вплинути на співрозмовника є прихованою.

Висновок. Сучасні методи чорної риторики активно застосовують багатосторонні можливості впливу через інтернет-простір, створення альтернативної реальності, віртуозну маніпулятивну гру через психологічні властивості. Шляхи подолання маніпулятивного впливу чорної риторики полягають у засвоєнні логічного знання, яке дозволяє розпізнавати помилки міркування та ефективно використовувати аргументацію. Методи критичного мислення [21], інструментарій сучасного логічного знання [22] сприяють активному протистоянню чорній риторичі. Чорна риторика може бути корисним інструментом для досягнення певної мети, але важливо залишатися уважним та критичним до прийомів, що використовуються.

Застосування логічних правил та законів може допомогти розпізнати та відхилити маніпулятивні техніки чорної риторики:

1. Необхідно аналізувати логіку комунікації та психологію спілкування.
2. Аргументативні техніки акцентують увагу на логіці, а не на емоціях. Зняття емоцій допомагає подолати маніпулятивні впливи, бо чорна риторика використовує саме стереотипи та емоції, щоб впливати на аудиторію. Застосування фактів та доказів може допомогти підтвердити свої думки та переконання.
3. Чорна риторика будується на логічних помилках, тому розуміння логічних законів та правил дозволяє уникнути маніпулятивних впливів.
4. Використання логічних аргументів є найкращим способом захистити свої думки та відштовхнути маніпулятивні техніки. Правильно побудоване доведення або спростування є гарантом уникнення маніпуляцій.
5. Вивчення маніпулятивних технік чорної риторики дозволяє розпізнати їх використання та зрозуміти, як на них відповідати.
6. Вміння ставити запитання сприяє тому, що опонент вимушений зробити свої аргументи більш зрозумілими. Питання можуть також допомогти розібратися в тому, що саме використовується для маніпулювання.
7. Застосування критичного мислення. Необхідно критично оцінювати аргументи, які висуваються опонентом.

Розуміння та вивчення маніпулятивних технік чорної риторики допоможе розпізнавати їхнє використання та знаходити шляхи знешкодження маніпулятивного впливу. Критичне мислення, використання фактів, застосування

логіки доведення і спростування забезпечують захист особистих думок та переконань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Getman A., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovskyy Y., Hetman Y. Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Núm. 25. P. 6–14. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/download/1021/946> (дата звернення: 21.10.2024).
2. Шайгородський Ю. Ж. Ціннісний конструкт міжкультурної комунікації. *Український соціум*. 2002. №1. С. 41–48. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-1-1-2002/cinnisnij-konstrukt-mizhkulturnoi-komunikacii/> (дата звернення: 21.10.2024).
3. Traeger G. L., Hall, E. Culture and Communication: A Model and an Analysis. *Explorations. Studies in Culture and Communication*. N. Y., 1954. Issue 3. P. 137–149. URL: https://beckassets.blob.core.windows.net/product/readingsample/10879297/9783825237394_excerpt_001.pdf (дата звернення: 21.10.2024).
4. Aristotle Rhetoric Written 350 B. C. E. URL: <http://classics.mit.edu/Aristotle/rhetoric.1.i.html> (дата звернення: 21.01.2023).
5. Невельська-Гордєєва О., Корнева К. Софізми в аргументації: логічний аналіз. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2023. №2 (57). С. 68–81. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274318>.
6. Бредмайер К. Черная риторика: власть и магия слова. Киев : Альпина Паблшер, 2018. 192 с.
7. Грищенко Н. В. «Домінанта переможця»: чорна риторика в сучасному комунікативному просторі. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. VI Міжнар. наук. -практ. конф. (м. Харків, 1 груд. 2017 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2017. С. 38–41. URL: <file:///C:/Users/Admin/Documents/5I440uctWFJQfdoYPqRCEaANmerKWA5x.pdf>.
8. Сугестивні технології маніпулятивного впливу : навч. посіб. / В. М. Петрик, М. М. Присяжнюк, Л. Ф. Компанцева та ін. ; за заг. ред. Є. Д. Скулиша. 2-ге вид. Київ : ВППОЛ, 2011. 248 с. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1353_77641912.pdf (дата звернення: 27.06.2023).
9. Grigorishin S. Philosophical quest of georgy Šchedrovickij and methodological school. *Ideology and politics journal*. 2022. №1 (20). С. 44–142. DOI: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2022.01.00002> (дата звернення: 21.10.2024).
10. Середа Н. В., Квасник О. В. Основи ораторської майстерності : навч. посіб. Харків : НТУ «ХП», 2019. 304 с. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/9f156b39-e7dd-462b-8db1-7b4ac7ac4956/content> (дата звернення: 27.06.2023).

11. Шоріна Т. Г. Класична та «чорна» риторика: мовно-комунікативні та філософські трансформації принципів. *Вісник НАУ*. Серія: Філософія. Культурологія. 2019. № 1 (29). С. 163–170. DOI: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.29.14082> (дата звернення: 21.10.2024).
12. Тягнирядно Є. В. До питання про сутність поняття риторики. *Наука і освіта* : наук.-практ. журн. 2005. № 1/2. С. 96–97. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/4402/1/30.pdf> (дата звернення: 27.06.2023).
13. Колотілова Н. Логіка і риторика – ретроспектива взаємозв'язку : монографія. Київ : ЦУЛ, 2019. 272 с.
14. Nevelska-Hordieieva O., Melikhova Y., Sliusarenko T. Playing Essence of Human Thinking: Philosophical and Cultural Aspects. *Revista de Filosofia*. 2022. Vol. 39, Iss. 100. P. 183–194. doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5979900> (дата звернення: 21.10.2024).
15. Dunayevska Y., Sushko S. The dichotomy of the 'manipulative versus counter – manipulative impact': does it exist in the english – written mass media texts on climate change? *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Журналістські науки». 2018. Вип. 896. № 2. С. 161–170. DOI: <https://doi.org/10.23939/sjs2018.01.161>.
16. Хоменко І. В. Еристика: мистецтво полеміки : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 192 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Erystyka.pdf (дата звернення: 16.10.2024).
17. Raz Perez Elisa Gender representation and television talk show: An analysis of prime time and late-night shows in Europe and the United States. Doctorate programs Universitat Autònoma de Barcelona. Programa de Doctorat en Comunicació Audiovisual i Publicitat. Barcelona : Universitat Autònoma de Barcelona, 2020, 402 p. URL: <https://www.tdx.cat/handle/10803/670726#page=6> (дата звернення: 29.06.2023).
18. Риторика: теоретичні та практичні аспекти комунікації : монографія / ред. кол.: проф. В. М. Вандишев, проф. Я. З. Ліханський, проф. О. С. Переломова ; відп. ред. проф. В. М. Вандишев. Суми : СумДУ, 2015. 112 с. URL: <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/3043/1/%D0%92%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D1%88%D0%B5%D0%B2%20%D0%92.%20%D0%9C.%20%D0%A0%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%B8%20%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83.pdf> (дата звернення: 28.06.2023).
19. Данильян О., Дзьобань О. Інформаційна війна у медіапросторі сучасного суспільства. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого*. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2022. № 3 (54). С. 11–29. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.54.265589> (дата звернення: 27.05.2023).
20. Гармаш Л. В., Туса Ілеа Л. Мовна травма в сучасному українському дискурсі: досвід війни. *Наукові записки Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Літературознавство*. 2022. Т. 2, № 100. С. 183–196. DOI: <https://doi.org/10.34142/2312-1076.2022.2.100.13>.

21. Тягло О. В. Досвід засвоєння критичного мислення в українській вищій школі. *Філософія освіти*. 2017. №2 (21). С. 240–257. URL: https://www.researchgate.net/publication/324840890_Dosvid_zasvoenna_kriticnogo_mislenna_v_ukrainskij_visij-skoli (дата звернення: 21.01.2023).
22. Хоменко І. Неформальна логіка та аргументативне міркування. *Філософська думка*. 2016. №3. С. 34–46. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2016_3_6 (дата звернення: 21.10.2024).

REFERENCES

1. Getman, A., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalynovskyi, Y., Hetman, Y. (2020). Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga, issue 9(25)*, 6–14. URL: <https://amazoniainvestiga.info/index.php/amazonia/article/download/1021/946>
2. Shayhorods'kyu, Yu.Zh. (2002). Tsinnisnyy konstrukt mizhkul'turnoyi komunikatsiyi. *Ukrayins'kyu sotsium – Ukrainian Society, issue 1(1)*, 41–48. URL: <https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-1-1-2002/cinnisnij-konstrukt-mizhkulturnoi-komunikacii/> [in Ukrainian].
3. Traeger, G.L. & Hall, E. (1954). Culture and Communication: A Model and an Analysis. *Explorations. Studies in Culture and Communication*. N. Y., issue 3, 137–149. URL: https://beckassets.blob.core.windows.net/product/readingsample/10879297/9783825237394_excerpt_001.pdf
4. Aristotle (2012). Rhetoric Written 350 B. C. E. URL: <http://classics.mit.edu/Aristotle/rhetoric.1.i.html>.
5. Nevel's'ka-Hordyeyeva, O., Kornyeva, K. (2023). Sofizmy v arhumentatsiyi: lohichnyy analiz. *Visnyk NYUU imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filofofiya, filofofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology, issue 2(57)*, 68–81. doi: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.56.274318> [in Ukrainian].
6. Bredmayyera, K. (2018). Chornaya ritorika: vlast' i magiya slova. Kyiv: Al'pina Publisher [in Ukrainian].
7. Hryshchenko, N.V. (2017). «Dominanta peremozhtsya»: chorna rytoryka v suchasnomu komunikatyvnomu prostori. *Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsial'noho rozvytku derzhavy : tezy dop. VI Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Kharkiv, 1 hrud. 2017)*. MVS Ukrainy, Khark. nats. un-t vnutr. sprav. Kharkiv: KHNUVS, 38–41. URL: <file:///C:/Users/Admin/Documents/5I440uctWFJQfdoYPqRCEaANmerKWA5x.pdf> [in Ukrainian].
8. Suhestivni tekhnolohiyi manipulyativnoho vplivu: navch. posib. (2011). V.M. Petryk, M.M. Prysyzhnyuk, L.F. Kompantseva, Ye.D. Skulysh et al; za zah. red. E.D. Skulysh (ed.). 2-he vyd. Kyiv: VIPOL. URL: https://dut.edu.ua/uploads/l_1353_77641912.pdf [in Ukrainian].
9. Grigorishin, S. (2022). Philosophical quest of georgy Šchedrovickij and methodological school. *Ideology and politics journal, issue 1(20)*, 44–142. DOI: <https://doi.org/10.36169/2227-6068.2022.01.00002>

10. Sereda, N.V., Kvasnyk, O.V. (2019). Osnovy orators'koyi maysternosti: navchal'nyy posibnyk. Kharkiv: NTU «KHPI». URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/9f156b39-e7dd-462b-8db1-7b4ac7ac4956/content> [in Ukrainian].
11. Shorina, T.H. (2019). Klasychna ta «chorna» rytoryka: movno-komunikatyvni ta filosofski transformatsiyi pryntsyviv. *Visnyk NAU. Seriya: Filosofiya. Kul'turolohiya – Bulletin of NAU. Series: Philosophy. Culturology, issue 1(29), 163–170*. DOI: <https://doi.org/10.18372/2412-2157.29.14082> [in Ukrainian].
12. Tyahnyryadno, YE.V. (2005). Do pytannya pro sutnist' ponyattya rytoryky. *Nauka i osvita: nauk.-prakt. Zhurnal – Peer-reviewed academic journal «Science and Education», issue 1–2, 96–97*. URL: <http://dspace.pdpu.edu.ua/bitstream/123456789/4402/1/30.pdf> [in Ukrainian].
13. Kolotilova, N. (2019). Lohika i rytoryka – retrospektyva vzayemozv'yazku: monohrafiya. Kyiv: Tsentri navchal'noyi literatury [in Ukrainian].
14. Nevelska-Hordieieva, O., Melikhova, Y., Sliusarenko, T. (2022). Playing Essence of Human Thinking: Philosophical and Cultural Aspects. *Revista de Filosofia, issue 39(100), 183–194*. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.5979900>
15. Dunayevska, Yuliana, Sushko, Serhii (2018). The dichotomy of the 'manipulative versus counter – manipulative impact': does it exist in the english – written mass media texts on climate change? *Bulletin of Lviv Polytechnic National University series: «Journalistic sciences», issue 896(2), 161–170*. DOI: <https://doi.org/10.23939/sjs2018.01.161>
16. Khomenko, I.V. (2001). Istoriya: mistetstvo polemiki: Navch. posib. Kyiv: Yurinkom Inter. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Khomenko_Iryna/Erystyka.pdf [in Ukrainian].
17. Paz Perez, Elisa (2020). Gender representation and television talk show: An analysis of prime time and late-night shows in Europe and the United States. Doctorate programs Universitat Autònoma de Barcelona. Programa de Doctorat en Comunicació Audiovisual i Publicitat. Barselona: Universitat Autònoma de Barselona. URL: <https://www.tdx.cat/handle/10803/670726#page=6>
18. Rytoryka: teoretychni ta praktychni aspekty komunikatsiyi: *monohrafiya* (2015). red. kol.: prof. V.M. Vandyshev, prof. YAZ. Likhans'ky, prof. O.S. Perelomova; vidp. red. prof. V.M. Vandyshev. Sumy: SumDU. URL: <http://repo.snau.edu.ua/bitstream/123456789/3043/1/%D0%92%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D0%B8%D1%88%D0%B5%D0%B2%20%D0%92.%20%D0%9C.%20%D0%A0%D0%B8%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%20%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%BE%D1%97%20%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BA%D0%B8%20%D1%96%20%D0%B7%D0%B0%D1%85%D0%B8%D1%81%D1%82%D1%83.pdf> [in Ukrainian].
19. Danyl'yan, O., Dz'oban', O. (2022). Informatsiyina viyna u mediaprostori suchasnoho suspil'stva. *Visnyk NYUU imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology, issue 3(54), 11–29*. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.54.265589> [in Ukrainian].
20. Harmash, L.V., Tusa Ilea L. (2022). Movna travma v suchasnomu ukrayins'komu dyskursi: dosvid vyiny. *Naukovi zapysky Kharkivs'koho natsional'noho pedahohichnoho*

universytetu imeni HS Skovorody. *Literaturoznavstvo – Scientific notes of Kharkiv National Pedagogical University named after GS Skovoroda. Literary studies, issue 2(100), 183–196.* doi: DOI 10.34142/2312-1076.2022.2.100.13 [in Ukrainian].

21. Tiaglo, O.V. (2017). Dosvid zasvoyennya krytychnoho myslennya v ukrayins'kiy vyshchiy shkoli. *Filosofiya osvity – Philosophy of Education, issue 2(21), 240–257.* URL: <https://www.researchgate.net/publication/324840890> [in Ukrainian].
22. Khomenko, I. (2016). Neformal'na lohika ta argumentatyvne mirkuvannya. *Filosofs'ka dumka – Philosophical thought, issue 3, 34–46.* URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Philos_2016_3_6 [in Ukrainian].

Nevelska-Hordieieva Olena Petrivna, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Sobieshchanska Yelyzaveta Serhiivna, student of the faculty of prosecutor's office, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

BLACK RHETORIC IN A LOGICAL CONTEXT

The article is devoted to the study of black rhetoric, which is considered as the application of a complex of rhetorical, dialectical, polemical and rabble-rousing techniques that allow you to direct the conversation in the desired direction. The prevention of the use of black rhetoric is logical consistency and logical correctness, which are achieved by the spread of logical knowledge.

Keywords: *black rhetoric, rabulistics, logic, manipulation, manipulative technique, thinking.*

Трофименко Володимир Анатолійович, кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
v.a.trofyenko@nlu.edu.ua
ORCID ID: 0000-0003-2240-3727

КІБЕРПРОСТІР І ДЕРЖАВА: ТОЧКИ ПЕРЕТИНАННЯ

Публікацію присвячено державі в кіберпросторі. Робиться аналіз основних підходів держави до кіберпростору: класичного – з позицій традиційної науки та нового – з позицій тлумачення кіберпростору як особливої сфери регулювання. Виділяються три основних перспективних напрямки взаємодії держави та кіберпростору: технічний, політичний та економічний. При цьому акцентується на тому, що, незважаючи на існуючі нормативні прогалини, лише держава здатна провести певне регулювання існуючих відносин не тільки за наведеними, а і в інших сферах кіберпростору.

Ключові слова: держава, кіберпростір, інтернет, кіберсуверенітет, цифровий суверенітет, свобода слова, інтернет речей, правове регулювання.

Постановка проблеми. Наприкінці літа усі відомі світові [1; 2] та вітчизняні [3] засоби масової інформації (ЗМІ) облетіла новина про арешт у Франції Павла Дурова, засновника та власника інтернет-месенджера Telegram. Писалося, що «...правоохоронні органи Франції вважають Telegram розсадником злочинності. Вони незадоволені відмовою Дурова жорстко модерувати контент і співпрацювати з владою для розкриття інформації про користувачів, підозрюваних у поширенні наркотиків, дитячу порнографію та шахрайство» [1]. «Легко побачити, що висунуті обвинувачення можна поділити на три групи. Перша – це недостатньо ретельне адміністрування щодо злочинних груп у Telegram. Друга – це відмова від більш тісної співпраці з силовими структурами Франції, що одночасно трактується як співучасть у злочинній діяльності, яка велася на цій платформі (воно ж – “змова”). Третя – це обвинувачення навколо телеграмівської криптовалюти Toncoin», – писав інший ЗМІ [3]. При цьому варто відмітити, що обвинувачення висувалося особі, яка виконувала адміністративні функції в Telegram, тобто не займалась конкретними технічними питаннями. До речі, Telegram не забарився з відповіддю: «...Telegram випустив офіційну заяву у зв’язку з інформацією про затриман-

ня Дурова. У ній ідеться, що соцмережа “дотримується законів ЄС”, а принципи модератії відповідають стандартам індустрії та “постійно покращуються”. Голові Telegram Павлу Дурову немає чого приховувати, і він часто подорожує Європою. Абсурдно стверджувати, що на платформі або її власнику лежить відповідальність за зловживання цією платформою», – також заявили в компанії [1]. Історія навколо Павла Дурова не завершена і сьогодні. Вона може слугувати прикладом того, як держава намагається захистити свій кіберпростір від злочинних зазіхань. Проблема врегулювання та захисту кіберпростору набуває все більшого виміру. Незважаючи вже на досить тривалий час його існування, існує велика кількість проблем, які поки не вирішено, а позиція держави поки не набула стабільного статусу. Причому кіберпростір – чи не єдина сфера, у якій держава поки не може стало виділитись серед інших суб’єктів, а іноді навіть і не бажає цього. На це звертає увагу і мексиканський вчений G. Nieto. Він пише, що інтернет – це ресурс, який революціонував людство. Його наслідки присутні в багатьох вимірах життя людей та іноді породжують негативні наслідки, які рідко помічаються. Право, на думку автора, не звільняється від цих перетворень. Розвиток мережі та її природа маргіналізували її, віддавши перевагу неприборканій дикій силі. Як результат, пише дослідник, – криза законності та національної держави, яка має наслідки для правової сфери індивідів, особливо щодо повного здійснення прав людини, і яка сприяє розміщенню нас у ситуації кібер-анархії, яку на час буття, здається, важко подолати [4]. Тому дискусія про місце та роль держави в кіберпросторі набуває все більшого обговорення в галузі наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Новою сферою для юридичних досліджень і практики вважають інтернет колумбійські вчені W. Jiménez та O. Quintana. Розвиток інтернету, на їхню думку, є викликом традиційним правовим кордонам, які зміцнюються на понятті суверенітету та просторової локалізації діяльності. Особливості інтернету, такі як його транскордонний характер, географічна незалежність, широке охоплення, анонімність, портативність, легке відтворення, конвергенція, підключення та складність контролю, є новими викликами для нового закону. Тому, вважають науковці, за допомогою якісного та індуктивного методу, використовуючи як первинні, так і вторинні джерела та методи аналізу документів, необхідно представити панорамне уявлення про найважливіші аспекти, пов’язані з інтернетом, а також про найбільш суперечливі чи критичні теми чи сфери. Для науковців, суддів та адвокатів є необхідність ознайомитися з технологічними аспектами віртуального спілкування, щоб зрозуміти, керувати та вирішувати юридичні проблеми, що виникають в інтернеті, роблять висновок колумбійські вчені [5].

На новизну інтернету з точки зору міжнародного звичаєвого права звертає увагу і польський вчений P. Polanski. Міжнародні відносини між країнами,

звертає увагу він, усе частіше відбуваються в кіберпросторі. Від занепокоєння щодо кібербезпеки та стеження в інтернеті до конфіденційності та шкідливих висловлювань – державні та недержавні суб'єкти розробили практики та нормативні концепції, які можна розглядати як міжнародне звичаєве право *in statu nascendi*. Він вважає, що дослідження, які стосуються міжнародного права, повинно бути розширено, щоб охопити кіберпростір. А за відсутності договірних права в цій сфері слід вдаватися до другого джерела міжнародного права, а саме до звичаю [6].

Сучасні дослідники звертаються і до традиційної філософсько-правової проблематики стосовно кіберпростору. Прикладом може слугувати дослідження китайських науковців Н. Ху та Х. Zhang. Верховенство права, вважають вони, є основною формою національного управління, а модель верховенства права є необхідним напрямком для управління онлайн-суспільством. На їхню думку, інтернет-суспільство, по суті, є новою моделлю соціальних відносин і структурних форм, що містять відносини між громадянами, юридичними особами, організаційними органами тощо, сформованими та об'єднаними на основі інтернет-технологій; а також відображення, розширення та вираження, окремо або в синтезі, різноманітних відносин у сферах реальної економіки, політики, культури, суспільства та навколишнього середовища. Модель верховенства права для управління інтернетом, стверджують китайські дослідники, стосується теорій, систем і практик управління, які використовують концепцію верховенства права та модель верховенства права, щоб перенести елементи, структури, процедури та функції управління інтернетом у сферу верховенства права та його операційний шлях. Розвиток верховенства права в інтернеті в Китаї, узагальнення досвіду побудови верховенства права в інтернеті та міркування про існуючі законодавчі, правоохоронні та судові дилеми дозволять, пишуть автори, побудувати верховенство права системи онлайн-управління з комплексними іменниками, ефективним упровадженням, суворим наглядом і сильними гарантіями. Враховуючи китайські реалії, це забезпечить застосування мислення верховенства права та моделі верховенства права в управлінні, експлуатації, використанні та захисті інтернету, таким чином досягаючи надійного та впорядкованого функціонування та розвитку інтернету на шляху верховенства права та просування модернізації системи управління інтернетом та можливостей управління, завершують свою думку науковці [7].

Усі наведені вище погляди ілюструють бажання науковців екстраполювати досягнення традиційної правової науки на новий для них об'єкт – кіберпростір. Але ще в 1996 р. американські професори D. Johnson та D. Post звернули увагу на інший підхід до нього. Вони стверджували, що кіберпростір потребує системи правил, відмінних від законів, які регулюють фізичні,

географічно визначені території. Кіберпростір ставить під сумнів традиційну залежність закону від територіальних кордонів; це, на їхню думку, «простір», обмежений екранами та паролями, а не фізичними маркерами. Професори твердять, що «серйозне ставлення до кіберпростору» як унікального місця повинно привести до розроблення нових чітких правил для онлайн-транзакцій і ефективних правових установ [8]. Цю позицію підтримує грецький вчений S. Tzafestas. На його думку, метою закону є підтримка соціального порядку, миру та справедливості в суспільстві, тоді як метою етики є створення кодексів етики та поведінки, які допомагають людям вирішувати, що є неправильним, а також як діяти та поводитися. Закони, продовжує автор, забезпечують мінімальний набір стандартів для досягнення доброї людської поведінки. Етика часто передбачає стандарти, які перевищують законний мінімум. Тому для найкращої поведінки слід поважати як закон, так і етику. Інтернет речей включає велику кількість об'єктів і людей, які підключені через інтернет «у будь-який час» і «в будь-якому місці» для надання однорідних комунікаційних і контекстних послуг. Таким чином, це створює новий соціальний, економічний, політичний та етичний ландшафт, який потребує нових покращених правових та етичних заходів для захисту конфіденційності, безпеки даних, захисту прав власності, покращення довіри та розроблення відповідних стандартів [9].

Таким чином, можна побачити критичне ставлення до кіберпростору з боку науковців. Сьогодні спостерігається намагання розглянути та дослідити його з усіх боків, зважаючи на постійне розширення та зростання впливу на суспільне життя.

Формулювання мети. Мета публікації – показати нестабільність статусу держави в кіберпросторі з причини полісуб'єктності цієї сфери та показати перспективні напрямки його взаємодії з державою.

Викладення основного матеріалу. Сьогодні, незважаючи на інституціональну розгалуженість, держава не може чітко закріпити свій статус у кіберпросторі. Це пов'язано з тим, що існує велика кількість суб'єктів, що зазіхають на її традиційні владні повноваження, які вона намагається впровадити в кібермережі. На це, наводячи приклад США, звертає увагу група австралійських вчених у складі M. Kelton, M. Sullivan, Z. Rogers, E. Bienvenue, S. Troath. Інфраструктурна потужність у Сполучених Штатах, пишуть вони, тобто здатність видобувати та розгортати соціальні ресурси та ініціювати та використовувати технологічні інновації, все більше створюється приватним інтернет-капіталом і використовується цифровими платформами. Автори стверджують, що, хоча ці приватні актори не мають легітимності, це форма «віртуального суверенітету», яка ускладнює здатність держави США здійснювати інфраструктурну владу. Незважаючи на те, що інтернет-програмне забезпечення було розроб-

лено в основному американськими корпораціями, комерційні користувачі все більше працюють у детериторіальних глобальних просторах, де згода громадян та інтереси штату США не є пріоритетними для бізнесу. Крім того, значна частина апаратного забезпечення інтернету фінансується приватним інтернет-капіталом у глобальних ланцюжках багатства та цифрових просторах, населених американськими та неамериканськими корпораціями. Вони підкреслюють, що цифрові платформи набувають інфраструктурної потужності завдяки накопиченню та комерціалізації великих даних, з яких вони формують індивідуальне мислення та поведінку. Отже, науковці роблять висновок: контроль приватного інтернет-капіталу над величезними соціально-економічними ресурсами зміцнює лідерство цифрових платформ у технологічних інноваціях і кидає виклик монополії суверенної держави на національну безпеку. Автори стверджують, що цифрові платформи в США почали набувати деяких повноважень, якими традиційно володіє держава, створюючи форму «віртуального суверенітету» [10]. Таким чином, вченими фактично ставиться питання віртуального чи цифрового суверенітету держави, і одним із перших є: чи потрібен такий суверенітет самій державі? На це звертають увагу німецькі вчені М. Браун та Р. Хуммел. Суверенітет є часто використовуваним терміном, коли йдеться про аналіз та формування цифрових процесів і трансформацій. Наприклад, останніми роками цифровий суверенітет став центральною концепцією європейської політики. У своїй публікації автори стверджують, що посилення на цифровий суверенітет здебільшого оперують неправдоподібно одновимірним, надто спрощеним поняттям суверенітету загалом і його застосування до цифрового світу зокрема. Вчені досліджують питання про те, що може містити розмова про суверенітет у контексті даних і цифрового простору. В якості основи для цього дослідження вони виділяють три аспекти концепції суверенітету: 1) суверенітет як абсолютну владу; 2) суверенітет як втілену владу та 3) суверенітет як інституційну владу. Дослідники доходять висновку, що, принаймні в європейських дебатах щодо цифрового суверенітету, два з цих аспектів, що стосуються заплутаних відносин між сувереном і адресатом(ами) претензій на суверенітет, постійно ігноруються. Якщо цифровий суверенітет розуміти як такий, що охоплює три аспекти він міг би, вважають науковці, бути частиною нормативної бази, що нормативно орієнтована на вразливість і свободу, яка залишається відкритою та чутливою до напруженості й амбівалентності та яка постійно приймає їх як відправні точки для нових підходів до управління та регулювання цифрових практик [11]. На думку німецьких вчених, для повної реалізації цифрового суверенітету необхідні всі три наведених ними аспекти. Продовжують проблему проблематичності цифрового суверенітету держави австрійські вчені G. Falkner, S. Heidebrecht, A. Obendiek, T. Seidl. В останні роки мова цифрового

суверенітету стала повсюдною в Європі. Однак, вважають вчені, досі не вистачає системних знань про те, чи супроводжується дискурс про цифровий суверенітет фактичними змінами політики в різних сферах політики ЄС і якою мірою. Незважаючи на те, що автори знаходять зміни в політиці в бік посилення контролю над цифровим світом у всіх розглянутих сферах політики, цей зсув, на їхню думку, лише іноді супроводжується дискурсивними змінами в бік цифрового суверенітету. Це, роблять висновок вчені, є результатом ідейних компромісів, з якими стикаються суб'єкти, коли використовують мову цифрового суверенітету в різних місцях, сферах політики чи країнах [12]. Поряд із подібними дискусіями формулюються і конкретні пропозиції з розуміння цифрового суверенітету. Свою модель пропонує колектив німецьких вчених: I. Fries, M. Greiner, M. Hofmeier, R. Hrestic, U. Lechner, T. Wendeborn. Цифровий суверенітет викликав інтерес у політичному полі та в публічному дискурсі. Авторі розглядають «цифровий суверенітет» з різних академічних дисциплін у підході цілісного аналізу: під час обговорення цифрового суверенітету у них виникає питання, чий цифровий суверенітет розглядається, що цифровий суверенітет означає для відповідних суб'єктів, як збільшити цифровий суверенітет і як побудувати цифрове суверенне громадянське суспільство та його критичні інфраструктури. Вчені представляють багатопланову модель для концептуалізації значення цифрового суверенітету на трьох рівнях: 1) держава або наднаціональна установа; 2) організація; 3) особа, а також відносини між трьома рівнями. Запропонована модель, вважають вони, забезпечує керівництво для досліджень і практики, включаючи політику та прийняття рішень, щодо складної теми цифрового суверенітету. Цю живу модель науковці пропонують розширити та адаптувати, оскільки до цього відносно нового поля додається все більше розуміння [13]. У цілому, не закінчуючи дослідження цифрового суверенітету, вчені дійшли згоди про його необхідність та існування, що відкрило можливість розглядати його конкретні аспекти.

Держава може по-різному впливати на громадян-користувачів. Німецький вчений R. Magnus на прикладі Польщі демонструє найбільш м'який спосіб. Поширення інформації про право, зазначає він, є одним із найважливіших аспектів формування оптимального рівня правової безпеки громадян. Це стосується, зокрема, тих етапів розвитку правової системи, на яких відбуваються насильницькі та різнобічні зміни законодавства, що порушують відомі громадськості рішення. Така ситуація склалася в Польщі через політичні зміни, які відбулися останніми роками. За таких умов, вважає автор, ключову роль у поширенні знань про чинне законодавство починають відігравати інструменти поширення інформації про законодавство, а точніше – про зміни в законодавстві. На цьому етапі розвитку, резюмує німецький дослідник, електронні інструменти, у тому числі інструменти соціальної комунікації

в інтернеті, стають основним засобом пізнавальної діяльності, адресованими як усім членам суспільства, які повинні дотримуватися цього закону, так і професіоналам, завдання яких полягає в тому, щоб поставити застосовне право на практиці [14]. Коли подібних механізмів уже недостатньо держава може вдатись до застосування більш серйозних заходів. Так постає проблема регулювання державою доступу до інтернету та його відключення.

Наведеній вище проблемі доступу до інтернету приділяє увагу австралійська вчена L. Craddock. І вона вважає, що доступом до інтернету держава не може і не повинна зловживати з таких причин. Можливість доступу до вмісту та послуг інтернету, вважає вона, є важливим аспектом нашого життя. Незважаючи на те, що доступ до інтернету використовується багатьма лише як засіб спілкування чи розваги, для людей з обмеженими можливостями чи тих, хто перебуває у віддалених районах, доступ до інтернету може забезпечити такий рівень взаємодії з інформацією, друзями та урядом, який інакше неможливий. Таким чином, звертає увагу авторка, завдяки використанню інтернету реалізуються інші основні права людини. Однак для того, щоб інтернет забезпечував ці інші права, спочатку потрібно ввімкнути доступ до інтернету. Бажано, щоб це відбувалося за допомогою міжнародного визнання доступу до інтернету як основного права людини, яке потім підтримується політикою та законами конкретної юрисдикції. При цьому, резюмує дослідниця, це не сучасні реалії. Але, продовжує вчена, визнання доступу до інтернету як права не втрачається [15]. Відключення інтернету, щоб запобігти зловживанням, повинно бути більш юридично обґрунтованим. На це вказують італієць G. De Gregorio та його колега з Великої Британії N. Stremlau. Відключення інтернету, констатують вони, зростає. За останні кілька років ескалація цієї грубої практики цензури вплинула на різні регіони світу, зокрема на Африку та Азію. Науковці та правозахисники, вважають вони, не запропонували жодних суттєвих рішень для ефективного вирішення проблеми відключення інтернету, а аналіз здебільшого обмежувався вивченням негативних наслідків через дані про їхню частоту, тривалість та економічні витрати. Автори роблять спробу вийти за рамки поляризованої дискусії між «залишити» та «вимкнути», щоб дослідити, як може бути більш прозорим процес прийняття рішень, пов'язаних із відключенням інтернету. Вони обговорюють обмеження законодавства, коли справа доходить до запровадження та здійснення відключень. Вимкнення, як правило, накладаються дещо довільно з невеликим процесом. Повернення юридичних аргументів до дослідження обґрунтувань зупинок може зробити використання зупинок менш частим і більш обмеженим, коли вони трапляються [16]. Але відключення можуть застосовуватись для забезпечення безпеки громадян-користувачів. У цьому аспекті проблеми відключення інтернету (обмеження доступу до кіберпрос-

тору) порушує німецький вчений J. Thumfart. Розглядаючи випадки з Камеруну, Єгипту, Ефіопії, Індії, Індонезії, Ірану, Нігерії, Пакистану, Іспанії, Того, Сполученого Королівства, Сполучених Штатів і Зімбабве, автор розглядає глобальне явище відключення інтернету з нормативної точки зору, справедливої теорії сек'юритизації. Він зосереджується на конфлікті між аргументами, які використовуються для виправдання відключення, і його негативним впливом на фундаментальні права людини. У статті вчений розробляє суворі критерії, коли відключення можуть бути законними як надзвичайні заходи безпеки в надзвичайних ситуаціях. Ці критерії базуються на праві громадян на фізичну цілісність, очікуванні розумного успіху, пропорційності, мінімізації шкоди та конкретності. Німецький дослідник стверджує, що використання відключення інтернету для застосування колективних покарань, превентивної цензури або перешкоджання законним політичним протестам є неправомірним. Також держава зобов'язана десек'юритизувати процедуру відключення після нейтралізації загрози. Як висновок дослідник стверджує, що збалансоване обговорення відключення як виняткового заходу з точки зору безпеки сприяє встановленню традиційного позитивного права людини на цифровий зв'язок у нормальній ситуації [17].

Звертаючись до питання відключення інтернету, слід звернути увагу на те, що воно може мати вигляд репресій уряду проти суспільної думки. Цей аспект розглядає німецький науковець R. Strauch. Відключення інтернету, пише він, стало популярним інструментом для репресивних режимів, щоб змусити замовкнути інакомислення в оцифрованому світі. Незважаючи на те, що влада намагається придушити опонентів, встановлюючи відключення інтернету, мало відомо про те, як громадськість реагує на такі рішучі заходи. Режим може зіткнутися з гнівом і обуренням з боку громадськості як відповідь на позбавлення інтернету. У цій статті автор стверджує, що відключення інтернету знижує оцінку громадськістю політичного керівництва, оскільки громадяни звинувачують уряд у збоях у наданні послуг. Але при цьому громадяни не притягують уряд до відповідальності за збої в інтернеті, що робить його відключення потужним інструментом для автократів, щоб замовчувати незгоду в цифровому режимі [18].

Поряд із проблемою відключення стоїть питання свободи слова в кіберпросторі. Тут дослідники звертають увагу на хиткі позиції традиційного підходу. Розмежуванню свободи слова та цензури приділяють свою увагу іспанські вчені F. Serna та J. Iniesta. З появою інтернету здійснення свободи думки та інформації розширилося до нескінченності, а також з'явилась можливість безкінечних порушень і правопорушень, які є результатом необмеженого використання свободи слова. Зважаючи на ці обставини, відмічають автори, необхідне належне розмежування між використанням свободи слова в інтер-

неті та конфліктами, що виникають. Однак законодавець іноді пропонує суперечливі та неефективні рішення, оскільки вони не пристосовуються чітко до цього нового соціального явища. Нинішньому законодавству, вважають дослідники, доведеться вирішувати серйозні проблеми, особливо пов'язані з питанням визначення відповідальності за викид контенту в мережу, захисту неповнолітніх і регулювання систем участі. Це тим більше важливо тому, що в кількох чинних законодавчих актах свобода слова є правом, яке було зруйновано з моменту появи інтернету. Однак через їхній міжнародний характер і культурні відмінності між країнами такі вказівки не повинні бути єдиними [19]. До права на свободу слова в аспекті мови ворожнечі й ненависті на прикладі своєї країни звертається бразильський науковець F. Pardo. Він також вказує на постійну необхідність оновлення законодавства стосовно інтернету, а саме оновлення теж не повинно запинятись. У публікації автор розглядає мову ненависті в цифровому середовищі за допомогою трансдисциплінарного підходу, заснованого на філософській основі Камю, а також на теорії дискурсу Фуко і Орланді. З огляду на випадки мови ненависті в інтернеті та практики опору його мета – це обговорення тонкої межі між мовою ненависті й свободою слова та вираження поглядів разом із регулюванням інтернету в Бразилії. Гіпотеза науковця полягає в тому, що з появою нових способів соціальних практик в інтернеті, таких як узаємодія в соціальних мережах і виробництво, споживання та обмін інформацією в соціальних мережах, таких як Facebook, WhatsApp і Twitter, було б надзвичайно важливо переглянути законодавство, яке регулює використання інтернету в Бразилії, як це вже відбувається в Європейському Союзі [20].

Менш політизованою, але не менш важливою сферою кіберпростору є так званий інтернет речей. На неї звертає увагу аргентинський вчений A. Porcelli. За останні десятиліття, пише він, інтернет перетворився на щось непередбачуване. Комп'ютерами, принтерами, мобільними телефонами, планшетами, смарт-телевізорами, освітленням, автомобілями, побутовими приладами та навіть дверними замками можна дистанційно керувати для комфорту споживача, але вони також можуть бути засобом для всіх видів злочинів. По суті, необхідно встановити стандарти для забезпечення безпечного використання цих пристроїв, підключених до мережі, констатує проблему вчений [21]. Більш докладно розглядає цю проблему американський вчений A. Tran. Інтернет речей, відмічає він, – це інтригуючий цифровий феномен у технологіях, який створює багато юридичних проблем, оскільки світ стає все більш взаємопов'язаним через інтернет. Створюючи підключену систему, інтернет речей пов'язує мережу фізичних об'єктів, таких як споживчі пристрої, і дозволяє цим пристроям спілкуватися та обмінюватися даними. Найближчим часом майже всі споживчі пристрої, від автомобілів до чашки для кави, змо-

жуть підключатися через інтернет. Інтернет речей має неймовірний потенціал для покращення суспільства, надаючи величезну кількість різноманітних сенсорних даних для аналітики та інших цілей. Тим не менш існує також багато прихованих небезпек, які можуть проявлятися в міру його поширення, включаючи порушення конфіденційності та ризику для безпеки.

Юридична наука щодо питань конфіденційності стосовно інтернету речей, продовжує науковець, наразі недостатньо розвинена. Американський дослідник пропонує потенційне рішення, припускаючи, що два правопорушення щодо конфіденційності, публічне розголошення приватних фактів і втручання в ізоляції можуть забезпечити часткові цивільні засоби правового захисту для цих споживачів. Кожне з двох правопорушень конфіденційності еволюціонувало різними шляхами з моменту свого створення, і він досліджує переваги та недоліки обох. Насамкінець автор виступає за розширення використання та активізацію цих порушень конфіденційності через судове застосування у справах інтернету речей як потенційну стратегію його регулювання [22].

Висновок. Підсумовуючи наведене, варто відмітити таке:

1. Незважаючи на доволі тривалий термін наукового дослідження кіберпростору (інтернету), представники наукової спільноти ще не визначились з провідним підходом його вивчення. Якщо перший підхід базується на традиційних філософсько-правових та правових принципах та визначеннях, то другий розглядає кіберпростір як особливу, окрему сферу, що має свою специфіку та вимагає власних наукових принципів. Але при цьому всі науковці визнають наявність кіберпростору і розглядають його як об'єкт наукового осмислення.

2. Класичні державні інститути все більше виявляються неспроможними для врегулювання багатьох питань, що виникають у сфері кіберпростору. Просте перекладання вже існуючих інститутів неможливе тому, що держава не здатна повністю контролювати інтернет. Усі намагання розбиваються через наукові обґрунтування та вимоги необхідного обмеження державної влади, особливо її карної функції. Це влучно відмітили німецькі вчені L. Monsees та D. Lambach. «Цифровий суверенітет» став гарячою темою європейської політики. Але хоча справжній європейський цифровий суверенітет здається недосяжним, аналіз дискурсу цифрового суверенітету все одно корисний, оскільки він багато говорить нам про європейську політику, пишуть вони [23].

3. Можна виділити три перспективних сфери взаємодії держави та користувачів – громадян кіберпростору, які потребують постійного правового втручання. На прикладі відключення інтернету можна виділити технічну сферу, на прикладі свободи слова – політичну, на прикладі інтернету речей – економічну. Користувачі кожної з цих сфер переважно не спроможні врегу-

лювати наявні відносини з урахуванням прав та, особливо, обов'язків усіх учасників. Тому держава фактично є єдиною спроможною надбудовою.

У цілому кіберпростір продовжує свій розвиток і дуже часто без участі держави та її інститутів. Тому потреба в його вивченні стає все більше нагальною. Швидкість та швидкісність розвитку мережевих технологій вимагають від держави постійного різногалузевого реагування. Ефективність цього реагування можлива лише на базі сучасних наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Немає чого приховувати». Що відомо про арешт Дурова і як на нього реагує світ. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c4gqe2qwe82o> (дата звернення 18.09.2024).
2. Ордер на арешт Дурова та його брата був виданий ще у березні. *Politico*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-durnyy-brat-telehram/33096977.html> (дата звернення: 18.09.2024).
3. Арешт Дурова як нагадування про небезпеки, що криються в Telegram. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3899351-arest-durova-ak-nagaduvanna-pro-nebezpeki-so-kriutsa-v-telegram.html> (дата звернення: 18.09.2024).
4. Nieto G. The Nature and Development of The Internet: A Crisis for Law. *Ciencia juridica*. 2023. № 12 (24). P. 143–164.
5. Jiménez W., Quintana O. Law and internet: introduction to an emergent field for both legal research and practice. *Prolegomenos-derechos y valores*. 2017. № 20 (40). P. 43–61.
6. Polanski P. Cyberspace: A new branch of international customary law? *Computer law & security review*. 2017. № 33 (3). P. 371–381.
7. Xu H., Zhang X. The Rule of Law Model of Internet Governance. *Social sciences in china*. 2019. № 40 (3). P. 135–151.
8. Johnson D., Post D. Law and borders – The rise of law in Cyberspace. *Stanford law review*. 1996. № 48 (5). P. 1367–1402.
9. Tzafestas S. Ethics and Law in the Internet of Things World. *Smart cities*. 2018. № 1 (1). P. 98–120.
10. Kelton M., Sullivan M., Rogers Z., Bienvenue E., Troath S. Virtual sovereignty? Private internet capital, digital platforms and infrastructural power in the United States. *International affairs*. 2022. № 98 (6). P. 1977–1999.
11. URL: <https://academic.oup.com/ia/article/98/6/1977/6783036?login=false>.
12. Braun M., Hummel P. Is digital sovereignty normatively desirable? *Information, Communication & Society*. 2024. P. 1–14.
13. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/1369118X.2024.2332624?needAccess=true>.
14. Falkner G., Heidebrecht S., Obendiek A., Seidl T. Digital sovereignty – Rhetoric and reality. *Journal of european public policy*. 2024. № 31 (8). P. 2099–2120.

15. Fries I., Greiner M., Hofmeier M., Hrestic R., Lechner U., Wendeborn T. Towards a Layer Model for Digital Sovereignty: A Holistic Approach. *17th International Conference on Critical Information Infrastructures Security (CRITIS)*. Proceedings 17th International Conference on Critical Information Infrastructures Security (CRITIS). Munich. 2022. P. 119–139.
16. Magnus R. Corporate personality rights on the internet and the applicable law. *Rabels zeitschrift fur auslandisches und internationales privatrecht*. 2020. № 84 (1). P. 1–23.
17. Craddock L. Legislating for Internet «Access» – ability. *Second international handbook of internet research*. New York, 2020. P. 647–668.
18. De Gregorio G., Stremlau N. Internet Shutdowns and the Limits of Law. *International journal of communication*. 2020. № 14. P. 4224–4243.
19. Thumfart J. Digital Rights and the State of Exception. Internet Shutdowns from the Perspective of Just Securitization Theory. *Journal of global security studies*. 2024. № 9 (1). URL: <https://academic.oup.com/jogss/article/9/1/ogad024/7515068?login=false>
20. Strauch R. Public opinion effects of digital state repression: How internet outages shape government evaluation in Africa. *Journal of information technology & politics*. 2024. № 21. P. 479–492.
21. Serna F., Iniesta J. The delimitation of freedom of speech on the Internet: the confrontation of rights and digital censorship. *Adcaij-advances in distributed computing and artificial intelligence journal*. 2018. № 7 (10). P. 5–12. URL: <https://revistas.usal.es/cinco/index.php/2255–2863/article/view/ADCAIJ201871512/19076>.
22. Pardo F. Hate speech and freedom of expression in digital environments: social and legal implications. *Soletras*. 2022. № 43. P. 178–196.
23. Porcelli A. (Des)advantages of the first legislation on the internet of things. *En letra*. 2019. № 11/12. P. 139–164.
24. Tran A. The Internet of Things and Potential Remedies in Privacy Tort Law. *Columbia journal of law and social problems*. 2017. № 50 (2). P. 263–298.
25. Monsees L., Lambach D. Digital sovereignty, geopolitical imaginaries, and the reproduction of European identity. *European security*. 2022. № 3. P. 377–394.

REFERENCES

1. “Nemaye choho prykhovuvaty”. Shcho vidomo pro aresht Durova i yak na n’oho reahuye svit. (2024). URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/articles/c4gqe2qwe82o> [in Ukrainian].
2. Order na aresht Durova ta yoho brata buv vydanny shche u berezni. *Politico* (2024). URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-durnyy-brat-telehram/33096977.html> [in Ukrainian].
3. Aresht Durova yak nahaduvannya pro nebezpeky, shcho kryyut’sya v Telegram. (2024). <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3899351-arest-durova-ak-nagaduvanna-pro-nebezpeki-so-kriutsa-v-telegram.html> [in Ukrainian].
4. Nieto, G. (2023). The Nature and Development of The Internet: A Crisis for Law. *Ciencia juridica*, 12(24), 143–164.

5. Jiménez, W., Quintana, O. (2017). Law and internet: introduction to an emergent field for both legal research and practice. *Prolegomenos-derechos y valores*, 20(40), 43–61.
6. Polanski, P. (2017). Cyberspace: A new branch of international customary law? *Computer law & security review*, 33(3), 371–381.
7. Xu, H., Zhang, X. (2019). The Rule of Law Model of Internet Governance. *Social sciences in china*, 40(3), 135–151.
8. Johnson, D., Post, D. (1996). Law and borders – The rise of law in Cyberspace. *Stanford law review*, 48(5), 1367–1402.
9. Tzafestas, S. (2018). Ethics and Law in the Internet of Things World. *Smart cities*, 1(1), 98–120.
10. Kelton, M., Sullivan, M., Rogers, Z., Bienvenue, E., Troath, S. (2022). Virtual sovereignty? Private internet capital, digital platforms and infrastructural power in the United States. *International affairs*, 98(6), 1977–1999.
11. URL: <https://academic.oup.com/ia/article/98/6/1977/6783036?login=false>
12. Braun, M., Hummel, P. (2024). Is digital sovereignty normatively desirable? *Information, Communication & Society*, 1–14.
13. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/1369118X.2024.2332624?needAccess=true>
14. Falkner, G., Heidebrecht, S., Obendiek, A., Seidl, T. (2024). Digital sovereignty – Rhetoric and reality. *Journal of european public policy*, 31(8), 2099–2120.
15. Fries, I., Greiner, M., Hofmeier, M., Hrestic, R., Lechner, U., Wendeborn, T. (2022). Towards a Layer Model for Digital Sovereignty: A Holistic Approach. *17th International Conference on Critical Information Infrastructures Security (CRITIS): proceedings 17th International Conference on Critical Information Infrastructures Security (CRITIS)*. Munich, 119–139.
16. Magnus, R. (2020). Corporate personality rights on the internet and the applicable law. *Rabels zeitschrift fur auslandisches und internationales privatrecht*, 84(1), 1–23.
17. Craddock, L. (2020). Legislating for Internet «Access» – ability. *Second international handbook of internet research*. New York, 647–668.
18. De Gregorio, G., Stremlau, N. (2020). Internet Shutdowns and the Limits of Law. *International journal of communication*, 14, 4224–4243.
19. Thumfart, J. (2024). Digital Rights and the State of Exception. Internet Shutdowns from the Perspective of Just Securitization Theory. *Journal of global security studies*, 9(1). URL: <https://academic.oup.com/jogss/article/9/1/ogad024/7515068?login=false>
20. Strauch, R. (2024). Public opinion effects of digital state repression: How internet outages shape government evaluation in Africa. *Journal of information technology & politics*, 21, 479–492.
21. Serna, F., Iniesta, J. (2018). The delimitation of freedom of speech on the Internet: the confrontation of rights and digital censorship. *Adcaij-advances in distributed computing and artificial intelligence journal*, 7(10), 5–12. URL: <https://revistas.usal.es/cinco/index.php/2255-2863/article/view/ADCAIJ201871512/19076>
22. Pardo, F. (2022). Hate speech and freedom of expression in digital environments: social and legal implications. *Soletas*, 43, 178–196.

23. Porcelli, A. (2019). (Des)advantages of the first legislation on the internet of things. *En letra*, 11–12, 139–164.
24. Tran, A. (2017). The Internet of Things and Potential Remedies in Privacy Tort Law. *Columbia journal of law and social problems*, 50(2), 263–298.
25. Monsees, L., Lambach, D. (2022). Digital sovereignty, geopolitical imaginaries, and the reproduction of European identity. *European security*, 3, 377–394.

Trofymenko Volodymyr Anatolevich, candidate of Legal Sciences, assistant professor, Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine.

CYBER SPACE AND THE STATE: INTERSECTION POINTS

The publication is dedicated to the state in cyberspace. An analysis is made of the main state approaches to cyberspace: classic – from the standpoint of traditional science and new – from the standpoint of interpreting cyberspace as a special sphere of regulation. There are three main prospective directions of interaction between the state and cyberspace: technical, political and economic. At the same time, attention is focused on the fact that despite existing regulatory gaps, only the state is able to carry out certain regulation of existing relations not only in the above, but also in other areas of cyberspace.

Keywords: *state, cyberspace, Internet, cyber sovereignty, digital sovereignty, freedom of speech, Internet of Things, legal regulation.*

Чхейло Ірина Іванівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії і педагогіки професійної підготовки, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, м. Харків, Україна
e-mail: letolux@ukr.net
ORCID 0000-0002-1325-2018

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ВІРТУАЛЬНОЇ РЕАЛЬНОСТІ, АБО ЧАС ДЛЯ РЕАЛЬНОСТІ ВІРТУАЛЬНОГО

Розвиток комп'ютерних і медіакомунікаційних технологій та інтернету створюють розмаїття віртуальної реальності. Віртуальна реальність може бути схарактеризована як онтологічний, антропологічний, психологічний, культурний та технологічний феномен і тип символічної реальності. Вона протистоїть очевидному досвіду та конструює інші виміри повсякдення. Разом із тим події сьогодення (війна, епідемії) зробили наше життя реально віртуальним та актуалізували саме філософське осмислення віртуальної реальності. Віртуальна реальність сьогодні стає частиною світогляду сучасної людини, а тому більш перспективною та цікавою, на думку авторів, є інша постановка проблеми: віртуальної реальності як реального реального або реальності віртуального.

Ключові слова: *віртуальна реальність, реальність віртуального, реальне реальне, технічна реальність, комп'ютерні технології, симулякр.*

Постановка проблеми. Віртуальна реальність сьогодні пододала статус категорії і стала частиною світогляду сучасної людини та її реальним життям. Дослідження віртуальної реальності давно вийшло за межі програмного, технічного забезпечення, а гуманітарний аспект стає більш перспективним, ніж технічний.

Результати аналізу останніх наукових публікацій. Проблемне поле віртуальної реальності було та є багатограним, актуальним та перспективним напрямком наукових пошуків, яке привертає увагу сучасних дослідників. Дослідження проблеми реальності віртуального насамперед пов'язуємо з ім'ям словенського філософа та культуролога Славоїя Жижека, який вважає, що тема віртуальної реальності є достатньо «убогою ідеєю», яка просто зводиться до штучного цифрового відображення нашого досвіду реальності, а більш перспективною та цікавою, на його думку, є інша постановка: не віртуальна реальність, а *реальність віртуального* [1]. Сучасні українські науков-

ці достатньо активно й різнобічно досліджують проблеми інформатизації та віртуалізації суспільства та їхній вплив на людину.

У монографії Ганни Мироненко представлено проблему «віртуалізації» як нового способу адаптації свідомості сучасної людини до медіатизованого та інтернетизованого простору. Аналізуються специфічні просторово-часові характеристики віртуальної реальності [2].

Професори Олег Данильян та Олександр Дзьобань зазначають, що сформовані в результаті тривалої еволюції людства механізми здійснення переробки і зберігання інформації зазнають нині значних трансформацій. Відбувається радикальна трансформація простору і часу, фундаментальних вимірів життя людини. Використання нових технологій породжує нові небезпеки, зумовлює, з одного боку, саморозвиток людини та суспільний прогрес, а з іншого – призводить до посилення схильності індивіда до негативної діяльності [3; 8–10].

Сергієм Веремейчиком здійснений розгорнутий аналіз поняття, «віртуальна реальність» у контексті постмодерністської філософської думки. Вказано, що ця проблематика увійшла в соціокультурну дійсність разом із проривом у технологічній сфері інформаційних технологій, надбання яких стали доступними широкому колу споживачів комп'ютерної техніки. Досліджено специфіку феномену віртуальної реальності як суми можливостей, що безконфліктно створюють нематеріальну цілісність [4].

Ірина Чайка аналізує особливості розширення меж реальності в інформаційну добу, яка перестає бути лише сукупністю об'єктів реального світу, що існують незалежно від людини і є предметом її рефлексії, тобто об'єктивною реальністю, і доповнюється численними проявами реальності віртуальної, що є породженням комп'ютерних мереж. Таким чином, відбувається віртуалізація реальності, що, з одного боку, може слугувати інструментом оптимізації реальних суспільних взаємодій, а з іншого – породжувати в особи відчуття більшої комфортності перебування у віртуальному світі [5].

Незважаючи на багатоманітність наукових підходів, концепцій, теорій щодо філософського розуміння віртуальної реальності, усе ж не існує цілісного, єдиного авторитетного її осмислення. Запропонований Жижеком підхід – розглядати не віртуальну реальність, а реальність віртуального, на наш погляд, є небезпідставним і особливо актуальним у сучасних умовах, що стало відправною точкою для нашого дослідження. Такий підхід дає можливість скласти цілісне уявлення про природу та прояви віртуальної реальності, а також більш чітко окреслити межі проблеми реального віртуального в бутті нашого сучасника, тим самим опосередковано допоможе розкрити проблеми що відбуваються в духовній сфері людини.

Мета статті – проаналізувати віртуальну реальність як феномен і світ, що не має ознак матеріального, але з ним людина взаємодіє, як із реальним, а не просто мислимим. Розглянути віртуально реальне в парі з актуальним як можливість співіснування першого та другого, а не руйнацію реального віртуальним.

Виклад основного матеріалу. Для багатьох людей новий день сьогодні розпочинається не з кави. Розпочати новий день означає взяти до рук смартфон, під'єднаний до інтернету, дізнатися новини, ввімкнути комп'ютер, приєднатися до навчального сайту, онлайн-платформи, переглянути електронну пошту тощо. Останніми роками (коронавірусу, війни) більшість свого часу ми проводимо в інтернеті, тому що він є простором для роботи, навчання, спілкування, інформування.

Інтернет – породжена інформаційно-комунікаційними технологіями система пошуку та передачі інформації, у якій людина набуває необмеженої свободи. Разом із розвитком цієї системи розгортається прямо пов'язана з нею інша система – віртуальна реальність.

Сьогодні існує чимало думок щодо перспектив розвитку інтернету й віртуальної реальності. Зокрема, ідеться про багатоманітність можливостей цифрового майбутнього. Дехто дає тривожні прогнози щодо взаємодії інтернету та віртуальної реальності, породженням якої може стати кібернетичний організм – штучний розум із властивостями саморозвитку і його непередбачуваними наслідками. Разом з тим можна навести безліч прикладів позитивних властивостей віртуальної реальності, її користі для людини та суспільства. Загалом віртуальна реальність – це факт нашої реальності, який має свої позитивні та негативні сторони і який ми не можемо ігнорувати. На часі завдання ґрунтовного вивчення цього феномену, конструктивна творча адаптація як окремої людини, так і суспільства в цілому до цієї нової реальності, ефективне використання можливостей і ресурсів віртуальності в процесі своєї життєдіяльності.

Термін «віртуальна реальність» у сучасному науковому обігу має декілька основних тлумачень. По-перше, існує цілий напрямок філософування під назвою «віртуалістика». У рамках цього напрямку віртуальна реальність розглядається як сукупність об'єктів наступного (по відношенню до реальності, що породжує їх) рівня. Ці об'єкти онтологічно рівноправні з «константною» реальністю, від якої вони походять, і автономні; при цьому їх існування повністю зумовлене перманентним процесом їхнього відтворення погоджувальною реальністю. При завершенні вказаного процесу об'єкти віртуальної реальності зникають.

Подібні, певною мірою метафоричні, інтерпретації віртуальної реальності простежуються прямо чи дотично в роботах відомих філософів-постмодерністів, зокрема в теорії симулякрів Ж. Бодріяра та Ж. Дельоза.

Симулякр слід розуміти як копію копії, слід сліду, квадрат квадрата, який, як і копія, претендує на відповідність до оригіналу. Симулякр – це процес негативної видозміни прототипу копією копії. Оскільки істинність дублікату визначається саме симулякром, виходячи з відповідності або ж розбіжності з ідеєю первинного об'єкта, то належно симулякри позбавляються власного онтологічного статусу і переходять у категорію ірреальності [4].

Спираючись на міркування Ж. Дельоза та Ж. Бодріяра, симулякр можна окреслити як знак, що становить власне буття, творить власну реальність, який фактично перестав бути знаком за своєю сутністю. Тобто сам симулякр є тілом. Проте тіло його онтологічне, тобто він так само реальний, як реальний будь-який об'єкт, що є референтом, тільки реальний він у віртуальному плані. Саме тому симулякр не є знаком, проте він може бути референтом щодо знаку, який його презентує, тобто симулякра, але вже наступного порядку. Таким чином, симулякр починається там, де закінчується подібність і починається віртуальна реальність, яка є простором симулякрів. Платон першим порушив питання про те, що в онтологічній структурі буття присутні об'єкти, які ми зараз, на початку ХХІ ст. іменуємо віртуальними [4].

На цьому філософському ґрунті базуються й ідеї щодо віртуалізації суспільства. Зокрема, за допомогою терміна «віртуальна реальність» зараз позначається багато нових економічних, політичних, культурних феноменів, не пов'язаних безпосередньо з комп'ютеризацією, але таких, що мають схожість логіки людської діяльності з логікою віртуальної реальності. Сутнісний принцип цієї логіки – заміщення реальних речей і вчинків образами – віртуалізація. Такого роду заміщення можна спостерігати практично в усіх сферах життя сучасної людини, і це дає підставу для цілісного опису соціокультурних змін рубежу ХХ–ХХІ ст. як процесу (процесів) віртуалізації суспільства.

«Образи екрану для глядача – це знаки, символи, які роблять більш доступними абстрактні поняття для сприйняття їх розумом і збереження в пам'яті. Ці образи створюють нову реальність, яка є особливим феноменом буття людини ХХІ ст., характерною ознакою якої виступає здатність конструювати віртуальні реальності «від образу в собі» до «образу для себе» [6].

Американський футуролог Елвін Тоффлер свого часу назвав це як «цивілізацію третьої хвилі» і описав як нову цивілізацію, що зароджується в наших життях, і ті, хто не здатен побачити її, намагаються пригнітити її. Ця нова цивілізація несе із собою нові сімейні відносини; інші способи працювати, любити і жити; нову економіку; нові політичні конфлікти, і зверх усього цього – змінену свідомість. Шматочки нової цивілізації існують уже зараз. Мільйони людей уже налаштовують своє життя відповідно до ритмів завтрашнього дня. Інші люди, які бояться майбутнього, поринають у безнадійне, марне

минуле... Початок цієї нової цивілізації – єдиний і найбільш вибуховий факт часу, у якому ми живемо... центральна подія, ключ до розуміння часу, який приходить за теперішнім... [7].

Існують також і протилежні погляди, які унеможливають розуміння віртуальної реальності поза спеціальними пристроями, комп'ютерними технологіями і трактують її як технічно конструйоване за допомогою комп'ютерних засобів інтерактивне середовище, породження та оперування об'єктами, подібними до реальних або уявних, на основі їхнього тривимірного графічного зображення, симуляції їхніх фізичних властивостей, симуляції їхньої здатності впливу і самостійної присутності в просторі.

Так поняття «комп'ютерна віртуальна реальність» уточнює, за допомогою якого засобу людина занурюється в цю реальність, тим самим вказуючи на відмінність технічного розуміння віртуальної реальності від філософського осмислення віртуального і віртуальної реальності.

Автори таких тлумачень віртуальної реальності наголошують на тому, що шукати віртуальну реальність у внутрішньому світі людини безперспективно. Віртуальна реальність не існує як частина природної чи соціальної реальності, а існує як частина технічної реальності, яка має дві характерні особливості, що зникають при відключенні комп'ютера від живлення: імерсивність (можливості «занурення» в комп'ютерне середовище) та інтерактивність (особливий принцип побудови системи, де мета досягається інформаційним обміном її елементів). Це є безпечним аргументом, який свідчить про те, що без техніки віртуальна реальність не існує, що вона є частиною технічної реальності, тобто співвідноситься з нею як частина та ціле. Разом із тим, спостерігаючи за поведінкою дитини, ми бачимо, що навіть після виходу з комп'ютерної гри / мультфільму в реальне життя вона продовжує жити життям персонажів, імітуючи поведінку, зовнішній вигляд, одяг віртуальних героїв.

Словенський філософ та культуролог Славој Жижек, навпаки, вважає, що тема віртуальної реальності, яка просто зводиться до штучного цифрового відображення нашого досвіду реальності, є достатньо «убогою ідеєю», а більш перспективною та цікавою, на його думку, є інша постановка: не віртуальна реальність, а «реальність віртуального». Такі роздуми є небезпідставними і тому проаналізуємо їх у своєму дослідженні. У якості відправної точки (за С. Жижеком) візьмемо лаканівську тріаду – уявне, символічне, реальне – та розкладемо на більш прості складники: уявну віртуальність, символічну віртуальність та реальну віртуальність [1].

Перший рівень – уявна віртуальність. Цей рівень, говорить філософ, можна проілюструвати на прикладі спілкування з іншою людиною, коли ми не беремо в голову ознаки, що засмучують нас, і таким чином абстрагуємося від цілісного її образу. Жижек не виключає інші наявні психологічні практики,

що діють аналогічно, від зворотного і дозволяють стати більш упевненим та перебороти страх при спілкуванні з керівником, колегою, уявивши їх, наприклад, у нічній піжамі.

Цим С. Жижек, наочно демонструє, що коли ми спілкуємося, то маємо справу не з реальною людиною, а з її віртуальним образом. Це означає, що коли ми спілкуємося з реальними людьми, то поводимо себе так, ніби перед нами не вся людина в цілому, а лише її віртуальний образ із частиною реальності, яка і уможливує наше спілкування.

Другий рівень – символічна віртуальність. Це більш складне утворення, зазначає С. Жижек. Це досвід «авторитету батька», якому для того, щоб бути діючим батьком, треба бути віртуальним. Віртуальний образ батька можна проілюструвати на прикладі, коли ми звертаємося до дитини словами: «Я батьку розповім про твою поведінку», у надії, що це обов'язково вплине на неї, на відміну від реального, жорсткого, прямого впливу батька, який, звісно, зустріне супротив. Таким чином С. Жижек робить висновок: авторитет актуальний тільки тоді, коли він віртуальний, бо в разі реального людина втрачає свободу дії та стає маріонеткою.

Третій рівень – це реальна віртуальність. Для розуміння цього рівня С. Жижек знову повертається до лаканівської тріади з її особливою галографічною характеристикою (уся тріада відбивається в кожному її складнику). Він знову розглядає уявне реальне, символічне реальне та реальне реальне. Уявне реальне – це сильні травматичні образи (катастрофи, аварії, монстри). Символічне реальне – це, по своїй суті, оксиморон, тому що протидіє символізації (за Лаканом).

Символічне реальне – це наукові формули, науковий дискурс, квантова фізика, те, що в буквальному сенсі неможливо зрозуміти. Автор наголошує: «Очевидно, що це символічне, усі ці формули, вами означувані, вони функціонують, як функціональна машина, але безглузда: ми не можемо витягти ніякого сенсу з цієї машини, у нас немає можливості співставити це з нашим досвідом. Ось чому ми так відчайдушно намагаємося зробити це, придумати метафори, щоб уявити квантовий Всесвіт, проте це неможливо зробити» [1].

Реальне Реальне – це не перший рівень реальності, а уявна реальність, травматичний образ, серцевина реального, що має два рівні: перший рівень, близький до символічного, це тіньова віртуальна реальність афектів, які повинні супроводжувати офіційний дискурс; другий рівень, рівень віртуальної текстури, речі, які ми не знаємо, що їх знаємо (у психоаналізі несвідомі фантазії, забобони).

У той же час, зазначає С. Жижек, як це не парадоксально, реальне Реальне є самим віртуальним реальним, пояснюючи це на прикладі аттракторів (англ. *attract* – притягувати) у фізиці, які отримують, підкидаючи шматочки заліза над магнітним полем, що розсіюються у визначеній формі. «Ця форма реаль-

на в даній області, але вона не існує сама по собі, вона просто абстрактна форма, яка структурує розташування реально існуючих елементів навколо неї» [1]. У цьому і полягає ідея реального віртуального.

Поставлена С. Жижekom проблема реальності віртуального дозволяє розглядати проблему віртуальності значно ширше, аніж зводити її тільки до цифрового вираження. У наукових колах все частіше набуває популярності ідея доцільності розмежувати віртуальність та сучасні комп'ютерні технології та розглядати її (віртуальність) як елемент культури, або нову культурну технологію. Сьогодні поняття віртуальна реальність перестає бути поняттям вузькопрофесійної термінології в окремих галузях знань, а живається в повсякденному житті. Віртуальна реальність стає сталою частиною світогляду сучасної людини, що втілюється в реальне життя як специфічна практика вписування нового в уже існуючі соціальні системи та процеси, стаючи універсальним атрибутом багатогранного буття. Проблемне поле віртуальної реальності сьогодні виходить далеко за межі програмного забезпечення, ігор, комп'ютерної графіки, а гуманітарний, зокрема філософський, аспект проблеми постає таким же перспективним, як і технічний.

За всю історію розвитку людської цивілізації ми вперше маємо справу з техногенною глобальною системою, що має ознаки живого організму: становлення цієї системи, одного разу розпочавшись, уже не припиняється, тоді як розвиток звичайної технічної системи обов'язково згодом добігає кінця; мережеві та біологічні віруси мають дуже багато спільного у своєму поширенні; інтернет розвивається мимовільно, що виражається, з одного боку, у його рості, а з другого – у його структурному й функціональному ускладненні як єдиної системи; на основі цих процесів цілком можливе породження цією системою нових явищ і функцій рівня всієї системи в цілому [3].

Створена техніка звісно полегшила нам життя, але вона перетворила світ на матрицю, у якій важко жити сучасній людині, – технічна реальність пригнічує нас. Цю небезпеку технічного детермінізму, відчуження людини від людини, людини від природи свого часу зумів передбачити французький мислитель епохи Просвітництва Ж.-Ж. Руссо. У подальшому його ідеї розвинули Гегель, Фесрбах, Маркс, екзистенціалісти. Їхні заклики з повернення людини до природної реальності, «повернення до джерел», «назад до природи» стають ще більш актуальними в наш час, але цей момент втрачено давно. Ми ніби всією душею прагнемо до природного існування, до злиття з природою на роботі, вдома, на відпочинку, в оформленні та облаштуванні житла, виборі одягу з натуральних матеріалів тощо. У той же час ми не бажаємо втрачати технічні новації та покидати зону комфорту, вийшовши з «ненависної» нам технічної реальності та тих зручностей, до яких ми звикли в нашому житті.

Перспектива віртуалізації суспільства та ключова тенденція становлення віртуальної реальності пов'язана з наданням їй дедалі більшої правдоподібності, яка доходить до такої міри, що її і «реальну реальність» неможливо відрізнити одна від одної. Ідеал – комп'ютерна імітація, оскільки навіть досвідчений професіонал не може знайти відмінності між нею та оригіналом. Ця правдоподібність набуває і практичної значущості. Як негативний наслідок такої правдоподібності виступає злиття віртуального і реального в «реальній реальності». Річ у тому, що має місце поетапне «втягування» людини у віртуальну реальність. Спочатку реакція людей на віртуальну реальність є такою ж, як і у випадку з реальною дійсністю, проте згодом відбувається звикання до неї, після чого індивіди можуть функціонувати вже в реальній дійсності так само, як і в її імітації [3].

Аудиторія користувачів всесвітньої мережі постійно зростає, причому значний її сегмент складають діти й підлітки, які повною мірою не усвідомлюють тих загроз, що можуть чекати на них у віртуальному просторі. Більше того, і самі дорослі часто недостатньо поінформовані та не готові до вирішення питань онлайн-безпеки як своїх дітей, так і своєї власної.

Тому сьогодні суспільству загалом, освітянам та фахівцям ІТ-галузі зокрема треба об'єднати свої зусилля та вдатися до необхідних заходів, щоб захистити від небезпек кіберпростору всіх користувачів та навчити їх правил безпечної ІТ-опосередкованої діяльності.

Завданням системи освіти має бути не тільки надання учням, здобувачам вищої освіти необхідних знань про нові інформаційні досягнення та умови, а й формування в них нової інформаційної культури та нового, інформаційного світогляду. Він має ґрунтуватися на розумінні нової ролі інформації та інформаційних процесів у забезпеченні життєдіяльності самого індивіда. Ці чинники зумовлюють необхідність в активному формуванні нової свідомості індивіда, орієнтованої на ідеї та принципи культури нового соціуму [3].

Висновки. Віртуальна реальність поєднує суб'єктивний світ людини, об'єктивний світ поза її свідомістю та є світом, який людина штучно створила. Усвідомлення ролі віртуальної реальності в житті людини почалося з масштабного впровадження електронних технологій. Саме інформаційне суспільство сприяло утвердженню віртуальної реальності як суспільно значущого феномену. Крім цього, такий бурхливий розвиток технологій віртуальної реальності викликаний життям, реальними потребами в переході від реальних до віртуальних методів передання та освоєння інформації.

Це зумовило філософський поворот у розумінні віртуальної реальності та пошуку віртуальності в культурі як простору, який наповнюється самою ж людиною з використанням соціальних, політичних, економічних, культурних технологій, перетворюючи віртуальну реальність на реальну реальність.

Створені віртуальні світи повинні мати спільну частину з реальним світом, не повинні втратити екзистенційних характеристик завдяки об'єднаним зусиллям освітян й фахівців ІТ-галузі та необхідних заходів, що захистять від небезпек кіберпростору та зроблять віртуальний простір спілкування та обміну інформацією комфортним, безпечним та корисним для користувачів будь-якого віку. Це забезпечить розширення можливостей актуальної реальності, а не заміщення її віртуальною реальністю.

ЛІТЕРАТУРА

1. Жижек С. Реальність віртуального : відеолекція. 2004. URL: https://www.kinofilms.ua/movie/240692/#google_vignette (дата звернення: 26.09.2024).
2. Мироненко Г. В. Час віртуального життя : монографія / Нац. акад. пед. наук України, Ін-т соціальної та політ. психології. Київ : Імекс, 2015. 134 с.
3. Дзьобань О., Данильян О. Сучасна людина: інформаційні аспекти антропосоціогенезу. *Вісник Національної юридичної академії імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2024. 2 (61). С. 6–26.
4. Веремейчик С. В. Віртуальна реальність у контексті постмодерністського філософування. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. №31. С. 3–6.
5. Чайка І. Віртуальна реальність та віртуалізація реальності. *Схід*. 2010. №3 (103). С. 101–104.
6. Чміль Г. Людина віртуальна, людина телематична: від образів у собі до образів для себе як проблема нової культурної реальності. *Культурологічна думка*. 2016. №9 (1). С. 7–11.
7. Тоффлер Е. Третя хвиля. Київ : Всесвіт, 2000. 480 с.
8. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu. Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofía*. 2022. Vol. 39 (102). P. 78–94.
9. Danilyan O., Dzoban O., Kalynovskyi Y. Digital man as a product of the information society. *Cogito*. 2023. Vol. 15 (1). P. 142–158.
10. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovsky Y. Y., Kalnytskyi E. A., Zhdanenko S. B. Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*. 2018. Vol. 51 (1/2). P. 24–33.

REFERENCES

1. Zhizhek, S. (2004). Realist virtualnoho. Videolektsiya. URL: https://www.kinofilms.ua/movie/240692/#google_vignette [in Ukrainian].
2. Myronenko, H. V. (2015). Chas virtualnoho zhyttia. Kyiv: Imeks. Natsionalna akademiia pedahohichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [in Ukrainian]
3. Dzoban, O., Danylian, O. (2024). Suchasna liudyna: informatsiini aspekty antropotsiogenezu. *Visnyk Natsionalnoho yuridychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the*

Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 2(61), 6–26 [in Ukrainian].

4. Veremeichyk, S. V. (2021). Virtualna realnist u konteksti postmodernistskoho filosofuvannia. *Aktualni problemy filosofii ta sotsiologii – Actual problems of philosophy and sociology, issue 31, 3–6 [in Ukrainian].*
5. Chaika, I. (2010). Virtualna realnist ta virtualizatsiia realnosti. *Skhid – East, 3(103), 101–104 [in Ukrainian].*
6. Chmil, H. (2016). Liudyna virtualna, liudyna telematychna: vid obraziv u sobi do obraziv dlia sebe yak problema novoi kulturnoi realnosti. *Kulturologichna dumka – Cultural thought, 9(1), 7–11 [in Ukrainian].*
7. Toffler, E. (2000). Tretia khvylya. Kyiv: Vsesvit [in Ukrainian].
8. Getman, A.P., Danilyan, O.G., Dzeban, A.P., Kalynovskyi, Yu.Yu. (2022). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia, Vol. 39(102), 78–94.*
9. Danilyan, O., Dzoban, O., Kalynovskyi, Y. (2023). Digital man as a product of the information society. *Cogito, Vol. 15, 1, 142–158.*
10. Danilyan, O.G., Dzeban, A.P., Kalynovsky, Y.Y., Kalnytskyi, E.A., Zhdanenko, S.B. (2018). Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia, Vol. 51(1-2), 24–33.*

Iryna Chkheailo, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Philosophy and Pedagogy
of Vocational Training Kharkiv National Automobile
and Highway University, Ukraine

PHILOSOPHICAL COMPREHENSION OF VIRTUAL REALITY OR TIME FOR VIRTUAL REALITY

The development of computer and media communication technologies and the Internet create a variety of virtual reality. Virtual reality can be characterized as an ontological, anthropological, psychological, cultural and technological phenomenon and a type of symbolic reality. It opposes the obvious experience and constructs other dimensions of everyday life. At the same time, the events of today (war, epidemics) have made our lives truly virtual and actualized the very philosophical understanding of virtual reality. Virtual reality today is becoming part of the worldview of a modern person, and therefore, in the authors' opinion, another formulation of the problem is more promising and interesting: virtual reality as real or virtual reality.

Keywords: virtual reality, reality of the virtual, the actual real, technical reality, computer technology, simulacrum.

UDC: 1.13

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315215>

Khvoynitska-Pereima Khrystyna Mykhaylivna, Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor of the Department Philosophy, Lviv National University «Lviv Polytechnic», Ukraine
e-mail: khrystyna.m.khvoynitska@lpnu.ua
ORCID ID: 0000-0001-5348-9338

THE PHILOSOPHY OF CONSCIOUSNESS WITHOUT AN OBJECT

The philosophy of consciousness without an object represents a profound inquiry into the nature of consciousness when divorced from its typical objects of thought, perception, or attention. This paper examines the theoretical underpinnings, implications, and philosophical challenges of a consciousness that does not necessarily tether itself to an object. Drawing from classical and contemporary sources, including Eastern philosophies and Western phenomenology, this study explores the conceptual and existential dimensions of such a state of consciousness, providing insights into its potential impacts on understanding self, awareness, and the nature of reality.

Key words: *consciousness without an object, spirituality, mind, reason, Zen Buddhism, Advaita Vedanta, Taoism, phenomenology, existentialism.*

Problem statement. The concept of consciousness without an object challenges conventional theories of consciousness, which typically define it in relation to objects of experience, whether sensory, cognitive, or emotional. This paper seeks to unpack the philosophical implications of a consciousness that exists independently of these objects, exploring its foundations in both historical and modern philosophical discourse.

Analysis of recent research and publications. The problem of consciousness, as one of the fundamental questions of philosophy, arouses the interest of a significant number of scientists. Who are trying to get deeper into its foundations, but the question of consciousness without an object is a topic that has not been researched much and is still relatively little studied, but there are a number of scientists who have made attempts to delve into this phenomenon, in particular: S. Gallagher [1], D. Zahavi, L. Kohn, D. T. Suzuki [2], D. Vliegthart [3], A. Watts. Regardless of the availability of research data, this phenomenon requires further, detailed study. So **the purpose** of this study is to try to fill the existing gaps. To achieve the goal, it is necessary to analyze the phenomenon of consciousness without an object through the prism of religious, philosophical, worldview systems and teachings.

Presentation of the main material. *To begin with, we must clarify what is meant by “consciousness without an object.”* Traditional views of consciousness often posit it as a directed experience, where awareness is always of something – whether an external object, an internal thought, or an emotional state. In contrast, the idea of consciousness without an object implies a state of awareness that is not anchored to or defined by any specific object of experience.

Historically, various philosophical and spiritual traditions have touched upon the notion of consciousness that transcends specific objects. In Eastern philosophies, particularly in Zen Buddhism and Advaita Vedanta, there are references to a state of pure awareness that is not attached to specific thoughts or sensory inputs. This state is often described as a fundamental, formless awareness that underlies all experiences.

In Western philosophy, phenomenology and existentialism offer frameworks that can be applied to this concept. For example, E. Husserl’s idea of “pure consciousness” [4] and M. Heidegger’s exploration of “being” touch upon aspects of awareness that are not strictly defined by objects [5].

Exploring consciousness without an object invites us to reconsider the nature of experience itself. Traditional views often hold that experience requires an object of consciousness – something to be aware of. However, the idea of consciousness without an object suggests that experience might be more fundamental or primordial.

The ontological status of consciousness without an object raises important questions about the nature of reality [1]. If consciousness can exist independently of objects, what does this imply about the relationship between consciousness and the external world? It suggests that reality might be understood not merely as a collection of objects and their interactions but as a dynamic interplay involving consciousness itself. This perspective aligns with certain interpretations of quantum mechanics.

A number of Eastern philosophical teachings were interested in this phenomenon in detail, in particular in Zen Buddhism, objectless consciousness refers to a state of awareness that is not directed toward or defined by particular objects of experience, whether sensory, cognitive, or emotional. This state is often described as a pure, unconditioned awareness that transcends the duality of subject and object.

The concept of objectless consciousness in Zen Buddhism can be traced back to early Chan teachings and later developments in Japanese Zen. Influential Zen masters such as Dajian Huineng, Linji Yixuan, and Eihei Dogen have contributed to the understanding of this concept through their teachings and practices.

The *Platform Sutra* of D. Huineng, the Sixth Patriarch of Chan Buddhism, provides foundational insights into Zen’s approach to consciousness. D. Huineng emphasizes the nature of “original mind” or “true mind” (本心, benxin) as a fundamental awareness that is free from conceptualization and objectification[6].

This original mind is seen as the true nature of consciousness, which is not attached to specific objects or thoughts.

Linji Yixuan, a prominent Chan master, is known for his direct and often paradoxical teaching style. His teachings on “emptying the mind” and “direct pointing” emphasize a form of awareness that is not bound by objects or concepts. Linji’s approach encourages practitioners to transcend ordinary perception and realize a state of pure awareness [7].

Eihei Dogen, the founder of the Soto school of Japanese Zen, offers a profound exploration of objectless consciousness through his teachings on “shikantaza” (just sitting). E. Dogen’s writings, particularly in the *Shobogenzo*, address the nature of “shin” (mind) as a state of pure presence that is not grasped by objects[8]. For Dogen, zazen is not merely a practice but an expression of this objectless awareness.

Zazen, or seated meditation, is central to Zen practice and serves as a means to experience and embody objectless consciousness. During zazen, practitioners aim to let go of attachment to thoughts, sensations, and perceptions, allowing them to access a state of pure awareness [2]. The practice of zazen is not about achieving a specific mental state but about aligning oneself with the inherent, objectless nature of consciousness.

Koan practice, another vital aspect of Zen training, involves contemplating paradoxical statements or questions designed to transcend ordinary conceptual thought. Koans like “What is the sound of one hand clapping?” are used to disrupt the habitual objectification of experience and guide practitioners toward an experience of awareness that is not dependent on specific objects or thoughts. The resolution of a koan is seen as a direct encounter with the objectless nature of consciousness.

The Zen Buddhist notion of objectless consciousness challenges conventional understandings of the self. In Zen, the self is not seen as a fixed, substantial entity but as a dynamic process of awareness that transcends individual objects and experiences. This perspective aligns with the Zen view of non-self (anatta) and emphasizes a fundamental unity that underlies apparent distinctions.

Objectless consciousness also raises questions about the nature of perception and reality. In Zen, perception is not a passive reception of external stimuli but an active process that can be transcended to reveal a deeper, non-dual awareness [9]. This view challenges dualistic notions of reality and perception, suggesting that true understanding lies beyond the object-based framework of ordinary experience.

The concept of objectless consciousness presents a philosophical paradox. If consciousness is defined as awareness, and awareness typically involves being aware of something, how can there be consciousness without an object? This

paradox highlights the limitations of conventional linguistic and conceptual tools in capturing the essence of such a state. Zen teachings often use paradox and non-conceptual methods to point beyond these limitations.

The concept of consciousness without an object in Taoism presents a unique perspective on awareness that diverges from traditional Western notions tethered to specific objects or phenomena.

Taoism, an ancient Chinese philosophical and spiritual tradition, offers a distinctive view of consciousness that emphasizes non – objectified awareness. In Taoism, consciousness without an object refers to a state of awareness that is not dependent on or defined by specific objects, thoughts, or experiences. This notion implies a form of consciousness that transcends conventional distinctions and conceptualizations, reflecting a pure, unconditioned awareness.

The concept of objectless consciousness in Taoism is rooted in early Taoist texts and practices. Key Taoist figures such as Laozi and Chuang Tzu have contributed to this understanding through their writings and teachings, which emphasize aligning with a fundamental, formless reality.

The *Tao Te Ching*, attributed to Laozi, is a seminal text in Taoist philosophy. Laozi's teachings emphasize the concept of "Tao" (the Way) as an underlying principle that transcends specific phenomena. The Tao is described as "nameless" (無名, wuming) and "formless" (無形, wuxing), suggesting a form of awareness that is not limited by objects or concepts [10]. Laozi's emphasis on "wu wei" (non-action) also reflects the idea of aligning with a fundamental, objectless awareness.

Chuang Tzu, another key Taoist figure, further explores the idea of objectless consciousness through his concept of spontaneity (自然, ziran). In the *Zhuangzi*, Master emphasizes the importance of flowing with the natural course of events and letting go of rigid conceptualizations [11]. This approach reflects a state of awareness that is not bound by specific objects or thoughts but is instead characterized by fluidity and spontaneity.

Taoist meditation and contemplation practices aim to cultivate a state of objectless consciousness. Techniques such as "zuo wang" (sitting and forgetting) encourage practitioners to transcend attachment to specific thoughts or sensations, aligning with the Tao and experiencing a form of pure, unconditioned awareness. These practices highlight the experiential aspect of Taoist philosophy and its focus on direct realization [10].

The Taoist concept of objectless consciousness challenges traditional notions of self and identity. In Taoism, the self is not seen as a fixed entity but as a dynamic process that aligns with the flow of the Tao. This perspective emphasizes a fundamental unity that transcends individual objects and experiences, reflecting the Taoist view of non-self and interconnectedness.

The notion of consciousness without an object also influences Taoist views on perception and reality. In Taoism, perception is not merely a passive reception of external stimuli but an active engagement with a deeper, formless reality. This view challenges dualistic distinctions between subject and object, suggesting that true understanding arises from aligning with the underlying Tao rather than focusing on specific phenomena.

The concept of objectless consciousness presents a philosophical paradox. If consciousness is inherently linked to awareness of something, how can there be consciousness without an object? This paradox highlights the limitations of conventional conceptual frameworks and underscores the Taoist emphasis on transcending ordinary distinctions to access a more fundamental awareness.

Advaita Vedanta, a non-dualistic school of Hindu philosophy, presents a distinctive conception of consciousness that fundamentally challenges object-oriented perspectives. Central to Advaita Vedanta is the idea of consciousness as the ultimate reality, Brahman, which transcends specific objects and phenomena.

Advaita Vedanta, developed by Adi Shankaracharya in the 8th century CE, asserts the non-duality of existence, where the ultimate reality (Brahman) is pure consciousness beyond all forms and distinctions.

In Advaita Vedanta, objectless consciousness refers to the idea that ultimate consciousness, or Brahman, is not dependent on or defined by any particular objects, thoughts, or experiences. This form of consciousness is considered an intrinsic, unconditioned awareness that is distinct from the ordinary, object-oriented experiences of everyday life [12].

The notion of objectless consciousness in Advaita Vedanta is rooted in the Upanishads, the ancient texts that form the basis of this philosophical tradition. Adi Shankaracharya's commentaries on these texts further elucidate this concept [13]. By exploring the historical development of these ideas, we gain insight into how Advaita Vedanta conceptualizes consciousness as an ultimate, non-objectified reality.

The Upanishads are crucial in shaping the Advaita Vedanta view of consciousness. Key texts such as the *Chandogya Upanishad* and the *Mandukya Upanishad* describe Brahman as an all-encompassing, formless consciousness. For instance, the *Chandogya Upanishad* declares, "Tat tvam asi" (That art thou), indicating the non-dual nature of reality and consciousness [13].

Adi Shankaracharya's commentaries on the Upanishads and the *Brahma Sutras* elaborate on the concept of Brahman as pure consciousness without objects. In his commentary on the *Mandukya Upanishad*, Shankara describes Atman (the self) as "satchidananda" (existence, consciousness, bliss), emphasizing that this self is beyond all specific objects and phenomena [14].

The concept of Maya, or illusion, is integral to understanding Advaita Vedanta's view of consciousness. Maya refers to the illusory nature of the phenomenal world, which creates the appearance of multiplicity and objectification. According to Advaita Vedanta, Brahman remains unchanged and undifferentiated despite the illusory appearances imposed by Maya [15].

Advaita Vedanta challenges conventional notions of the self by asserting that the individual self (Atman) is not distinct from the ultimate reality (Brahman). This understanding negates the idea of a fixed, substantial self and emphasizes a fundamental unity that transcends individual objects and experiences [12].

In Advaita Vedanta, perception is viewed as a temporary construct imposed by Maya. The true nature of reality is revealed through the realization of Brahman as the underlying, non-objectified consciousness. This perspective shifts the focus from the empirical world of objects to the unconditioned awareness that underlies all experiences [16].

The concept of objectless consciousness presents a philosophical paradox: if consciousness is generally associated with awareness of something, how can there be consciousness without an object? Advaita Vedanta addresses this paradox by asserting that Brahman is the fundamental reality that is not bound by objects or distinctions. This pure awareness is constant and unconditioned, transcending the realm of duality.

Consciousness has been characterized in numerous ways, from a mere state of awareness to a complex tapestry of cognitive processes. Philosophers such as R. Descartes and I. Kant have posited consciousness as fundamentally tied to self-reflective thought, whereas phenomenologists like E. Husserl, emphasizes the study of structures of consciousness and their intentionality. Intentionality refers to the quality of consciousness to direct itself toward an object. However, Husserl's later works introduce the idea of "pure consciousness," a state wherein consciousness is examined without the necessity of an object. This pure consciousness allows for a more profound engagement with the essence of experience itself, revealing an intrinsic dimension of awareness that exists beyond mere objects [4].

In this context, the epoché, or phenomenological reduction, serves as a methodological tool. By suspending judgments about the existence of external objects, one can focus on the immediate experience of consciousness. This reduction opens pathways to understanding how consciousness operates in a realm devoid of objects, leading to insights into the nature of subjectivity itself.

In existentialist thought, particularly in J.-P. Sartre's philosophy, consciousness is characterized by its fundamental freedom and the burden of choice. J.-P. Sartre famously posits that "existence precedes essence," suggesting that individuals are not defined by any external essence or object but rather by their actions and choices.

This perspective aligns with the notion of consciousness without an object: consciousness is not tethered to predefined meanings or entities but is free to engage with the world on its own terms.

J.-P. Sartre's concept of "nothingness" plays a crucial role in this exploration. He argues that consciousness is nothingness, a void that allows for the emergence of meaning and existence. In this light, consciousness transcends mere awareness of objects, becoming an active force in shaping one's reality [17]. This existential freedom can lead to anxiety and absurdity, but it also provides a fertile ground for authentic existence, independent of external validation.

M. Heidegger's fundamental ontology presents a further dimension to understanding consciousness without an object. M. Heidegger argues that the question of being is central to philosophy, emphasizing "Dasein" (being-there) as a mode of existence that is aware of itself and its surroundings. Unlike traditional ontological inquiries that focus on entities, M. Heidegger encourages a more primordial investigation into the nature of being itself.

In "Being and Time," M. Heidegger explores the notion of "thrownness," which emphasizes the individual's existence in a world that is not fully graspable. This existential condition reflects a form of consciousness that is not limited to specific objects but is always already engaged in the process of becoming. By embracing the notion of consciousness as a relationship to being, we can understand how consciousness operates in an open field of possibilities, devoid of fixed referents [5].

The exploration of consciousness without an object challenges several assumptions in contemporary philosophy of mind. It calls into question the objectivist paradigms that dominate discussions about consciousness and perception. By recognizing the non-objective aspects of consciousness, we can better appreciate the fluidity and dynamism of human experience.

Furthermore, this investigation has profound implications for existential considerations of authenticity and freedom. In acknowledging that consciousness is not merely about encountering objects, we can cultivate a more profound sense of agency in shaping our lives and realities.

The most interesting, detailed and original researcher of phenomenon of the consciousness without an object is Franklin Merrell-Wolff. F. Merrell-Wolff was an American philosopher and mystic whose work has provided a bridge between Eastern and Western philosophies. His writings, particularly "Experience and Philosophy" [18] and his "Mathematics and the Philosophy of Consciousness," offer an in-depth exploration of consciousness beyond traditional object-oriented frameworks.

F. Merrell-Wolff's concept of objectless consciousness challenges traditional definitions of consciousness that are tied to specific objects or experiences.

By proposing that consciousness can exist independently of objects, he redefines awareness as a fundamental, unconditioned reality [3].

The notion of objectless consciousness also impacts our understanding of the self. F. Merrell-Wolff's work suggests that the self, as conventionally conceived, is a construct that arises from object-oriented awareness [19]. True self-realization involves recognizing the self as part of a more fundamental, non-objectified consciousness.

The paradox of objectless consciousness – how consciousness can be aware without objects – poses a significant philosophical challenge. F. Merrell-Wolff addresses this paradox by arguing that objectless consciousness is not an absence of awareness but a form of awareness that transcends all particular objects and distinctions.

The investigation of consciousness has traditionally been linked to the idea of objects – thoughts, perceptions, or experiences that fill our conscious awareness. However, Franklin Merrell-Wolff introduces a radical rethinking of this relationship by positing a form of consciousness that exists independently of any object.

F. Merrell-Wolff challenges these conventional views by arguing for a form of consciousness that is not necessarily directed at an object. His approach suggests a primary consciousness – a state of awareness that exists prior to the differentiation of subject and object[3]. This perspective aligns with certain Eastern philosophical traditions, such as Buddhism, which emphasize a non-dual experience of awareness.

F. Merrell-Wolff proposes that consciousness can exist in a pure, unconditioned state, devoid of any particular content. He contends that this state allows for a direct experience of reality that transcends ordinary perception. This raises profound questions: What does it mean for consciousness to exist without an object? How does this understanding impact our perception of the self and the world?

One significant implication of F. Merrell-Wolff's theory is its challenge to the conventional notion of self-identity. If consciousness can exist without an object, then the ego – the constructed sense of self that is often tied to our thoughts and experiences – may be seen as an epiphenomenon rather than an essential aspect of consciousness[19]. This view resonates with existential and post-structuralist theories that critique the notion of a stable, unitary self.

F. Merrell-Wolff's exploration of consciousness can be seen as a phenomenological endeavor. By focusing on the structures of experience, he allows for an examination of how consciousness operates in its most fundamental state. This approach emphasizes the pre-reflective experience, a notion championed by phenomenologists like M. Merleau-Ponty.

In F. Merrell-Wolff's view, introspection plays a crucial role in accessing consciousness without an object. Through meditative practices and reflective inquiry, individuals can attain insights into the nature of their consciousness [19].

This introspective method highlights the experiential basis of his philosophy, inviting practitioners to explore the depths of their awareness.

One potential critique of F. Merrell-Wolf's position is its reliance on subjective experience. Critics may argue that focusing on consciousness without an object risks falling into solipsism – the idea that only one's own mind is certain to exist. This raises questions about intersubjectivity and the shared nature of human experience.

One of the major implications of consciousness without an object is its impact on the concept of self. If consciousness can exist independently of any object, it challenges the notion of a fixed, self-contained ego. Instead, it suggests a more fluid, expansive understanding of self that is not limited by specific experiences or perceptions.

The notion of a consciousness without an object also raises questions about the nature of knowing and awareness. If consciousness can exist without an object, how does it relate to knowledge and understanding? This challenges traditional epistemological views that rely on the interaction between a knower and an object of knowledge.

From an ontological perspective, the idea of consciousness without an object prompts a reevaluation of the nature of reality. If consciousness can be independent of objects, it suggests that reality might be understood as a dynamic interplay between consciousness and objects, rather than a static, objective entity [1].

One of the primary challenges in discussing consciousness without an object is the difficulty of conceptualizing a state that fundamentally defies objectification. Language and thought are inherently geared toward objectifying experience, making it challenging to articulate or grasp the essence of an object-free consciousness.

The concept of consciousness without an object can also be critiqued as veering into mystical or esoteric territory. Critics may argue that such discussions lack empirical grounding or practical application, making them difficult to engage with from a rigorous philosophical standpoint [1].

Another philosophical challenge is the paradox of awareness itself. If consciousness is defined as awareness, then by definition it must be aware of something. The idea of consciousness without an object seems to imply an awareness that is both present and absent of any specific content, creating a paradoxical situation.

Conclusion. The philosophy of consciousness without an object offers a profound and challenging perspective on the nature of awareness and experience. By exploring historical, theoretical, and practical dimensions, this paper has outlined the implications and potential applications of a consciousness that transcends the usual objects of experience. While significant challenges remain, the concept provides valuable insights into the nature of self, awareness, and reality, encouraging further exploration and interdisciplinary dialogue.

REFERENCES

1. Gallagher, S., Zahavi, D. (2008). *The Phenomenological Mind*. Routledge. URL: https://www.researchgate.net/publication/287271653_The_phenomenological_mind_second_edition
2. Suzuki, D.T. (1976). *Zen Mind, Beginner's Mind*. Weatherhill. URL: <https://www.arvindguptatoys.com/arvindgupta/zenmind.pdf>
3. Vliegenthart, D. (2017). *Franklin Merrell Wolff Anintellectual history of contemporary antiintellectualism in America*. Groningen. URL: https://www.academia.edu/81647541/Franklin_Merrell_Wolff_An_intellectual_history_of_contemporary_anti_intellectualism_in_America
4. Husserl, E. (1970). *Logical Investigations*. Routledge. URL: https://web.archive.org/web/20220209205041id_/https://philpapers.org/archive/HUSLIV.pdf
5. Heidegger, M. (1996). *Being and Time*. State University of New York Press. URL: <http://pdf-objects.com/files/Heidegger-Martin-Being-and-Time-trans.-Macquarrie-Robinson-Blackwell-1962.pdf>
6. Huineng (1999). *The Platform Sutra of the Sixth Patriarch*. University of California Press. URL: <https://terebess.hu/zen/PlatformMcRae.pdf>
7. Linji Yixuan (1994). *The Record of Linji*. Hokuseido Press. URL: <https://terebess.hu/english/ross.pdf>
8. Dogen, E. (2004). *Shobogenzo: The True Dharma-Eye Treasury*. Shambhala Publications. URL: <https://terebess.hu/zen/dogen/tana.pdf>
9. Nishida, K. (1990). *An Inquiry into the Good*. Yale University Press. URL: <https://terebess.hu/zen/mesterek/good.pdf>
10. Laozi (2006). *Tao Te Ching*. Random House. URL: https://docdrop.org/download_annotation_doc/-Perennial-Classics-Lao-Tzu-Stephen-Mitchell---Tao-Te-Ching_-A-New-English-Version-Harper-Perennial-Modern-Classics-2006-2-4--pDMw9.pdf
11. Chuang, Tzu (2012). *Chuang Tzu: The Inner Chapters*. Shambhala Publications. URL: <https://terebess.hu/english/Chuang-Tzu-Graham.pdf>
12. Radhakrishnan, S. (1953). *The Principal Upanishads*. Harper & Row. URL: <https://ia902205.us.archive.org/8/items/PrincipalUpanishads/129481965-The-Principal-Upanishads-by-S-Radhakrishnan.pdf>
13. Upanishads (2006). *The Upanishads*. Dover Publications. URL: <https://www.rljdmcdavpselibrary.com/veda/upanishad.pdf>
14. Shankara, A. (1995). *Brahmasutras with Shankara's Commentary*. Advaita Ashrama. URL: <https://archive.org/details/brama-sutra-bhasya-of-sankaracarya-translated-by-swami-gambhirananda>
15. Swami Sivananda (2007). *The Philosophy of Dreams*. Divine Life Society. URL: https://www.academia.edu/6790949/PHILOSOPHY_OF_DREAMS_By_SRI_SWAMI_SIVANANDA_A_DIVINE_LIFE_SOCIETY_PUBLICATION
16. Satchidananda, S. (1987). *The Yoga Sutras of Patanjali*. Integral Yoga Publications. URL: <https://www.scribd.com/document/482341759/The-Yoga-Sutras-of-Patanjali-Integral-Yog-Swami-Satchidananda>

17. Sartre, J.-P. (1943). *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological*. New York: Philosophical Library. URL: <https://archive.org/details/beingn-and-nothingness>
18. Merrell-Wolff, F. (1994). *Franklin Merrell-Wolff's Experience and Philosophy*. Albany: SUNY Press. URL: <https://archive.org/details/franklinmerrellw00merr>
19. Merrell-Wolff, F. (1973). *The Philosophy of Consciousness Without an Object*. New York: Julian Press. URL: <https://philpapers.org/rec/MERTPO-6>

Хвойницька-Перейма Христина Михайлівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Львівський національний університет «Львівська політехніка», Україна

ФІЛОСОФІЯ СВІДОМОСТІ БЕЗ ОБ'ЄКТА

Філософія свідомості без об'єкта являє собою глибоке дослідження природи свідомості, якщо даний феномен відокремлений від його типових об'єктів мислення, сприйняття або уваги. У цій статті розглядаються теоретичні основи, наслідки та філософські виклики свідомості, яка не обов'язково прив'язує себе до об'єкта. Спираючись на класичні та сучасні джерела, включаючи східну філософію та західну феноменологію, ця праця досліджує концептуальні та екзистенційні виміри такого стану свідомості, надаючи розуміння його потенційного впливу на розуміння себе, усвідомлення та природу реальності.

Ключові слова: свідомість без об'єкта, духовність, розум, розсудок, дзен-буддизм, адвайта-веданта, даосизм, феноменологія, екзистенціалізм.

Атрошенко Вікторія Володимирівна, аспірантка кафедри філософії та політології, Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна
e-mail: atroschenko7337@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7936-9043

ЕВОЛЮЦІЯ ТА ВПЛИВ ЦИНІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ ВІД АНТИЧНОСТІ ДО СУЧАСНОСТІ

Здійснено аналіз еволюції та впливу цинічного світогляду в суспільстві від античності до сучасності. Визначено основні етапи розвитку цинізму, починаючи з античної філософської школи кініків. Висвітлено його зв'язок із нігілізмом і скептицизмом. Розкрито вплив цинізму на критику соціальних і моральних норм та формування сучасної соціальної думки.

Ключові слова: цинізм, антична філософія, кінізм, нігілізм, скептицизм.

Постановка проблеми. У періоди великих культурних зрушень, коли відбуваються трансформації світоглядних і соціально-політичних систем, на перший план виходять критичні підходи до осмислення світу, які включають переоцінку власної культури та її цінностей. Людина, як носій і творець культури, прагне знайти способи розуміння та оцінки соціальних процесів, що відбуваються в межах цієї культури, визначаючи роль її складників та учасників, які впливають на її розвиток. Усі підсистеми та елементи культури відображаються в діях індивідів та соціальних інститутів, таких як наука, освіта та мистецтво.

Оскільки людина є продуктом культури, але водночас здатна її критично осмислювати, можна стверджувати, що культура сама рефлексує через людську діяльність. Культура – це динамічна система, яка не лише описує саму себе, але й дає оцінку власним процесам, тобто проявляє саморефлексію та самооцінку. Ця саморефлексія може виражатися як у підтримці усталених норм і цінностей (шанування традицій, віра в ідеали, визнання важливості культурних практик), так і в критичному осмисленні їх.

Критичний підхід може варіюватися від спокійного аналізу недоліків елементів культури, які втратили свою актуальність, до більш емоційної, навіть іронічної та саркастичної критики. Однією з форм такої критичної рефлексії є цинізм. Цинізм виступає своєрідним дзеркалом суспільної сві-

домості, через яке культура оцінює саму себе, але водночас цей термін часто використовується для позначення недоліків і слабких місць у процесі такої саморефлексії.

Цинізм як філософський та світоглядний напрямок має довгу і багатогранну історію, яка розпочалася ще в античності й продовжується до сьогодні. Від своєї появи в школі кініків до сучасних інтерпретацій, цинізм пройшов шлях еволюції, набуваючи нових форм і значень. Його роль у філософії не обмежується лише критикою суспільних цінностей і норм – він також є відображенням глибоких соціальних і культурних трансформацій. Цинізм завжди був і залишається засобом переосмислення життя, суспільства та відносин між людиною та світом.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Аналізуючи розвиток та вплив цинічного світогляду з його витоків у давнину до сучасних форм, не можна обійти увагою класичні праці, що заклали основу для розуміння цього філософського явища. На особливу увагу заслуговує праця «Життя і думки славнозвісних філософів» Діогена Лаерція [1], що містить ключові відомості про витoki кінізму, зокрема про його засновників Антисфена та Діогена. Цей текст слугує фундаментом для осмислення початкових етапів розвитку цинічної філософії та продовжує залишатися джерелом важливої інформації для сучасних дослідників.

Цинізм продовжив свій розвиток через Середньовіччя і Відродження, коли його ідеї перепліталися з релігійними та гуманістичними концепціями. У цьому аспекті неможливо не звернути увагу на видатні праці Еразма Роттердамського [2], зокрема на його «Похвалу Глупоті», де автор критикує суспільну глупоту і лицемірство, що перегукується з античним цинізмом.

Сучасні дослідження В. Климова [3] та О. Лавриновича [4] в українському релігієзнавстві також проливають світло на розвиток релігійної та філософської думки Середньовіччя, у якому можна прослідкувати наскрізну лінію цинізму.

Не можна оминати внесок Ф. Ніцше [5] в дослідження трансформації цинізму. Його філософія, особливо концепції нігілізму та волі до влади, що зокрема розвинуті у працях «Так казав Заратустра» та «Жадання влади», демонструють перегук з цинічною критикою моральних норм та соціальних інститутів. Ніцше продовжує та переосмислює ідеї цинізму, надаючи їм нових філософських вимірів у контексті свого часу.

У сучасній філософській традиції цинізм отримав інтерпретацію, зокрема, у дослідженні П. Слотердайка «Критика цинічного розуму», де автор аналізує цинізм як адаптивний механізм, що допомагає індивідам реагувати на суспільні кризи [6]. Переклад цієї праці українською мовою А. Богачовим дає змогу більш глибоко зрозуміти сучасні форми цинізму.

Актуальність дослідження еволюції цинічного світогляду полягає в тому, що сучасний світ також стикається з питаннями про правдивість, етичність і достовірність суспільних норм. Зараз, коли суспільство все більше схиляється до критичної оцінки традиційних цінностей, цинізм знову виходить на перший план як засіб переосмислення дійсності. Його вплив відчутний у політиці, мистецтві, масовій культурі та повсякденному житті.

Переломні епохи часто призводять до зміни світоглядних орієнтирів суспільства, і в такі часи набувають особливого значення критичні форми мислення, які впливають на ключові суспільні та культурні процеси.

Цінності завжди є основою будь-якої культури, проте сучасна ситуація як у світі, так і в Україні відзначається процесом переоцінки цінностей, що значною мірою супроводжується духовним занепадом. Це пов'язано з браком єдиної ціннісної системи, нехтуванням загальнолюдськими цінностями та частими закликами до їх повної переоцінки. У зв'язку з цим перед філософами постає важливе завдання – дослідити ставлення сучасної людини до життя та його основних цінностей.

Метою статті є дослідження еволюції цинічного світогляду та його впливу на філософію і суспільство. У статті простежується, як розвивалася європейська традиція цинізму, які його ключові ідеї та як він вплинув на різні періоди філософської думки. Крім того, проаналізовано сучасні інтерпретації цинізму, зокрема кризь призму робіт Пітера Слотердайка, та його значення для сучасного суспільства. Стаття також досліджує, яким чином цинізм від своїх початкових форм, пов'язаних із філософією кініків, вплинув на формування таких течій, як нігілізм та скептицизм, і яку роль він продовжує відігравати у наш час.

Вклад основного матеріалу. Етимологічно, термін «цинізм» бере свій початок від назви античної школи кініків, яка зародилася в V ст. до н. е. в Стародавній Греції. Засновником школи кініків вважається Антисфен, який був одним із найвидатніших учнів Сократа. Відійшовши від традиційної сократівської філософії, Антисфен відіграв ключову роль у становленні й розвитку кінічної філософії та заклав основи цинічного світогляду [1, с. 4]. Його вчення стало основою кінічної школи, яка відкидала розкіш, матеріальні блага та суспільні умовності, пропагуючи натомість аскетизм, самодостатність і життя у злагоді з природою.

Антисфен, натхненний сократівськими ідеями самопізнання і добродесності, перетворив їх на вчення про простоту життя, аскетизм і моральну незалежність. Він заклав основи філософії, яка відкидала всі форми соціального і матеріального рабства, проповідуючи ідеал життя, яке знаходиться в гармонії з природою і звільнене від зовнішніх впливів. Антисфен був переконаний, що моральне вдосконалення потребує відмови від матеріальних

благ, суспільних умовностей і комфортного життя – усього того, що, на його думку, заважає людині досягти внутрішньої свободи. Ті, хто хоче здобути безсмертя, на його думку, повинні жити благочестиво і справедливо [1, с. 5]. Діоген Лаерцій сформулював його погляди так: Антисфен вірив, що доброчесності можна навчитися, і вважав, що благородство та доброчесність є синонімічними поняттями. Бути щасливим, за його переконанням, можливо, якщо ти доброчесний, і для цього не потрібно нічого, окрім сили духу, що проповідував і Сократ. Він підкреслював, що доброчесність проявляється не через слова чи накопичення знань, а виключно через дії. Мудра людина, на думку Антисфена, не потребує ані матеріальних благ, ані інших людей [Там само, с. 11]. Саме ця ідея і лягла в основу кінічної філософії, яка стала відомою своєю радикальною відмовою від загальноприйнятих норм і цінностей. Свої філософські бесіди філософ проводив у гімнасії Кіносарг, що знаходився неподалік міських воріт, і, за деякими версіями, саме це місце стало джерелом назви для кінічної школи [Там само, с. 13].

Антисфен створив основні філософські підвалини кінізму, які згодом розвинув його найбільш відомий учень – Діоген Синопський. Саме Діоген став уособленням радикального втілення ідей кініцизму. Прибувши до Афін, він вирішив приєднатися до Антисфена, який, згідно зі своєю звичкою нікого не приймати, спочатку спробував прогнати його. Проте завдяки своїй непохитній наполегливості Діоген все ж домігся свого. Одного разу, коли Антисфен замахнувся на нього палицею, Діоген, без страху підставивши голову, відповів: «Бий, але ти не знайдеш палиці настільки міцної, щоб змусити мене піти, поки ти не скажеш бодай слово». Цією витримкою він зрештою заслужив право стати учнем Антисфена [Там само, с. 21].

Його життя в простоті та бідності, повна відмова від суспільних умовностей і пошук істинної свободи зробили його символом кінічного світогляду. Він жив у бочці, знущався з суспільних авторитетів і відкидав усі соціальні правила, стверджуючи, що людина повинна жити у згоді з природою і звільнитися від будь-яких обмежень, нав'язаних суспільством.

Діоген Лаерцій у своїй праці «Життя і думки славнозвісних філософів» пише, що одного разу, побачивши, як хлопчик п'є воду, використовуючи лише власні долоні, Діоген негайно викинув свою чашку, прокоментувавши це словами: «Хлопчик перевершив мене в мистецтві простоти». Згодом він вчинив так само з мискою, коли став свідком того, як той самий хлопчик, розбивши свою посудину, їв сочевичну юшку прямо з шматка видовбаного хліба [Там само, с. 37].

«Його міркування завжди були простими, але водночас глибокими: все у світі перебуває під владою богів, а мудреці є їхніми друзями. А оскільки у друзів немає власності, все, що існує у світі, належить мудрецам» [Там само, с. 37].

Головною ідеєю античного кінізму було прагнення звільнитися від впливу матеріальних благ і соціальних умовностей. Кініки вірили, що справжнє щастя досягається тоді, коли людина зводить свої потреби до мінімуму й стає самодостатньою. Вони наголошували, що правила суспільства, прагнення до матеріальних цінностей та соціальний статус лише віддаляють людину від істинної свободи, оскільки ці речі обмежують її природну сутність і автономність існування. Таким чином, кініки не просто критикували суспільний устрій, вони відкрито кидали виклик рабству, соціальній нерівності та лицемірству, що панували в афінській демократії.

Крім того, кініки активно використовували сатиру і гумор як засоби для підриву та викриття суспільних норм і моральних ідеалів. Їхня критика була не лише серйозною, але й часто підкреслювала абсурдність усталених норм через жартівливі та колочі зауваження. Вони зневажали показну розкіш та лицемірство, висміюючи тих, хто намагався створити ілюзію благочестя та добродетності, але насправді залишався глибоко прив'язаним до матеріальних цінностей. Одним із таких прикладів є історія з Діогеном, який, побачивши напис на дверях розпусного євнуха: «Нехай не ввійде сюди нічого поганого», саркастично запитав: «А як же самому господарю увійти в дім?» [1, с. 39]. Подібні історії описуються і з участю Антисфена, наприклад, коли він звернувся до юнака, що з гордістю позував скульптору: «Скажи, якщо б бронза могла говорити, чим би, на твою думку, вона вихвалялася?». Коли юнак відповів, що, звісно ж, красою, Антисфен не забарився додати: «І тобі не соромно пишатися тим самим, що і бездушний ідол?» [Там само, с. 9].

Радикальний підхід кініків, разом із здатністю їх викривати суспільні догми, робив їх мислителями, які не боялися йти проти течії і піддавати сумніву загальноприйняті моральні стандарти.

Треба відзначити, що античний кінізм став одним з перших філософських напрямків, який безпосередньо кинув виклик соціальним структурам і моральним принципам того часу. Філософія кініків не лише відкривала нові можливості для критики суспільства, але й дала поштовх для формування альтернативних світоглядних систем, що підтримували ідею природної свободи людини, не обмеженої впливом зовнішніх обставин та суспільних норм.

Після падіння античного світу та зростання впливу християнства, філософія кініків поступово почала втрачати свою первісну форму, проте їхні ідеї не зникли безслідно. Упродовж Середньовіччя та епохи Відродження, хоч і трансформовані, ці ідеї продовжували відігравати важливу роль у формуванні суспільної та філософської думки. Одним із ключових аспектів цієї трансформації було переплетення кінічної філософії з релігійними ідеалами, зокрема з християнською етикою аскетизму. Аскетизм у межах світових релігій тлумачиться як метод морального вдосконалення та шлях духовного

піднесення людини [4, с. 2]. О. Лавринович зазначає, що аскетизм, як шлях до морального вдосконалення, вимагав досягнення певного внутрішнього та зовнішнього стану душі та тіла, чому сприяли ритуальне очищення, цнотливість, утримування від матеріальних благ, піст тощо; був досить поширений в античному світі [Там само]. Практики, які колись проповідували кініки – такі як відмова від матеріальних благ та мінімізація потреб – тісно перегукувалися з християнським прагненням духовної чистоти й усвідомленої відмови від земних насолод.

Таким чином, кінічна філософія знайшла відображення в житті релігійних аскетів та відлюдників: як і кініки, вони проповідували відмову від тілесних насолод, відстороненість від матеріальних благ, наголошуючи на важливості духовних цінностей. Проте, на відміну від кініків, які прагнули повернення до природного стану людини та критики суспільства, християнські аскети спрямовували свої зусилля на досягнення єдності з Богом, вбачаючи головну мету свого життя не в критиці соціальних структур, а в духовному вдосконаленні. Тим не менш ідеї, що стосуються мінімізації потреб і простого способу життя, продовжували відігравати важливу роль як у кінізмі, так і в релігійному світогляді середньовічного християнства. Попри значні зміни ідеї кініків змогли вписатися в релігійний контекст свого часу, зберігаючи зв'язок із прагненням до внутрішньої свободи й незалежності від зовнішніх обставин.

В епоху Відродження ідеї кініків знову стали цікавими для мислителів, які шукали способів переосмислити роль людини в суспільстві та змінити підхід до людських цінностей. У цей період відроджувався інтерес до античної спадщини, і кінічна філософія знайшла нове дихання, адаптуючись до нових умов. Філософи Відродження почали піддавати сумніву усталені суспільні норми, виступаючи з критикою авторитетів, включаючи церковні інституції, що певною мірою відображало той самий дух бунтарства, який колись був характерний для кініків.

Цинізм, як і раніше, справив значний вплив на філософію цього періоду, особливо завдяки своїй увазі до ідеї індивідуальної свободи, неприйняття соціальних умовностей та відмови від ієрархічних структур. Зокрема, Еразм Роттердамський використовував сатиру як засіб для критики суспільства та церковної корупції, аналогічно тому, як античні кініки висміювали лицемірство і подвійні стандарти свого часу. Прикладом цього слугує видатна праця «Похвала Глупоті» [2], у якій Еразм Роттердамський, з притаманною йому іронією висміював лицемірство та нерозумність, які панували серед вищих верств суспільства і церковних кіл. Схожість із цинізмом виявляється в тому, що Еразм Роттердамський, як і кініки, використовував гострий розум і гумор для підризу загальноприйнятих норм і цінностей, показуючи, наскільки поверхневими можуть бути моральні та соціальні ідеали. Еразм був крас-

номовним пропагандистом гуманістичного ідеалу людяності та справедливості [7, с. 4]. Його критика, хоч і не мала такого радикалізму, як у кініків, усе ж продовжувала традицію викриття лицемірства й фальшивості суспільних правил. Таким чином, цинічні ідеї знову знайшли своє місце у філософському дискурсі, слугуючи інструментом боротьби з несправедливістю.

Відродження також оживило інтерес до ідеалів природного життя та простоти, які були важливими для кінічної філософії. Зростання гуманізму, спрямованого на піднесення індивідуальної особистості, перегукувалося з кінічним світоглядом, що закликав до незалежності від суспільних стандартів та зовнішніх обмежень. Термін «гуманізм» увів у науковий обіг у 1808 р. німецький педагог Ф. Нітхаммер, який вкладав у це слово самодостатню і самопізнавальну значущість [8, с. 9]. Хоча кінізм у цей період вже не мав тієї радикальної форми, яку він мав в античності, його вплив на філософію Відродження залишався значним, особливо в контексті боротьби з соціальними обмеженнями та пошуком справжньої свободи для індивіда.

Сучасний дослідник Є. Проценко пов'язує поняття гуманізму з поняттями справедливості, рівності, честі, гідності [9, с. 5]. Ці поняття були притаманні й античному кінізму, адже кініки обстоювали ідеали свободи, незалежності та самодостатності та водночас підкреслювали важливість рівності всіх людей, виступаючи проти соціальної несправедливості, зокрема в рабовласницькому суспільстві античності, і пропонували альтернативний погляд на людську честь та гідність, який спирався на внутрішні якості особистості, а не на її соціальний статус чи матеріальні блага.

Таким чином, попри те, що кінізм зазнав трансформацій у Середньовіччі та Відродженні, його основні ідеї – критика суспільства, прагнення духовної та фізичної свободи, а також аскетичний спосіб життя – залишилися живими й актуальними. Незважаючи на зміни, які відбувалися протягом цих епох, кінічна філософія продовжувала впливати на культуру та мислення, відкриваючи нові можливості для розвитку ідей свободи й незалежності людини.

Попри те, що кінізм, який уже пройшов трансформацію від античного кінізму до його більш сучасного виду – цинізму та значною мірою втратив свою первісну форму, яку в нього закладали кініки, так само продовжував справляти вплив на формування нових світоглядних течій у Новий час. Вплив цинізму можна прослідкувати в таких філософських течіях, як нігілізм та скептицизм, і хоча ці філософські напрями мають різне походження, їх об'єднують спільні ключові елементи: критика усталених цінностей, глибокий сумнів щодо існування об'єктивних істин, а також пошук свободи від загальноприйнятих моральних стандартів, які часто сприймаються як нав'язані або фальшиві.

Скептицизм, філософська традиція, яка постійно ставила під сумнів можливість досягнення істини та знання, має чимало спільного з цинізмом. Ці те-

чії об'єднує спільна критика авторитетів і догматичних вчень, які претендували на абсолютність і непорушність. У Філософському енциклопедичному словнику скептицизм (від грец. σκεπτικὸς – недовірливий) визначається як гносеологічна позиція, яка полягає в сумніві щодо існування істини і надійних критеріїв її встановлення, у недовірі до певних або усталених поглядів і уявлень [10, с. 585]. Скептики піддавали сумніву можливість повноцінного пізнання світу та істинність людського досвіду, тоді як кініки ставили під питання вартість суспільних норм, моральних правил і загальноприйнятих цінностей.

Ключова спільна риса між цими двома філософськими напрямами полягає в їхньому прагненні звільнити розум людини від обмежень і нав'язаних догм. Скептики, подібно до кініків, сприяли переосмисленню переконань, наголошуючи на відносності істини і важкодоступності об'єктивного знання. Піррон з Еліди, який започаткував античний скептицизм (пірронізм), сформулював основні аргументи проти можливості достовірного знання, суть яких полягала в таких тезах: одні й ті самі речі у різних людей викликають різні відчуття; одні й ті самі люди в різних станах і різними органами почуттів сприймають речі по-різному [10, с. 586]. Як скептицизм, так і цинізм давали людині можливість самостійно формувати уявлення про життя, не прив'язуючись до традиційних уявлень і загальноприйнятих вірувань.

Однак між ними є важлива відмінність: скептики, як правило, зосереджували свою увагу на теоретичному запереченні можливості знання, тоді як кініки реалізовували це на практиці, зокрема в соціальному житті. Для кініків головною метою була не лише критика усталених ідей, але й життя, побудоване на власних, незалежних від суспільства принципах, скептицизм для них був, радше, інструментом для досягнення цієї мети.

Нігілізм, що знайшов своє найвиразніше втілення у філософії ХІХ ст., також має чимало спільного з цинізмом, особливо через їхнє спільне прагнення кинути виклик усталеним моральним та соціальним нормам. У філософському енциклопедичному словнику поняття нігілізм (від латин. *nihil* – ніщо) розглядається, як світогляд і спосіб людського ставлення до світу, що включає інтенції заперечення, свавілля, відчаю, розчарування, недовіри тощо [10, с. 425]. Обидві течії об'єднує відмова від загальноприйнятих цінностей, які вони вважають штучними. Так само, як кініки колись піддавали сумніву ідеали античного суспільства, нігілісти, особливо Фрідріх Ніцше, критикували основи західної моралі, вважаючи її фальшивою і приреченою. Прикладом є друге міркування Ф. Ніцше «Про користь і шкоду історії для життя» (1874) («Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben») [5], у якому автор сперечається з концепціями прогресизму, фіналізму та детермінізму [11, с. 47].

Нігілізм виражається в запереченні існування Бога, безсмертя душі, свободи волі, могутності розуму, можливості пізнання, об'єктивності моралі, духовних основ буття, культурних засад, суспільного устрою, прав націй на самоідентифікацію та самовизначення, оптимістичних перспектив людської історії. Абсолютною формою нігілізму є самогубство й жага до тотальної руйнації, але найчастіше він проявляється через відносні форми, тобто скасування або знецінення певного аспекту реальності з метою піднесення інших. Акти негації в нігілістичній свідомості пов'язані з усвідомленням людської неспроможності пояснити чи обґрунтувати всі підстави буття, а також із відчуттям непевності [10, с. 425].

Саме у відносних формах нігілізму, а саме скасуванні або знеціненні певного аспекту реальності, можна найбільше прослідкувати його схожість з цинізмом. Утім між цими двома світоглядами є і суттєві відмінності. Якщо цинізм, особливо в його античному вигляді, пропонував альтернативний шлях до щастя через спрощення життя та пошук внутрішньої свободи, то нігілізм, навпаки, часто наголошує на порожнечі існування і заперечує наявність будь-якої вищої мети. Жиль Дельоз зазначав, що спроби обійняти реальність цілком безмістовні, оскільки «в обійми потрапляє лише те, що залишили від Реальності вищі цінності, останки реактивних сил і волі до Ніщо» [12, с. 44].

Циніки шукали справжню свободу через аскетизм, відмову від матеріальних благ і відкинення суспільних ідеалів, тоді як нігілісти, особливо Ніцше, схилилися до думки, що у світі немає жодної істини, яка могла б бути варта боротьби. «Що означає нігілізм? – запитує Ніцше. – Те, що вищі цінності втрачають свою цінність. Немає мети. Немає відповіді на питання “для чого?”» [13, с. 9].

Незважаючи на ці різниці, нігілізм значною мірою успадкував від цинізму його радикальну критику суспільства та моралі. Філософія Ніцше, який бачив у християнській моралі відмову від справжнього життя і сили волі, має багато спільного з кінічною критикою лицемірства та обману, прихованого за соціальними цінностями. Так само, як кініки відкидали суспільний лад античного світу, Ніцше виступав проти західної цивілізації, закликаючи до «переоцінки всіх цінностей», що можна прослідкувати в його працях [5; 13; 14].

Таким чином, цинізм, нігілізм та скептицизм стали яскравим прикладом того, як критичне ставлення до усталених норм та цінностей продовжувало розвиватися і трансформуватися. Незважаючи на відмінності між цими філософськими течіями, їх об'єднувала спільна мета – підірвати традиційні переконання і дати людині можливість мислити та діяти вільно, поза рамками соціальних норм і моральних доктрин.

У Новий час цинізм, хоч уже і не мав такого значного впливу на офіційну філософську традицію, все ж залишався важливим елементом соціальної

критики та реакції на консервативні суспільні структури. Його радикальні ідеї продовжували існувати в різних формах – у сатирі, вільнодумстві та контр-культурних рухах, які кидали виклик традиційним нормам. У цей період критика соціальних та політичних інституцій набирала обертів, відображаючи прагнення до свободи і справедливості.

Але разом з плином часу цинізм поступово набував негативного забарвлення, у результаті чого його почали асоціювати не лише з критикою соціальних норм, а й із песимістичним, відчуженим ставленням до світу. Якщо в античності кініки проповідували аскетизм і відмову від матеріальних благ заради досягнення особистої свободи, то в пізніші епохи цинізм дедалі частіше став сприйматися як свідома зневага до загальноприйнятих моральних принципів. Відверте викриття лицемірства та соціальної несправедливості поступово перетворилося на байдужість і зневіру в можливості будь-яких змін.

Особливо в сучасному світі, де суспільна свідомість часто сповнена недовірою до політичних і соціальних інститутів, термін «цинізм» почав асоціюватися з апатією, критикою заради самої критики та відсутністю віри в будь-які ідеали чи цінності. Цинік перестав бути бунтівником, що шукає істину через відмову від умовностей, і все частіше став асоціюватися з людиною, яка вірить лише у власну вигоду та не довіряє оточенню. Це негативне сприйняття зміцнилося в культурі, де цинізм почали ототожнювати з втратою віри в людські чесноти і розчаруванням у суспільстві.

Така зміна контексту не лише спотворила початковий сенс цинізму, але й зробила його символом недовіри та байдужості, віддаленості від можливості конструктивної критики та здійснення реформ.

В епоху постмодернізму цинізм також зазнав суттєвих змін та набув іншого сучасного значення завдяки філософським дослідженням, зокрема Пітера Слотердайка, німецького філософа, який значно вплинув на сучасне розуміння цього феномену. Його праця «Критика цинічного розуму» [6] стала ключовою для осмислення сучасного цинізму та його впливу на суспільство і культуру. Слотердаjk переглянув традиційне уявлення про цинізм, описавши його як форму колективної самосвідомості, яка поширилася в постмодерністському світі. У його працях цинізм сприймається як цілком раціональна позиція для вибудовування індивідом активної життєвої позиції. П. Слотердаjk зазначає, що цинічний індивід «інстинктивно сприймає свій спосіб існування вже не як щось злобне і єхидне, а як причетність до колективного реалістично скоригованого погляду на речі» [Там само, с. 32].

П. Слотердаjk стверджує, що сучасний цинізм – це не просто філософія бунтарів чи відлюдників, як це було в античні часи [Там само, с. 30]. Сучасний цинізм став буденною формою мислення, яка пронизує всі рівні суспільства. Люди більше не сліпо віряють у суспільні ідеали, політичні структури чи мо-

ральні принципи – вони розуміють, що багато з них є фальшивими або слугують інтересам окремих впливових груп. Однак, на відміну від античних кініків, сучасні люди, за Слотердайком, не прагнуть радикально змінити свій спосіб життя, відкинути соціальні норми чи створити нові ідеали. Вони, швидше, продовжують жити в системі, яку вони самі ж і критикують, знаходячи в цьому певний комфорт і захист від жорстоких реалій. П. Слотердайк описує сучасний цинізм як форму самозахисту, що дозволяє людям критично ставитися до навколишньої дійсності, не намагаючись змінювати її. Люди знають, що ідеали суспільства – це лише фасад, але вони не наважуються виступити проти них відкрито. Це створює парадоксальну ситуацію, коли цинізм стає механізмом адаптації до недосконалого світу, а не засобом його зміни.

Сучасний цинізм можна сприймати як реакцію на глобалізацію, інформаційне перенасичення та постмодерністську кризу майже всіх смислів у світогляді та життєдіяльності людини. Він виникає в умовах, коли традиційні ідеології та віра у прогрес втратили свою актуальність, а нові моральні та соціальні орієнтири не здатні задовольнити потреби суспільства. Це породжує стан, коли цинізм стає своєрідною формою імунітету до розчарувань і криз.

Античний кінізм, уособлений Антисфеном та Діогеном, був відкритою формою боротьби з суспільними умовностями та моральними догмами. Кініки активно протестували проти розкоші, влади та соціальної ієрархії, закликаючи до повернення до простоти і природного життя. Для них цинізм був філософією дії – радикального відходу від суспільства і створення альтернативного способу життя.

Сучасний цинізм, у тлумаченні Слотердайка, значно пасивніший. Він не закликає людей до дії, а, скоріше, до критичної дистанції від суспільства. Тому сучасна людина, навіть усвідомлюючи абсурдність соціальних норм, не відмовляється від них, а просто продовжує жити, визнаючи їхню умовність. Таким чином, сучасний цинізм стає інструментом адаптації, а не бунту.

Висновок. Еволюція цинічного світогляду від античності до сучасності демонструє глибокий і постійний вплив цієї філософської течії на розвиток філософії, соціальних інститутів та культури, а також гнучку структуру, яка трансформувалась і видозмінювалась разом зі світом. Починаючи з античної школи кініків, цинізм набув репутації критично-рефлексивного світогляду, який відкидав загальноприйняті цінності та вимагав повернення до простоти, природності й самодостатності, де Антисфен і Діоген Синопський заклали основи для критики соціальних і моральних норм, яка в подальшому еволюціонувала в різні форми, одними з яких є нігілізм і скептицизм.

У Середньовіччі та епоху Відродження кінічні ідеї зазнали трансформації, проте зберегли свій потенціал критики соціальних структур та моральних

норм. Відлюдники та аскети Середньовіччя, гуманісти Відродження – усі вони продовжували досліджувати ідеї природності та індивідуальної свободи, закладені кініками. Хоча ці течії мали різні витоки, вони спільно виступали проти догматизму, заперечуючи усталені норми й піддаючи сумніву можливість істинного знання або універсальної моралі.

У сучасному світі, завдяки об'єктивному погляду Пітера Слотердайка, цинізм набув нового змісту як форма адаптації до постмодерністської реальності. Його концепція «критики цинічного розуму» розкрила сучасний цинізм як інструмент самозахисту, за допомогою якого люди критикують навколишній світ, але не намагаються змінити його. Цинізм став поширеним способом мислення, який пронизує всі рівні суспільства, від політики та культури до повсякденного життя.

Таким чином, еволюція цинізму від античності до сучасності свідчить про його постійну актуальність та значущість. Його вплив на філософію і суспільство продовжує бути важливим і сьогодні, відкриваючи нові горизонти для розуміння взаємин між людиною, суспільством та істинними цінностями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Diogenes Laertius. *Lives of Eminent Philosophers*. Vol. II: Books 6–10. Cambridge : Harvard University Press, 1925. 713 p.
2. Роттердамський Еразм. *Похвала Глупоті*. Київ : Дніпро, 1981. 166 с.
3. Климов В. В. Скептицизм і проблема пізньосередньовічного тлумачення співвідношення знання та віри. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 55. URL: http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44070/2010_55_2.pdf?sequence=1 (дата звернення: 30.08.2024).
4. Лавринович О. А. Практика аскези та її значення в доісламський період. *Українське релігієзнавство*. 2010. Спецвип. 1. URL: http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44211/2010_1s_7.pdf?sequence=1 (дата звернення: 27.08.2024).
5. Ніцше Ф. Про користь і шкоду історії для життя. *Повне зібрання творів* : у 15 т. Т. 1. Львів : Астролябія, 2004. С. 20–278.
6. Слотердаjk П. Критика цинічного розуму / пер. з нім. А. Богачов. Київ : ТанDEM, 2002. 544 с.
7. Роттердамський Еразм. *Похвала Глупоті*. Домашні бесіди. Київ : Основи, 1993. 320 с.
8. Вершинина Е. М. Непрерывное воспитание и гуманизация в системе образования – суть социально-экономического и духовного возрождения общества: концепция. Харьков : Регион-информ, 2004. 430 с.
9. Проценко Є. А. Становлення поняття гуманізм та його прояв у діяльності Ігоря Тамма. *Наукові записки КДПУ*. Серія: Проблеми методики фізикоматематичної і технологічної освіти. Кропивницький : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2017. Вип. 11, ч. 4. С. 85–90. URL: <https://dspace.cusu.edu.ua/server/api/core/>

bitstreams/858d8e3e-3f18-42f8-84b0-0c638e8721f4/content (дата звернення: 20.08.2024).

10. Філософський енциклопедичний словник / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
11. Лютий Т. В. Філософія нігілізму Фридриха Ніцше у «Посмертних фрагментах» (1885–1888). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2024. Т. 13. С. 45–56. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2024.13.45-56>.
12. Deleuze G. *Nietzsche and philosophy*. London ; New York : Continuum, 1983. 221 p.
13. Nietzsche F. *The Will to power: Der Wille zur Macht*. London : Weidenfeld and Nicolson, 1968. 576 p.
14. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. Дніпро : Основи, 1993. 415 с.

REFERENCES

1. Diogenes Laertius (1925). *Lives of eminent philosophers*. Vol. II, Books 6–10. Cambridge: Harvard University Press.
2. Rotterdamskyi Erazm (1981). *Pokhvala Hlupti*. Dnipro [in Ukrainian].
3. Klymov, V.V. (2010). Skeptytsyzm i problema piznioserednovichnoho tлумachennia spivvidnoshennia znannia ta viry. *Ukrainske relihiieznavstvo – Ukrainian religious studies*, 55. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44070/2010_55_2.pdf?sequence=1 [in Ukrainian].
4. Lavrynovych, O.A. (2010). Praktyka askezy ta yii znachennia v doislamskyi period. *Ukrainske relihiieznavstvo – Ukrainian religious studies, Special Issue 1*. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/44211/2010_1s_7.pdf?sequence=1 [in Ukrainian].
5. Nitshe, F. (2004). Pro koryst' i shkodu istorii dlia zhyttia. *Povne zbirannia tvoriv: u 15 t.* Lviv: Astrolabiia, T. 1, 20–278 [in Ukrainian].
6. Sloterdijk, P. (2002). *Krytyka tsynichnoho rozumu* / Trans. A. Bohachov. Kyiv: Tandem [in Ukrainian].
7. Rotterdamskyi Erazm (1993). *Pokhvala hlupti. Domashni besidy*. Kyiv: Osnovy [in Ukrainian].
8. Vershynyna, E.M. (2004). *Neprerivnoe vospitanie i gumanizatsiya v sisteme obrazovaniya – sut sotsialno-ekonomicheskogo i dukhovnogo vozrozhdeniya obshchestva: kontseptsiya*. Kharkov: Region-inform [in Russian].
9. Protsenko, Ye.A. (2017). Stanovlennia poniattia humanizm ta yoho proiav u diialnosti Ihoria Tamma. *Naukovi zapysky KDPU. Serii: Problemy metodyky fizykomatematychnoi i tekhnolohichnoi osvity – Scientific notes of KDPU. Series: Problems of the methodology of physico-mathematical and technological education*, 11(4), 85–90. URL: <https://dspace.cusu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/858d8e3e-3f18-42f8-84b0-0c638e8721f4/content> [in Ukrainian].
10. *Filosofskiy entsyklopedychniy slovnyk* (2002). Instytut filosofii im. H. S. Skovorody NANU. Kyiv: Abris [in Ukrainian].

11. Liutyi, T. V. (2024). Filozofii nihilizmu Frydrykha Nitshe u «Posmertnykh fragmentakh» (1885–1888). *Naukovi zapysky NaUKMA. Filozofii ta relihiiestnavstvo – Scientific notes of NaUKMA. Philosophy and religious studies*, 13, 45–56. DOI: <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2024.13.45–56> [in Ukrainian].
12. Deleuze, G. (1983). *Nietzsche and philosophy*. London, New York: Continuum.
13. Nietzsche, F. (1968). *The Will to power: Der Wille zur Macht*. London: Weidenfeld and Nicolson.
14. Nitshe, F. (1993). Tak kazav Zaratustra: Zhadannia vlady. Dnipro: Osnovy [in Ukrainian].

Atroshenko Viktoriia Volodymyrivna, Postgraduate student of the Department of Philosophy and Political Science, Ukrainian State University of Science and Technologies, Dnipro, Ukraine

EVOLUTION AND IMPACT OF THE CYNICAL WORLDVIEW FROM ANTIQUITY TO MODERNITY

The evolution and influence of the cynical worldview in society from antiquity to the present has been analyzed. Key stages of cynicism's development, starting from the ancient philosophical school of the Cynics, have been identified. Its connection with nihilism and skepticism is highlighted. The impact of cynicism on the critique of social and moral norms, as well as on the formation of modern social thought, is revealed.

Keywords: cynicism, Ancient Philosophy, cynicism, nihilism, skepticism.

УДК: 37.015.31:172.15]:37.091.4(477)

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315220>

Бережний Леонід Григорович, здобувач третього освітньо-наукового рівня кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна
e-mail: beregnoygl@gmail.com
ORCID 0000-0002-3047-160X

ІМПУЛЬСИ СКОВОРОДИНІВСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В СУЧАСНОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОМУ ВИХОВАННІ

У статті проаналізовано роль національно-патріотичного виховання в Україні в сучасних умовах. Акцентовано увагу на необхідності консолідації української нації. Основна увага приділяється ідеям Григорія Сковороди, які посідають чільне місце у формуванні української філософської традиції та національної ідентичності. Зроблено висновок щодо необхідності власної ідентичності й вивчення історії для формування моральних переконань та активної громадянської позиції.

Ключові слова: Г. Сковорода, національно-патріотичне виховання, сквородинівська традиція, національна ідентичність, моральні цінності.

Постановка проблеми. Головне завдання суспільства в сучасній Україні – це активна участь у збереженні територіальної цілісності держави, зміцнення єдності всіх її регіонів, відмінність і розмаїтість яких склалась унаслідок несприятливих історичних обставин. Ці завдання мають бути реалізовані в сучасних програмах національно-патріотичного виховання задля прищеплення молоді поваги до власної історії та культури. Національно-патріотичне виховання сприятиме усвідомленню молоддю своєї ролі в розвитку країни. Національно-патріотичне виховання в Україні базується на активному відтворенні культурно-історичних традицій та цінностей з метою формування національної гідності й державницької свідомості громадян. Особливо важливо, що національно-патріотичне виховання містить не лише знання історичного минулого, але й розуміння сучасних соціально значущих цінностей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Національно-патріотичне виховання є одним із головних елементів освітньої політики задля формування культурної ідентичності громадян України. Складна і багатогранна історія державотворення нашої країни, безумовно, відбилася на формуванні національної ідентичності. Ключовою постаттю в скарбниці української національної

філософської думки є Григорій Сковорода [1]. Незважаючи на значну кількість наукових досліджень, присвячених сквородинівській традиції, теоретична рефлексія сучасних практик національно-патріотичного виховання, що мають своїм джерелом невичерпну за духовним багатством наукову спадщину Г. Сковороди, потребує подальшого осмислення та дидактичної адаптації.

Помітним внеском у дослідження національно-патріотичного виховання та його трансформацію в постсекулярну добу розвитку світової цивілізації є доробок Ю. Габермаса [2], який своєю чергою ґрунтувався на працях старшої генерації Франкфуртської школи Т. Адорно, М. Горкгайма, Е. Фромма [3–5].

Для вітчизняних дослідників філософські праці Г. Сковороди є невичерпним джерелом у розробленні стратегій національно-патріотичного виховання. Філософсько-антропологічне та філософсько-педагогічне обґрунтування національно-патріотичного виховання в поєднанні з аналізом освітніх завдань розглянуто у працях А. Ермоленка, М. Поповича, І. Карівець та ін. [6–8].

Дослідження національно-патріотичного виховання в проблемному полі філософії має міждисциплінарний характер і передбачає створення соціокультурних синтезів. Воно охоплює широке коло філософських та історико-педагогічних проблем. Упровадження новітніх форм організації національно-патріотичного виховання в сучасні освітні практики проаналізовано в дослідженнях М. Култаєвої, І. Прокопенко, Н. Радіонової, Т. В. Андрющенко, В. Кременя, В. Ільїна та ін. [9–12].

У працях Л. Ушкалова проведено аналіз творчої спадщини Г. Сковороди, зважаючи не лише на українські, а й на західноєвропейські соціокультурні контексти, посилення на які сприятиме роз'ясненню основних збережених смислів сквородинівської традиції [16; 17].

Отже, ці та багато інших відомих учених і мислителів зробили вагомий внесок у розвиток антропологічної проблематики та дослідження феномену національно-патріотичного виховання. Попри наявність значної кількості наукової літератури, присвяченої національно-патріотичному вихованню та впливу ідей Г. Сковороди, у сучасному інтелектуальному дискурсі відчувається дефіцит історико-філософських досліджень щодо цієї проблематики. Але саме вони уможливають ґрунтовне й вичерпне розкриття сутності цього феномену, виявлення концептуальних соціокультурних передумов його становлення й окреслення перспектив подальшого розвитку.

Мета дослідження полягає в розкритті сутності сквородинівської традиції в сучасному національно-патріотичному вихованні. Досягнення цієї мети здійснюється шляхом вирішення таких завдань:

– розкрити методологічну своєрідність історико-філософського дослідження національно-патріотичного виховання;

- розглянути контекст формування й особливості тлумачення проблеми національно-патріотичного виховання у творчості Г. Сковороди;
- розкрити соціокультурні та світоглядні підвалини зародження ідеї національно-патріотичного виховання в сучасному українському дискурсі.

Виклад основного матеріалу. У сучасних українських реаліях національно-патріотичне виховання набуло нового значення. Формування громадянського і постконвенціонального патріотизму через активізацію морально-етичних, соціально-політичних, етнокультурних і гуманістичних смислів має стати цілісним процесом, відігравати випереджальну роль у розбудові демократичного громадянського суспільства.

У вітчизняному суспільстві на тлі російсько-української війни активізувався національно-патріотичний дискурс як необхідна умова духовного захисту українського народу. Як зазначав Ю. Габермас: «Дискурсивне обґрунтування перетворює тлумачення на інтерпретацію, твердження на пропозицію, пояснення на теоретичне пояснення і виправдання на теоретичне виправдання. З цією метою ми мусимо перейти від мови, яка є комунікативною дією, до мови як дискурсу» [2, с. 87]. Розвиток національно-патріотичного дискурсу як підґрунтя виховного процесу, на нашу думку, має базуватись на кращих зразках інтелектуальної традиції Українського народу.

У зв'язку з цим особливого значення для осмислення розвитку окремої людини, нації, усього людства набувають праці Г. Сковороди. Його спадщина мала значний вплив на розвиток української національно-визвольної ідеології у ХХ ст. Так, Д. Донцов – ідеолог націоналізму послуговувався концепціями Г. Сковороди про самопізнання та «сродну працю» [13]. Подібні мотиви простежуються й у роботах В. Яніва, який трактував український характер крізь призму сквородинівських ідей гармонії з природою та пріоритету духовного над матеріальним.

Національний зміст філософії Г. Сковороди визначив Д. Чижевський у нарисі «Григорій Сковорода» [14]. Дослідник зазначав, що Г. Сковорода – видатний представник свого народу, тому що має український національний характер, котрому притаманні емоціоналізм і сентименталізм, чутливість і ліризм, що проявляється найбільше в естетизмі українського народного життя й обрядовості; інші ознаки національної вдачі – індивідуалізм і прагнення свободи, а ще неспокій та рухливість. Д. Чижевський наголошує на трьох основних етичних та пізнавальних проблемах відображених у філософії Г. Сковороди – «серце», «пізнай себе» та релігійність. Автор пише про Г. Сковороду як засновника українського «кордоцентризму». Філософія Г. Сковороди привертає увагу до людини, її внутрішнього світу та проблем духовного становлення. Він своїми творами боровся зі злом і закликав людину до добра й совісті, а також – слухати голос духа.

Для вітчизняних дослідників філософські праці Г. Сковороди є невичерпним джерелом у розробленні стратегій національно-патріотичного виховання. В українських школах і закладах вищої освіти значно посилено увагу до вивчення національної історії, мови та культурних традицій, що дозволяє молоді глибше зрозуміти своє коріння та зміцнювати почуття національної гордості. У навчальних закладах проводяться уроки, присвячені обороні й захисту країни, організовуються зустрічі з захисниками Батьківщини.

Останнім часом в Україні активно реалізуються просвітницькі та громадські заходи щодо героїзації історичних подій та особистостей, пов'язаних із боротьбою за незалежність країни. Це сприяє формуванню позитивного образу захисника Батьківщини.

Натомість творчість Г. Сковороди сприяє відродженню інтересу до української філософії та культури, що допомагає зміцненню національного духу і патріотизму. У філософському діалозі «Розмова про те, як пізнати самого себе» Г. Сковорода акцентував увагу на самопізнанні як шляху до істинної свободи та щастя. Він пов'язував цю ідею з патріотизмом, стверджуючи, що розуміння своєї культурної ідентичності є важливою частиною самопізнання. У збірнику віршів «Сад божественних пісень» Г. Сковорода порушує питання духовності, моралі та внутрішньої свободи. Він використовує алегорії та символи, щоб наголосити на важливості національної ідентичності й патріотизму. Імпульси сквородинівської концепції про самопізнання, духовність і моральні цінності відображено в сучасних освітніх програмах, спрямованих на виховання патріотизму в молоді.

Однією з основних тем у творчості Г. Сковороди є концепція самопізнання та внутрішньої свободи. Він стверджував, що справжня свобода і щастя людини полягають у розумінні своєї природи та призначення. Це пов'язано з ідеєю національної ідентичності, оскільки розуміння свого коріння та культурної спадщини є важливою частиною самопізнання. Це допомагає формувати почуття спільності без втрати національної ідентичності.

Г. Сковорода стверджував, що кожна людина має вроджені нахили, покликання, до яких вона повинна прагнути, аби знайти гармонію з собою та навколишнім світом. У «Байках Харківських» Г. Сковорода використовує жанр байки для передачі моральних уроків і патріотичних ідей. Через образи тварин та алегоричні ситуації він вчить цінувати свою Батьківщину та культуру, розвиваючи в читачів почуття відповідальності перед своїм народом.

Філософ наголошував на важливості духовного розвитку й дотримання моральних принципів. Він вважав, що людина повинна прагнути жити в гармонії з природою і суспільством. Це перекликається з національно-патріотичним вихованням, яке спрямоване на формування в молоді моральних якостей та поваги до своєї країни.

У своїх віршах Г. Сковорода оспівував українську природу й культурні традиції, наголошуючи на їхній унікальності та значущості. Він часто використовував образи рідної землі й народу, що сприяє формуванню патріотичного почуття. Г. Сковорода намагався передати молоді життєву філософію, яку не знайдеш на поверхні в розгорнутому вигляді категорій, понять, термінології, готового світосприйняття, а виключно самостійним пошуком істини та опанування мистецтва мислення. Він був переконаний, що людина повинна навчитися чути вічну мудрість, тому що здобути щастя можна лише завдяки своїм зусиллям.

Концепція «кордоцентризму», тобто пріоритету серця і почуттів над раціональним мисленням, є важливим аспектом світогляду Г. Сковороди. У контексті національно-патріотичного виховання ця ідея може бути використана для формування не лише інтелектуального, а й емоційного зв'язку молоді з рідною культурою, історією та традиціями. Виховання патріотизму крізь призму «кордоцентризму» робить його більш глибоким, щирим та невід'ємним від особистості.

Сучасні концепції національно-патріотичного виховання, розроблені В. Кременем, активно апелюють до сквородинівських принципів гармонії самопізнання та єдності людини з рідною культурою. На думку В. Кременя, повернути «душу» нині спроможний людиноцентризм, філософські інтенції якого мають глибокий ціннісно-духовний зміст. Крім зазначеного контексту, людиноцентризм акцентує увагу на тому, що всередині однієї й тієї ж епохи можуть виникати різні екзистенційні самовідчуття. Так, на тлі відчуження може з'явитися тривожне очікування. І навпаки, душевна стурбованість і невизначеність у перехідну епоху можуть набути рис загального спокою, бажання не втратити оптимізму та мужності [12].

На практичному рівні ідеї Г. Сковороди втілюються в різноманітних освітніх і виховних ініціативах, національних та регіональних програмах із національно-патріотичного виховання. Зокрема, вони інтегруються в шкільні програми, позакласні заходи, діяльність громадських організацій патріотичного спрямування тощо. Такий підхід сприяє формуванню в молоді міцних моральних переконань, любові до рідного краю й усвідомлення власної культурно-історичної ідентичності.

Так, у Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України, затвердженій наказом Міністерства освіти і науки України від 6 червня 2022 р., ідеться про те, що національно-патріотичне виховання дітей та молоді – це комплексна, системна і цілеспрямована діяльність органів державної влади та місцевого самоврядування, закладів освіти, сім'ї, громадських об'єднань та благодійних організацій, релігійних організацій та інших інститутів щодо формування в молодого покоління високої патріотичної свідомос-

ті, почуття вірності, любові до Батьківщини, турботи про благо свого народу, готовності до виконання громадянського і конституційного обов'язку із захисту національних інтересів, цілісності, незалежності України, сприяння становленню її як правової, демократичної, соціальної держави. Найважливішим пріоритетом національно-патріотичного виховання є формування ціннісного ставлення особистості до Українського народу, Батьківщини, держави, нації. Метою національно-патріотичного виховання є становлення самодостатнього громадянина – патріота України, гуманіста і демократа, готового до виконання громадянських і конституційних обов'язків, до успадкування духовних і культурних надбань Українського народу, досягнення високої культури взаємин, формування активної громадянської позиції, утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності [15].

Виховання активної громадянської позиції молодого людині також здійснюється через волонтерські проекти. Участь у соціальних ініціативах стає важливим компонентом національно-патріотичного виховання всіх громадян України. Зрозуміло, що від громадянської позиції та політичної культури людини залежить і якість демократії як оптимальної форми політико-правового режиму.

Узагальнюючи погляди відомих науковців Т. Андрущенко зазначає, що Р. Даль визначає такі головні соціокультурні умови розвитку і підтримання демократії: політичну культуру, модерне динамічне плюралістичне суспільство. Показово, що за Р. Далем стрижнем демократії постає саме політична культура, яка, на нашу думку, формується за допомогою механізмів національно-патріотичного виховання й спирається на визнання людьми демократичних цінностей. Р. Даль вбачає важливе досягнення демократії в її здатності розвивати моральну відповідальність громадян і захищати їхні інтереси. Ця риса демократії, яка не залежить від расових чи етнічних характеристик певної спільноти, а має загальнолюдський характер, виступає важливою умовою зближення цивілізацій і подолання ціннісного розколу між ними. Інший американський учений Й. Шумпетер визначає демократію як форму правління, інституціональний устрій для ухвалення політичних рішень, завдяки якому індивіди одержують змогу впливати на владу, використовуючи як інструмент суперництво політичних сил у перегонах за голоси громадян [11, с. 105].

Вищенаведені ідеї суголосні уявленням Г. Сковороди про «Горню республіку», у якій всі люди працюють за природним покликанням та є відповідальними перед Богом і перед суспільством.

Філософська спадщина Григорія Сковороди становить вагомий пласт національної інтелектуальної традиції, який і сьогодні вражає своєю актуаль-

ністю та евристичним потенціалом. Ключові концепти Сквородинівського вчення – «сродна праця», самопізнання, пріоритет духовного над матеріальним – формують міцне підґрунтя для розвитку сучасного національно-патріотичного виховання молоді. Осягнення і творче використання ідей великого мислителя покликане стати важливим чинником утвердження національної самосвідомості та консолідації українського суспільства.

Висновки. Національно-патріотичне виховання в Україні відіграє ключову роль у формуванні національної ідентичності та зміцненні громадянської позиції молоді, що сприяє становленню свідомих і відповідальних громадян, готових захищати інтереси своєї країни та брати участь в її розвитку. Г. Скворода – не лише видатний філософ і письменник, а й приклад високого рівня громадянськості, який своєю творчістю дотепер робить значний внесок у національно-патріотичне виховання України. Його ідеї про самопізнання, духовність і мораль продовжують надихати та формувати національну самосвідомість, сприяючи зміцненню культурної ідентичності й патріотизму. Г. Скворода залишається символом української культури та духу, чий праці є важливим інструментом виховання майбутніх поколінь. Через свої твори Г. Скворода допомагає і нині формувати національну самосвідомість, прищеплюючи повагу до української культури й історії. Його роботи продовжують слугувати джерелом натхнення для тих, хто прагне збереження й розвитку української ідентичності.

Сучасні соціальні практики, як-от громадянське та національно-патріотичне виховання, відіграють провідну роль у формуванні свідомої та відповідальної особистості. Сквородинівська традиція спонукає до такого процесу, оскільки вона пропагує ідеї самопізнання, гармонії з природою та суспільством, а також розвитку особистісних якостей і моральності. Однак для успішного упровадження цих підходів необхідно зважати на наявні виклики та шукати нових шляхів подолання їх.

ЛІТЕРАТУРА

1. Скворода Г. Повна академічна збірка творів / Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сквороди та ін. ; за ред. Л. Ушкалова. 2-ге вид., стер. Харків : Савчук О. О., 2016. 1400 с.
2. Хабермас Ю. Комунікативна дія і дискурс – дві форми повсякденної комунікації. Першоджерела комунікативної філософії / пер. з нім. Л. Ситниченко. Київ : Либідь, 1996. С. 84–91. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Habermas_Jurgen/Komunikatyvna_dia_i_dyskurs.pdf (дата звернення: 30.08.2024).
3. Адорно Т. Що означає «опрацювання минулого» / пер., анот. і прим. В. Брижніка. *Філософія освіти*. 2018. №1 (22). С. 6–24. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29197/Adorno.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 31.08.2024).

4. Горкгаймер М. Критика інструментального розуму : посіб. з філос. дисциплін / пер. з нім. М. Д. Култаєвої ; редкол.: О. В. Білий, М. Д. Култаєва та ін. Київ : ППС-2002, 2006. 283 с. URL: https://hromadolib.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/08/horkheimer_2006_kritik_der_instrumentalen_vernunft.pdf (дата звернення: 01.09.2024).
5. Фромм Е. Втеча від свободи / пер. з англ. М. Яковлева. Харків : Клуб Сімейного Дозвілля, 2019. 288 с.
6. Єрмоленко А. Практична філософія Григорія Сковороди у світлі нашого досвіду. *Філософська думка*. 2022. №4. С. 7–26. URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/638> (дата звернення: 2.09.2024).
7. Попович М. Філософія свободи / упоряд.: Л. Артюх, Н. Вяткіна. Київ : Фолю, 2022. 528 с.
8. Карівець І. Григорій Сковорода: синкретизм – кордоцентризм – мудрість. *Філософська думка*. 2023. №2. С. 144–152.
9. Култаєва М. Європейський вектор філософії Григорія Сковороди: резонанс медійних трансформацій XVIII ст. *Філософська думка*. 2023. №4. С. 103–124.
10. Култаєва М. Д., Прокопенко І. Ф., Радіонова Н. В. Філософсько-освітні імплікації Григорія Сковороди: у витоків скворородинівської інтелектуальної традиції : монографія. Харків : Мезона В. В., 2017. 245 с.
11. Андрущенко Т. Ціннісні характеристики поняття «демократія» як ідейно-світоглядної основи в контексті творення міжкультурного політичного діалогу. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії* : зб. наук. пр. 2018. Вип. 16. С. 101–107. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/16_2018/16_2018.pdf (дата звернення: 03.09.2024).
12. Кремень В. Г., Ільїн В. В. Людина у викликах цивілізації: від минулого – до майбутнього: Людина. Освіта. Соціум : монографія. Київ : Грамота, 2020. 248 с.
13. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич : Відродження, 1991. 341с.
14. Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди. Харків : Прапор, 2003. 272 с.
15. Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України : затв. наказом Мін-ва освіти і науки України від 06.06.2022 № 527. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/pages/1104/konceptsiya-nacionalno-patriotichnogovikhovannya.pdf> (дата звернення: 04.09.2024).
16. Ушкалов Л. Ловитва невловного птаха: Життя Григорія Сковороди. Київ : Дух і Літера, 2017. 368 с.
17. Ушкалов Л. В. До питання про джерела творчості Сковороди. *Від бароко до постмодерну* : зб. пр. кафедри укр. та світової літ-ри : до 70-річчя Кіма Хомича Балабухи / Харків. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди ; редкол.: Л. В. Ушкалов (голова) та ін. Харків : Майдан, 2006. Т. 4. С. 297–313.

REFERENCES

1. Skovoroda, H. (2016). *Povna akademichna zbirka tvoriv*. L. Ushkalov (Eds.). Kharkiv: Savchuk O. O. [in Ukrainian].

2. Khabermas, Yu. (1996). Komunikatyvna diia i dyskurs – dvi formy povsiakdennoi komunikatsii. Pershodzherela komunikatyvnoi filosofii. Sytnychenko L. Primary sources of communicative philosophy. Kyiv: Lybid URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Habermas_Jurgen/Komunikatyvna_dia_i_dyskurs.pdf [in Ukrainian].
3. Adorno, T. (2018). Shcho oznachaie «opratsiuvannia mynuloho». *Filosofia osvity – Philosophy of education*, 1(22), 6–24 URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/29197/Adorno.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [in Ukrainian].
4. Horkhaimer, M. (2006). Krytyka instrumentalnoho rozumu. O. V. Bilyi, M. D. Kul'taieva (Eds.) et al. Kyiv: PPS-2002 URL: https://hromadalib.wordpress.com/wp-content/uploads/2017/08/horkheimer_2006_krytyk_der_instrumentalen_vernunft.pdf [in Ukrainian].
5. Fromm, E. (2019). Vtecha vid svobody. Kharkiv : Klub Simeinoho Dozvillia [in Ukrainian].
6. Iermolenko, A. (2022). Praktychna filosofia Hryhoriia Skovorody u svitli nashoho dosvidu. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 4, 7–26 URL: <https://dumka.philosophy.ua/index.php/fd/article/view/638> [in Ukrainian].
7. Popovych, M. (2022). Filosofia svobody. Kyiv: Folio [in Ukrainian].
8. Karivets, I. (2023). Hryhorii Skovoroda: synkretyzm – kordotsentryzm – mudrist. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 2, 144–152 [in Ukrainian].
9. Kul'taieva, M. (2023). Yevropeyskyi vektor filosofii Hryhoriia Skovorody: rezonans mediinykh transformatsii XVIII st. *Filosofska dumka – Philosophical thought*, 4, 103–124 [in Ukrainian].
10. Kul'taieva, M.D., Prokopenko, I.F., Radionova, N.V. (2017). Filosofsko-osvitni implikatsii Hryhoriia Skovorody: u vytokiv skovorodynivskoi intelektualnoi tradytsii. Kharkiv: Mezona V.V. [in Ukrainian].
11. Andrushchenko, T. (2018). Tsinnisni kharakterystyky poniattia «demokratii» yak ideino-svitohliadnoi osnovy v konteksti tvorennia mizhkulturnoho politychnoho dialohu. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Filosofsko-politologichni studii : zb. nauk. pr. – Bulletin of Lviv University. Philosophical and political studies, issue 16*, 101–107 URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/16_2018/16_2018.pdf [in Ukrainian].
12. Kremen, V.H., Ilin, V.V. (2020). Liudyna u vyklykakh tsyvilizatsii: vid mynuloho – do maibutnoho: Liudyna. Osvita. Sotsium. Kyiv: Hramota [in Ukrainian].
13. Dontsov, D. (1991). Dukh nashoi davnyiny. Drohobych: Vidrozhennia [in Ukrainian].
14. Chyzhevskyyi, D. (2003). Filosofia H.S. Skovorody. Kharkiv: Prapor [in Ukrainian].
15. Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia v systemi osvity Ukrainy. URL: <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/pages/1104/koncepciya-nacionalno-patriotychnogo-vikhovannya.pdf> [in Ukrainian].
16. Ushkalov, L. (2017). Lovytva nevlavnoho ptakha: Zhyttia Hryhoriia Skovorody. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
17. Ushkalov, L.V. (2006). Do pyttannia pro dzhherela tvorchosti Skovorody. *Vid baroko do postmodernu : zb. pr. kaf. ukr. ta svit. l-ry : do 70-ricchya Kima Khomycha Balabukhy – From baroque to postmodern*. L. V. Ushkalov (Eds.) et al. Kharkiv: Maidan, Vol. 4, 297–313 [in Ukrainian].

Berezhnyi Leonid Hryhorovych, postgraduate student of the Department of Philosophy of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv, Ukraine

IMPULSES OF ORIGINAL TRADITION IN MODERN NATIONAL – PATRIOTIC EDUCATION

The article analyzes the role of national-patriotic education in Ukraine in modern conditions. Attention is focused on the need to consolidate the Ukrainian nation, preserve territorial integrity and strengthen unity between different regions. The main attention is paid to the ideas of Hryhoriy Skovoroda, which occupy a key place in the formation of the Ukrainian philosophical tradition and national identity. The article examines the impact of his work on modern educational programs aimed at educating conscious and responsible citizens. It is noted that in the conditions of the war, national-patriotic education acquired a new meaning. A conclusion was made regarding the necessity of one's own identity and history for the formation of moral convictions and active citizenship.

Keywords: *H. Skovoroda, national-patriotic upbringing, Skovorodian tradition, national identity, moral values.*

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 1:316.4

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315221>

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: a_dzeban@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2075-7508

Матета Олексій Анатолійович, кандидат політичних наук, доцент, викладач вищої категорії, викладач-методист, Вище професійне училище №7 міста Кременчука, Полтавська область, м. Кременчук, Україна
e-mail: mateta@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-3087-9832

Буліч Артем Ігорович, аспірант кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: bylich@ukr.net

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ВПЛИВУ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЛЮДИНИ І ЇЇ ПРАВО НА ПРИВАТНІСТЬ

Показано, що сучасна соціокультурна реальність демонструє дихотомію належного та суцього у розв'язанні проблеми безпеки приватного статусу особистості, права людини на приватність. Втрати приватного життя, що є тенденцією сучасного соціального життя, свідчать про дедалі стрімкіше зростання ризиків відчуження приватності в соціальній реальності. Акцентується на тому, що сучасні технології можуть тотально порушувати право людини на приватність, проникати в особливі місця й окремі аспекти приватного життя та змінювати локус приватності. Обґрунтовується, що сучасні інформаційні та цифрові технології, амбівалентно впливаючи на свободу та безпеку особистісного буття, радикально звужують межі реалізації права на приватність, проблематизуючи тим самим структури самоідентичності людини та породжуючи незахищеність особистого життя.

Ключові слова: права людини, право на приватність, ідентичність, самоідентичність, особистий простір, інформаційний простір, кіберпростір.

Постановка проблеми. Як свідчить соціокультурний досвід людства, приватне життя є онтологічно непереборним, воно «керується» необхідністю. Приватність, укорінена в пріоритетності особистісного способу буття й автономного конституювання, є універсальною людською цінністю. Соціокультурно це підтверджується демократизацією політичного життя, розвитком громадянського суспільства, становленням правової держави тощо. Однак сучасне соціальне життя демонструє дихотомію «належного і суцього» у розв'язанні проблеми безпеки приватного статусу особистості, права людини на приватність. Втрата приватного життя, приватного континууму особистісного буття, конфіденційного принципу, що є тенденцією сучасного соціального життя, свідчить про дедалі більші ризики відчуження приватності в соціальній реальності.

Соціальний час «залученості» яскраво демонструє виражену асиметрію у взаєминах особистого і соціального, публічного і приватного, персональної та соціальної ідентичностей, автономії та гетерономії особистості, особистого і соціального контролю. Приватності як феномену соціального життя не відводиться в сучасній соціальній практиці «гідного» місця. Редукування особистісного статусу, автономності, приватного життя, приватності знаходить своє пояснення в самому суспільстві *modernity*, де соціальну раціональність зорганізовано з урахуванням критеріїв прогнозування, стандартизації, послідовності, старанності дії, де виключається можливість автономності, неконтрольованості, некодифікованості будь-якого вчинку.

Сьогодні цінність особистісного простору, приватного життя девальвується. Людина поневолюється віртуальною реальністю, живе з «ідентичністю без особистості», з анонімною ідентичністю, з «профаним» тілом, з «розпроданою інтимністю», з інтернет-соціалізацією, стаючи дедалі безособовішою та публічнішою. Прискорюють цей процес сучасні технології, досягнення і «продукція» яких порушують техногуманітарний баланс сучасності. NBIC-технології, включно з власне інформаційними технологіями, є масштабним та ефективним засобом для несанкціонованого втручання у приватне життя та його руйнування.

Таким чином, проблема забезпечення права людини на приватність з огляду на її багатовимірність, складність, релятивність, концептуальну множинність, а також особистісну та соціально-практичну значущість в умовах сучасної соціальної реальності є безумовно актуальною.

Результати аналізу наукових джерел свідчать, що проблеми приватності та права людини на неї торкалися багато дослідників. Початком наукового

дискурсу права на приватність можна вважати статтю двох юристів із Бостона С. Уоррена та Л. Брандейса «Право на приватність» (1890), де це право розглядається як загальна категорія, що може включати в себе непередбачено широке коло повноважень, яке постійно збільшується. Автори проводять думку, що неминучий технічний прогрес та розвиток технологій у майбутньому внесе корективи у правове регулювання. Розраховуючи на тривалу актуальність своїх ідей про приватність, автори зазначили, що право повинно бути гнучким та здатним прилаштовуватись до потреб сьогодення [1].

У контексті цієї проблеми З. Бауман справедливо вважає, що будь-яка соціальна інституція прагне нейтралізувати руйнівний вплив приватної поведінки, тим самим «приватизуючи» моральність [2].

Про елімінацію феномену приватності в сучасності розмірковує Е. Гідденс, вважаючи, що межі таємного і явного в соціальних формах діяльності змінюються і поєднуються в одних публічних сферах [3].

Вітчизняна дослідниця Ю. Волкова вважає, що право людини на приватність може виступати гуманістичним орієнтиром розвитку не тільки держави в цілому, але й системи національної безпеки, яка склалася в державі. Національна безпека є засобом забезпечення особистих прав громадян, зокрема права на приватність [4, с. 117].

О. Панкевич вважає право на приватність одним із найважливіших особистісних прав і наголошує, що в умовах розвитку найновіших технологій право на приватність, основою якого є питання здобуття і поширення інформації про особу, піддається постійним загрозам його порушення [5].

Р. Пристай зосереджується на «приватності за замовчуванням» – концепції побудови стану забезпечення приватності протягом усього життєвого циклу обробки персональних даних, включаючи технології, системи, процеси, практики та політики, від раннього стану їхнього розроблення до впровадження, використання даних та, зрештою, їхнього видалення. Він обґрунтовує, що забезпечення права людини на приватність повинно органічно включатись в усі рівні операцій із даними, а не розглядатися як компроміс чи щось, що слід враховувати після створення продукту, системи, послуги чи процесу [6, с. 553].

Ю. Разметаєва акцентує увагу на тому, що інформаційні технології поступово змінюють ставлення людей до питань приватності. Одночасно люди звикають до винесення особистих питань у площину публічної комунікації та взаємопроникнення різних сфер життя, поступаються приватністю задля власної зручності, можливостей комунікаційних мереж, безперешкодного доступу до кіберпростору, що, зрештою, зменшує рівень очікувань щодо збереження та захисту приватності [7].

С. Булавіна і Т. Давидова через з'ясування природи приватності, виокремлення окремих проблем забезпечення права на приватність доходять висновку,

що це право хоча і сформовано, проте досі не оформлено як фундаментальне право. Автори доводять, що право на приватність є правом третього покоління (покоління глобальних прав людини і громадянина), що пов'язано як з інформаційним складником, так і з правами на недоторканність, свободу думки і слова та гідність [8].

Віддаючи належне науковому доробку вітчизняних і закордонних дослідників, варто зазначити, що філософська рефлексія проблеми права на приватність в умовах інформатизації й цифровізації суспільства потребує уточнення й деталізації як окремих аспектів, так і феномену в цілому.

Мета статті – розглянути з філософських позицій феномен приватності та соціокультурні умови реалізації права людини на неї.

Вклад основного матеріалу. Уперше вжите в 1890 р. поняття «право на приватність» є настільки загальною категорією, що може включати в себе непередбачено широке коло повноважень, яке постійно збільшується. Сучасна соціальна реальність демонструє своє амбівалентне існування, розрив публічного і приватного, особистого і соціального. Приватне життя, приватність, укорінена в пріоритетність особистісного способу буття й автономного конституювання, є універсальною людською цінністю. Однак сьогодні цінність особистісного простору, приватного життя девальвується.

Цілком очевидно, що трансформації, пов'язані з форсажністю динаміки соціального життя, із «запаморочливою» швидкістю змін, що випереджає природні здібності та можливості їхньої рефлексії й інтеріоризації, потребують не тільки філософського та психологічного осмислення, а й вироблення механізмів адаптації до них. Серед тих, хто одним із перших почав осмислювати таку ситуацію, став футуролог Е. Тоффлер. Він написав у зв'язку з цим, що для того, щоб вижити, щоб запобігти тому, що ми назвали шоком майбутнього, індивід має стати нескінченно більш адаптованим і обізнаним, аніж будь-коли раніше. Він має шукати абсолютно нові способи кинути якір, оскільки все старе коріння – релігія, нація, спільнота, сім'я чи професія – уже хитається під ураганим натиском сили прискорення. Та перш ніж вона зможе це зробити, вона має зрозуміти, як впливи прискорення проникають у її приватне життя, позначаються на її поведінці та змінюють якість існування [9].

Польський футуролог С. Лем визначає технології як зумовлені станом знань і суспільною ефективністю способи досягнення цілей, залишених суспільством, зокрема й таких, які ніхто, беручись до справи, не мав на увазі. Будь-яка технологія, на його переконання, по суті, просто продовжує природне, вроджене прагнення всього живого панувати над навколишнім середовищем або принаймні не підкорятися йому в боротьбі за існування [10].

Подвійне значення, амбівалентну соціальну роль сучасних технологій відзначають багато дослідників. Вибір на користь створення або розширення

технологій може розглядатися як точка біфуркації. Право, свобода або різні форми примушення стоять за використанням технологій. Свобода, яка в багатьох культурах вважається однією з найвищих цінностей, не завжди приводить до реалізації права і до безпеки. Тож виходить, що сучасність стоїть перед альтернативою свободи або безпеки.

Сучасні комп'ютерні технології роблять світ дедалі «прозорішим». Багато авторів використовують для характеристики сучасності бодріярівську метафору «прозорість» [11]. Підтвердженням «прозорості» (відкритості, доступності, поінформованості) світу слугує приклад Е. Сноудена. Він розкрив «таємницю» про те, що США стежать більш ніж за мільярдом людей у понад 50 країнах, включно з президентами, міністрами та головами найбільших корпорацій, фіксуючи їхні дзвінки та місце розташування, електронні листи, SMS-повідомлення [12].

Як свідчить соціокультурна практика, перехід до «прозорого світу» – це перегляд багатьох смислів, цінностей, культурних норм. Тож не виключено, що в недалекому майбутньому буде докладено зусиль, щоб у той чи інший спосіб «закрити» певні частини віртуальної реальності та повернути людині її індивідуальний інформаційний простір.

Яскравим прикладом життя у «прозорому світі» стала інформація про те, що Apple співпрацює з розвідками провідних світових країн, і підтвердження того, що iPhone та iPad ведуть приховану фотозйомку і надсилають дані в Apple.

Очевидно, що одна з головних цілей будь-якої розвідки – отримати розвіддані за всяку ціну. Тому можливість «увійти» в будь-який телефон – надзавдання розвідки. Як відомо, державні органи багатьох країн виділяють своїм розвідувальним органам окремий бюджет на «роботу» з шифр-ключами провідних корпорацій, що займаються розробленням та виробництвом персональних комп'ютерів, смартфонів, програмного забезпечення та цифрового контенту. Технологічно під час розшифрування шифр-ключа можна запустити на пристрої спеціальні програми, які шукатимуть вразливості в системі безпеки. Далі можливо добирати ключі, пробувати методи злому, аналізувати інформацію, що надходить, і в результаті – адаптувати програми-шпигуни. Для пересічного користувача електронних пристроїв ця ситуація означатиме можливість будь-якої миті «увійти з чорного входу» в застосунок і отримати доступ до всіх даних, що зберігаються в ньому: паролів, повідомлень, особистої інформації.

З різних інформаційних джерел відомо, що у вигляді «ідентичності, що чинить опір» виступають ті, хто веде боротьбу проти незаконного вторгнення, інтервенції спецслужб у приватне життя, особистий простір, приватну зону. Через ЗМІ відома точка зору генерального директора компанії «Apple» Тіма

Кука, який виступив за право людей на приватне життя і збереження приватної інформації та наголошував на тому, що ніхто не повинен приймати той факт, що уряд, компанія або хтось інший мають право на нашу приватну інформацію. Це базове право людини. У кожного з нас є право на особисте життя. І ми не повинні з цим правом розлучатися [13].

Кіберзагроза володіння та використання iPhone, iPad та інших популярних гаджетів полягає в тому, що ці пристрої можуть латентно для своїх власників робити фотографії, знімати відео та передавати ці файли назовні. У мобільні пристрої Apple, а також у смартфони та планшети на платформах, що конкурують, вбудовано програмне забезпечення, що збирає й аналізує інформацію про користувача, його пересування, з можливим під'єднанням фото- та відеокамери і зчитуванням зображень і відсилає всю зібрану інформацію компанії-виробнику. По суті, це троянська програма, оскільки її наявність ніде не декларовано, немає ані іконки, ані будь-яких інших позначень її присутності в мобільному пристрої.

Ще одним предметом розбрату виступає відношення між законним правом людини на особисте життя і законним правом держави охороняти свою безпеку. Як приклад наведемо випадок у грудні 2015 р., коли голландський блог misdaadnieuws.com (Crime News) опублікував документ, у якому розповідалося, що в правоохоронних органах Нідерландів знайшли спосіб відновити видалені повідомлення та прочитати захищені шифруванням листи на пристроях BlackBerry. При цьому відомо, що компанія «BlackBerry» «славилася» захищеністю смартфонів вбудованим PGP-шифруванням [14].

Сьогодні масштабність кіберзагрози у вигляді зламування телефону та отримання доступу до будь-якої інформації в рази перевищує загрози від убивств, торгур, викрадення людей; сучасний тероризм надзвичайно активно використовує інформаційні можливості для своїх варварських цілей. Так, наприклад, у лютому – березні 2024 р. Франція потерпала від потужних кібератак. Понад 33 мільйони людей – трохи менше половини населення Франції – постраждали від витоку даних, які включали такі відомості, як «сімейний стан, дата народження та номер соціального страхування, назва медичного страховика та покриття, передбачене полісом» [15].

Зауважимо, що масштабність кіберзагрози відбивається на онтологічному статусі життя людини. Ідеться про те, що віртуальний і реальний простір не ідентичні. Це різні реальності, і можливості в цих реальностях також різні. У віртуальному просторі стирається, елімінується межа між реальним і нереальним, уявним. Це тягне за собою відсутність «ясності свідомості», критеріїв осудного, що є ознакою раціональності та раціонального планування дій. Пріоритет віртуального «Я» над реальним «Я» призводить до руйнування цілісності ідентичності, насамперед персональної ідентичності, до при-

душення критичної рефлексії, наступу на межі права й особистої свободи [16–18]. Як причину вибору цінності віртуальної реальності можна назвати таку. Через інтенсифікацію динаміки життя відбувається миттєва просторово-часова переорієнтація, перемикання кодів сприйняття і поведінки, що стає умовою життєвої компетенції.

Як пише З. Бауман, приватність – це менш концентрована форма свободи, це право запобігати (*refuse*) вторгненню інших людей (як індивідів або як агентів якоїсь надіндивідуальної інстанції) у конкретні місця, у конкретні моменти або під час конкретних занять. Володіючи приватністю, індивід може «піти з чужих очей», упевнений, що за ним не спостерігають, і тому здатний займатися, чим би він бажав займатися, не боячись осуду. Приватність, як правило, часткова – переривчаста, обмежена особливими місцями або окремими аспектами життя. Перейшовши відому межу, вона може перетворитися на самотність і тим самим дати відчутти смак деяких жахів уявної «повної» свободи. Приватність найкраще виконує функцію протиотрути від соціальних тисків у тому разі, коли можна вільно в неї входити і з неї виходити; коли приватність справді залишається інтерлюдією між періодами соціальної замученості й переважно такою інтерлюдією, для якої терміни може призначати сама людина [19].

Ми наводимо цей вислів З. Баумана про приватність із метою показати, що він не зовсім «адекватно» відображає реалії: сучасні технології вже можуть тотально порушувати право людини на приватність, проникати в особливі місця й окремі аспекти приватного життя та змінювати локус приватності. Наприклад, ключові технології XXI ст. – нанотехнології – трансформують межі приватності на рівні людського організму.

Так, використання нанотехнологій у призмі трансгуманістичних цілей вочевидь ставить проблему переосмислення меж права / свободи, внутрішнього / зовнішнього, приватного / публічного, потаємного, усамітненого. Виникають технологічні програми з поліпшення людини, включно з військовими проектами, що, по суті, є насильницьким втручанням у внутрішні справи людини. Людина, навіть погоджуючись на таке втручання, не в змозі оцінити міру тих непередбачуваних наслідків, що можуть призвести до деструкції не лише її організму, а й особистості (за втручання, наприклад, у нейрофізіологічні процеси мозку). Тут має місце завуальована форма насильства та порушення права людини на приватність, виникає проблема, пов'язана з втратою самоідентичності та розмиванням особистісних характеристик конкретної людини, зміною адаптаційної поведінки, а також із виникненням почуття самотності.

Ще один яскравий приклад порушення прав особистості, включно з правами на свободу, автономію, приватність – це характеристики стану здоров'я,

на які здатні впливати нанотехнології. У функціоналі нанотехнологій – здатність перманентно створювати на основі діагностики бази даних про національне здоров'я, здоров'я конкретної людини, що може бути використане в публічній сфері роботодавцями або страховими компаніями. Ідеться про всі види здоров'я – від генетичного до психічного. Без захисту персональних даних про приватне життя маніпулювати людиною досить легко.

Соціальний модус «залученості» яскраво демонструє виражену асиметрію у взаємозв'язку особистого і соціального, публічного і приватного, персональної та соціальної ідентичностей, автономії та гетерономії особистості, особистого і соціального контролю. Приватності як феномену соціального життя і праву на неї в сучасності не відводиться належного місця. Причину редукування приватності, автономності, приватного життя З. Бауман вбачає в самій сучасності. Умови технократичного суспільства передбачають, що соціальна раціональність вибудовується відповідно до критеріїв старанності поведінки, її передбачуваності, уніфікації та процедурності. З огляду на це соціальна раціональність виключатиме приватність, неконтрольованість, некодифікованість будь-якої дії, вчинку, а кожна соціальна організація прагнучиме нейтралізувати приватну поведінку. З точки зору З. Баумана, приватні дії – це дії, які не відповідають критеріям мети або процедурним визначенням і оголошуються несоціальними, ірраціональними. А спосіб, у який організація соціалізує дії, включає в себе як обов'язковий наслідок приватизацію моральності» [20].

Е. Гідденс розмірковує про елімінацію феномену приватності в сучасну епоху. Описуючи у феноменологічному ключі сучасність як структури досвіду, що діалектично співвідносяться, він виокремлює приватність і залученість як перехрещення прагматичного прийняття й активізму. Е. Гідденс вказує на те, що межі таємного і явного змінюються, оскільки багато форм діяльності, які раніше не перетиналися, тепер поєднуються в одних публічних сферах [3].

Погоджуючися зі світовими соціологами сьогодення у значущості соціального продукування редукації феномену приватності, розкриємо ті способи самозахисту цього найважливішого для конституювання людського й особистісного начал феномену, що належать до соціокультурних імперативів особистісного буття, а також ті модальності самозахисту приватності та права на неї, що ініціюються контекстом соціального буття.

Визнання проблемного існування та конституювання приватності в сучасному житті, необхідності захисту приватності, приватного життя, особистісного буття є найкращим способом подолання цієї проблеми. Під способом самозахисту розуміється самозміна людини на її екзистенціальному, суб'єктному та особистісному рівнях буття.

Одним із способів самозахисту особистості та її права на приватність є турбота. У ній яскраво виражена розбіжність і «сходження» суцього і на-

лежного. Принцип «турботи про себе», виражаючись у численних процедурах, практиках, приписах, визначає тим самим соціальну практику, пропонуючи підставу для міжособистісних комунікацій. Як вважає М. Фуко, цей принцип став іконою діяльності, максимом поведінки, стилем і способом життя. У праці «Герменевтика суб'єкта» М. Фуко доводить, що турбота про себе – це конститутивна ознака суб'єкта, його раціональність, відповідальність [21].

Турбота (піклування, опіка) виступає засновником і способом самозахисту особистісного буття. Турбота (Sorge), за М. Гайдеггером, є структура людського буття в її цілісності, початок людського існування «у світі буття». Турбота – це екзистенціал, усі способи існування інтегровані турботою. Турбота є єдністю трьох модусів: буття у світі, «забігання вперед» (проекування) і буття при внутрішньо-світовому суцтоту. М. Гайдеггер вважає, що турбота як вихідна структурна цілісність лежить екзистенційно-апріорно «до» будь-якого Dasein, тобто вже в усякому фактичному «становищі» і «поведінці» як таких. Тому її феномен жодним чином не виражає пріоритету «практичної» поведінки перед теоретичною. Не вдається також спроба звести феномен турботи в його сутнісно нерозривній цілісності до особливих актів чи поривів на кшталт волі й бажання або прагнення й потягу. Турбота є онтологічно первинною по відношенню до названих феноменів [22].

Справжній сенс турботи М. Гайдеггер убачав у «нерівності собі», екзистенціальній проїнятості майбутнім. Турбота – це «заклопотаність» з приводу порядку, піклування над іншим, функція опіки, скоріше, «заклопотаність» або певна онтологічна «неврівноваженість», «нерівність собі», «буття-вперед-себе», онтологічна безпідставність.

У сучасному суспільстві споживання, як пише французький соціолог і філософ Ж. Бодріяр, домінує містичне значення турботи. Принцип «послуги» поширюється на всю систему споживання, тому все постає як особиста послуга, як задоволення [23]. У сучасних соціальних реаліях задоволення і турбота реалізується за допомогою інститутів соціального перерозподілу у вигляді соціального забезпечення, численних допомог, субсидій, страховок тощо. Як усе інше, у суспільстві споживання безперервно споживається і турбота, і весь феноменальний спосіб її вираження.

Ж. Бодріяр розкриває тотальну суперечність у сучасній соціальній системі турботи. З одного боку, ця система виробництва живе і залежить від законів матеріального виробництва, з іншого – система виробництва не досягає мети матеріального, речового світу до інших (духовних) відносин. Звідси – постійна дистанція, диспозиція, відсутність комунікації, непроникність.

Уся система турботи сучасності, як вважає Ж. Бодріяр, є деструктивною у своїй меті, викривленою, вона спотворює своє призначення. Він зазначає, що фундаментальна суперечність відчувається в усіх царинах «функціональ-

них» людських стосунків, оскільки цей новий спосіб жити в суспільстві, ця «промниста» турбота, це тепле «оточення» не мають насправді більше нічого безпосереднього, бо вони продуковані інституціонально й індустріально. Було б дивно, якби не проявилася в самій тональності турботи її соціальна й економічна істина. І саме це викривлення видно всюди, служба піклування викривлена і ніби «застуджена» внаслідок агресивності, сарказму, «чорного» гумору, всюди надані послуги, люб'язність спритно поєднуються з обманом, пародією. І всюди відчувається пов'язана з цією суперечністю крихкість загальної системи задоволення, що завжди перебуває на краю розладу й обвалу [23].

Даючи характеристику суспільства споживання крізь призму знакового споживання, Ж. Бодріяр справедливо робить висновок про те, що знак підміняє собою реальність, а «симулякри» перетворюють життя на симуляцію, на маніпуляцію знаками. З одного боку, знак, «симулякр» нібито сприяє оволодінню реальністю, а з іншого – знищує справжність реальності, замінюючи її собою. Це повною мірою транслюється і на турботу.

Таким чином, турбота про себе, виражаючи соціокультурний рівень людини (соціального суб'єкта, особистості), ступінь її відповідальності перед собою і суспільством, ступінь її автономності в ухваленні рішень постає як спосіб самозахисту особистості, її права на приватність.

Право на приватність конотується як соціальне цілепокладання, призначення, транслюється в певних соціальних функціях з метою підтримання соціальної співпраці. Загальна декларація прав людини підтверджує соціальну функцію прав людини і вказує на необхідність того, щоб права людини охоронялися владою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися, як до останнього засобу, до повстання проти тиранії та пригноблення. Однак реальна ситуація багато в чому відрізняється від правової, нормативної моделі права на приватне життя, як розбіжність суцього і належного. Серед причин такої розбіжності – такі радикальні зрушення в розвитку сучасної цивілізації, як постіндустріалізм, глобалізація, війна, що не можуть не позначитися на приватній сфері, на довизначенні меж публічного і приватного, а також на зміні концептуального бачення приватного і публічного.

Серед причин, що призводять до редукції феномену приватності, можна виокремити й інформаційну революцію, яка примножила силу маніпулятивного впливу ЗМІ на суспільну свідомість громадян, їхню соціально-політичну поведінку, особистісні пріоритети до персональної автономії в політиці. Автономний вибір політичної позиції створює потребу в тому, щоб кожен громадянин міг реально самостійно осмислити політичну ситуацію, зіставити і критично проаналізувати події та виробити свою власну оцінку.

Дедалі частіше у ЗМІ повідомляють за прослуховування приватних переговорів та інші порушення приватності приватних осіб. Це вимагає рефлексії меж соціального контролю у фокусі проблеми інформаційної безпеки, захисту персональних даних, чіткого визначення та подальшого реального забезпечення права на приватність.

Очевидно, що соціальний контроль є інструментом влади. Суть соціального контролю – загальне спостереження, контроль за сферою «табу», заборонами, виконанням обов'язків. З одного боку, через механізм соціального контролю формується етос соціального життя, проводяться санкції норм поведінки, а також здійснюється захист громадян. Соціальний контроль стає експансивним у міру ускладнення соціального життя. Однак надто пильне, «тотальне» спостереження, вторгнення в особистий простір, у приватне життя (прослуховування розмов, візуальне спостереження, збір величезної кількості персональних даних за допомогою інформаційних технологій) мають під собою руйнівні соціальні наслідки.

Сокровенність і таємниця приватного життя знецінюються. Канали інформаційного простору найяскравіше демонструють негативні наслідки порушення права на приватність. Вивчення проблем кіберетики дає змогу виокремити специфічні конотації феномену приватності [24–26].

Як протистояння порушенню права на приватність, тотальному контролю над людиною можна назвати феномен інформаційної безпеки. Він, на нашу думку, повною мірою відображає ризиковану природу соціальної реальності з її інформаційним складником і високий ступінь незахищеності особистісного буття [27–29].

Поняття інформаційної безпеки, що «оголює» проблему розвитку інформаційного суспільства з властивими йому ризиками, важливо осмислювати в соціокультурному контексті. Культура безпеки онтологічно вкорінена імперативом і максимою «турботи про себе та іншого». «Турбота про себе» – це спосіб особистісного буття. Відсутність здатності та імперативної настанови на турботу – свідчення «несамовитості» і безвідповідальності людини. На онтопсихологічному рівні потреба в захисті та безпеці детермінована бажанням до визначеності, цілісності, надійності, організованості.

Однак соціально-інформаційна реальність яскраво демонструє тенденцію «сходження до ризиків». Ризик є свідченням наявності об'єктивної та суб'єктивної невизначеності буття [30].

Ризик – характеристика об'єктивної й суб'єктивної сторони людської діяльності в умовах невизначеності, яка фіксує «неоднозначність» особистісного і соціального буття, що не дає практичної можливості для соціального контролю, використання технологій безпеки. Ігнорування об'єктивних і суб'єктивних джерел невизначеності є безперспективним. Задоволення за-

садничої потреби в безпеці пов'язано з бажанням людини уникнути ризику і повернути втрачену визначеність.

Про онтологічну вкоріненість безпеки, її еволюційну роль для людини розмірковували і філософи, і психологи. Безпека є провідною потребою у знаменитій піраміді А. Маслоу. Вона передбачає встановлення людиною розумного порядку, а також її бажання жити краще.

Психологічний дискурс трактує безпеку як стан недоторканності інтересів особистості від різноманітних загроз, основами яких виступає страх перед дійсністю. Результуючою емоційних оцінок виступає захищеність від загроз.

Соціологічний і правовий дискурси розуміють безпеку як соціальний контекст існування суб'єкта, на який він впливає, який ним контролюється. Ця ситуація називається ризик-умовами. Соціальна діяльність являє собою систему взаємодій суб'єктів, що володіють цілепокладальною активністю, і умов, у яких вони існують. Метою суб'єкта є самореалізація і самовідтворення; мета, що розуміється в сенсі передбачення результату, означає можливість. Втілення можливості в дійсність здійснюється за певних умов, у певній ситуації шляхом перенесення суб'єктної активності на об'єкт (суб'єкт). Безпека діяльності забезпечується здатністю суб'єкта контролювати умови свого існування в процесі самореалізації та самопокладання.

У політологічному дискурсі сьогодні підкреслюється, що сучасна інформаційна сфера складається з двох компонентів: інформаційно-технічного та інформаційно-психологічного. Інформаційна безпека визначається як стан захищеності інформаційного середовища, який досягається через реалізацію відповідного комплексу заходів з управління інформаційною безпекою, які можуть бути представлені політиками, методами, процедурами, організаційними структурами та функціями програмного забезпечення.

Захист інформації розглядають як діяльність, пов'язану із запобіганням витоку інформації, а також несанкціонованим і ненавмисним впливам на неї. У захисті конфіденційності, цілісності та доступності інформації полягає її безпека. Збереження інформаційних ресурсів і захищеність законних прав особистості та суспільства забезпечує інформаційну безпеку соціальних суб'єктів (особистості, держави, суспільства). Інформаційна безпека є фрагментом особистісної безпеки [29; 31–32].

Як соціально-філософський концепт безпеку розглядають у контексті парадигми суспільства як системи законів його функціонування і розвитку, у співвідношенні з його конкретними соціальними, політичними, культурними та історичними реаліями. З огляду на це цілісне дослідження комплексу «особистість – суспільство – держава», зокрема питань захисту свободи особистості, її приватного існування в інформаційному просторі є ключовою проблемою під час дослідження безпеки. Безпека – це сукупність найсприят-

лівіших умов для контролю суб'єктом власної життєдіяльності, своїх цінностей, що дає змогу забезпечити цілісність особистісного та соціального буття. Реалізація суб'єктом свободи та права на приватність як здатності контролювати умови власного існування є запорукою його безпеки.

Однак сучасна інформаційна реальність і новітні інформаційні технології можуть стимулювати порушення прав і свобод особистості, меж її приватності та персональних даних, що є додатковою загрозою існування особистості та її цілісності. Як «протиотрута» цим загрозам і має виступати феномен інформаційної безпеки.

Таким чином, концепт «безпека», включно з інформаційною безпекою, вказує на багатовимірність, багатозначність, контекстуальну «наповнюваність» соціальним змістом, відкритість для інтерпретацій цього поняття в розв'язанні соціальних проблем, зокрема проблеми приватності як сфери приватного буття і права на неї.

У вітчизняних соціально-правових реаліях етико-правова проблема захисту персональних даних яскраво демонструє факт вторгнення у приватну сферу і порушення меж соціального контролю. Ця проблема сходить до глобальної проблеми заперечення у віртуально-мережевому просторі традиційної етики, морального плюралізму з її «умовностями», нормами, заборонами. Етичні особливості віртуального простору засновано на втечі від моралі, від прийнятих форм особистої свободи, персональної відповідальності.

Проблема захисту громадянських свобод, зокрема персональних даних, загострено зазвучала, як вважають відомі соціологи, після 11 вересня 2001 р., що пов'язано з настанням епохи тотального державного нагляду. Ця проблема фундована в глобальну проблему соціальної мобільності як способу організації сучасного соціального життя, і коли практично всякий рух супроводжуватиметься відстеженням і контролем, і ніхто не зможе опинитися за межами паноптикуму, про що детально ведуть мову вітчизняні дослідники І. Коваленко зі співавторами [33; 34].

Дійсно інформаційні технології провокують екстенсивне та інтенсивне «оцифрування» кожної особистості, зростаючий «розподіл» особистості по різних базах даних. «Цифрові медіа», «комп'ютерно-опосередковані комунікації», мережа Інтернет з усією сукупністю розміщених у ній сайтів; соціальні мережі; віртуальна реальність; комп'ютерні ігри та анімація; цифрові фото- та відеоматеріали; художні інтерактивні інсталяції; інтерфейс «людина – комп'ютер»; цифрові книги тощо якраз і забезпечують такий розподіл [35, с. 69]. У такій ситуації одним із способів самозахисту особистісної приватності є розрахунок ризиків щодо збереження її статусу та захист персональних даних. Захист інформації як вжиття правових, організаційних і технічних заходів спрямовано на забезпечення: захисту інформації від неправо-

мірного доступу, знищення, модифікування, блокування, копіювання, надання, поширення, а також від інших неправомірних дій щодо такої інформації; дотримання конфіденційності інформації обмеженого доступу; реалізацію права на доступ до інформації. Відповідно до вищенаведених обмежень можна констатувати, що захист інформації, яка становить державну таємницю, здійснюється відповідно, наприклад, до законодавства України про державну таємницю незалежно від власника інформаційних ресурсів, а для персональних даних закон має встановлювати лише порядок доступу до персональних даних громадян (фізичних осіб).

Крім того, є сенс вести мову про технологічну проблематизацію засобів захисту інформації, яка стосується всіх рівнів контролю, зокрема під час захисту конфіденційної інформації.

Висновки. Приватність – це соціальна репрезентація автономії особистості. Вона ідентифікується як здатність людини диференціювати внутрішнє / зовнішнє індивідуального та особистого життя, розрізняти своє / чуже, приватне та публічне буття, реагувати на несанкціоновані дії публічного (суспільного) середовища, а також здатність до рефлексивної поведінки щодо захисту меж особистісного буття. Феномен приватності, що експонує межі особистісно-соціального буття, балансує між індивідуальним і соціальним аспектами життя людини. Рефлексія і переживання приватності свідчать про процес персоналізації особистості, автономного її конституювання, про узгодження ідентичностей.

У ХХІ ст. цивілізаційні надломи, технологічні та інші виклики вимагають відповідального ставлення до ризиків соціальних реалій приватності та вироблення адекватних їм способів практичної реалізації права людини на приватність. За людиною конституційно закріплено право на приватне життя.

Сучасні інформаційні та цифрові технології, амбівалентно впливаючи на свободу і безпеку особистісного буття, радикально звужують межі реалізації права на приватність, проблематизуючи тим самим структури самоідентичності людини і породжуючи досвід незахищеності особистого життя.

Соціальна проблема інформаційної безпеки та захисту персональних даних доказово демонструє порушення права на приватність, основою якого в епоху надшвидкого розвитку найновітніших технологій є питання, пов'язані зі здобуттям, зберіганням і поширенням інформації про особу; з тією мірою, з контролем доступу інших людей і державних органів до цієї інформації, та з можливістю для індивіда зберегти свою анонімність.

За умов тотального спостереження та безмежного соціального контролю, впливу сучасних технологій від соціального вибору особистості, її рефлексії новітніх ризиків соціального буття та забезпечення права на приватність належить онтологічна та аксіологічна «доля» людського буття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Уоррен С., Брандейс Л. Право на приватність. *Право США*. 2013. №1/2. С. 132–153.
2. Bauman Z. *Liquid Modernity*. Hoboken, NJ : Wiley. John Wiley & Sons, 2000. 240 p.
3. Giddens A. *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press, 1990. 188 p.
4. Волкова Ю. Ф. Право на приватність в умовах глобалізації. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. №5. С. 113–118.
5. Панкевич О. З. Право на приватність: царина незалежності особи. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2017. Вип. 2. С. 47–56.
6. Пристай Р. А. Приватність за замовчуванням. Користувацька модель даних як основа захисту приватності та персональних даних в соціальних мережах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2023. Вип. 80 (1). С. 551–556.
7. Разметаєва Ю. С. Приватність в інформаційному суспільстві: проблеми правового розуміння та регулювання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2016. Вип. 37 (1). С. 43–46.
8. Булавіна С., Давидова Т. Право на приватність у системі поколінь прав людини. *Історико-правовий часопис*. 2018. №1. С. 10–14.
9. Toffler A. *Future Shock*. London : Bantam, 1984. 108 p.
10. Lem S. *Summa Technologiae*. Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1964. 501 s.
11. Baudrillard J. *The transparency of evil essays on extreme phenomena*. London : Verso, 1993. 110 p.
12. Едвард Сноуден – людина, що розкрила інформацію про секретну систему прослуховування у США. URL: https://texty.org.ua/fragments/46509/Jedvard_Snouden_ludyna_shho_rozkryla_informaciju-46509/ (дата звернення: 14.04.2024).
13. Тім Кук просить Конгрес США посилити законодавство про захист приватних даних. URL: <https://ms.detector.media/it-kompanii/post/22329/2019-01-18-tim-kuk-prosyt-kongres-ssha-posylyty-zakonodavstvo-pro-zakhyst-pryvatnykh-danykh/> (дата звернення: 14.04.2024).
14. Жертва Стіва Джобса. Історія злету та падіння BlackBerry. URL: <https://investory.news/zhertva-stiva-dzhobsa-istoriya-zletu-ta-padinnya-blackberry/> (дата звернення: 14.04.2024).
15. Data of half the population of France stolen in its largest ever cyberattack. This is what we know. URL: https://www.euronews.com/next/2024/02/08/data-of-33-million-people-in-france-stolen-in-its-largest-ever-cyberattack-this-is-what-we?utm_source=flipboard&utm_content=curiouscurator%2Fmagazine%2FDigitech+ (Last accessed: 03.05.2024).
16. Getman A., Danilyan O., Dzeban A., Kalinovsky Y., Hetman Y. Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Núm. 25. P. 6–14.

17. Bytiak Y., Danilyan O., Dzeban A., Kalynovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Iss. 27. P. 217–226.
18. Getman A. P., Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Yu. Yu. Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofía*. 2022–2023. Vol. 39. № 102. P. 78–94.
19. Bauman Z. *Freedom*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1988. 106 p.
20. Bauman Z. *Modernity and the Holocaust*. N. Y. : Cornell University Press, 2000. 260 p.
21. Foucault M. *The Hermeneutics of the Subject: Lectures at the Collège de France 1981–1982*. URL: <https://www.amazon.com/Hermeneutics-Subject-Lectures-Coll%C3%A8ge-1981-1982/dp/0312425708> (Last accessed: 14.04.2024).
22. Heidegger M. *Being and Time*. NJ : Wiley. John Wiley & Sons, 1978. 592 p.
23. Baudrillard J. *The Consumer Society: Myths and Structures*. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=DdT7cEHke0YC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (Last accessed: 14.04.2024).
24. Скибун О. Ж. Сучасна етика як практична філософія кібербезпеки. *Сучасний захист інформації*. 2022. № 4. С. 66–70.
25. Соловійов В. П. Етика як продукт цивілізації та стрижень науки і соціального прогресу: уроки минулого і проблеми сучасності. *Наука та наукознавство*. 2023. № 1. С. 102–120.
26. Коробко М. І. Інформаційна етика як необхідний елемент регуляції сучасного інформаційного суспільства. *Українські культурні студії*. 2021. № 1. С. 46–50.
27. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Права людини і національна безпека: філософсько-правові аспекти взаємозв'язку. *Інформація і право*. 2020. № 2 (33). С. 9–22.
28. Інформаційно-комунікаційна безпека: сучасні тренди : монографія / Бровко О. О. та ін. ; за заг. ред.: Курбана О. В., Лісневської А. Л. Київ : Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2022. 392 с.
29. *Information security in modern society* / A.P. Getman (ed.), O.G. Danilyan, O.P. Dzeban, Y.Y. Kalynovskyi, E.A. Kalnytskyi. LAP Lambert Academic Publishing, 2023. 195 p.
30. *Національна безпека: світоглядні та теоретико-методологічні засади: монографія / за заг. ред. О. П. Дзьобаня*. Харків: Право, 2021. 776 с.
31. *Information society and information security* / A. Getman (ed.), O. Danilyan, O. Dzeban, Y. Kalynovskyi. LAP Lambert Academic Publishing, 2021. 125 p.
32. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalynovskyi Yu. Yu., Kovalenko I. I., Melyakova J. V., Danilyan V. O. Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7, № 2. P. 457–473.
33. Коваленко І. І., Мелякова Ю. В., Кальницький Е. А. Цифровий паноптикум та медіа: особливості контролю в культурно-комунікативній системі сучасного соціуму. *Вісник національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 3. С. 47–67.
34. Kovalenko I., Meliakova Y., Kalnytskyi E., Nesterenko K. Postpanopticon: Control and Media in the New Digital Reality. *Filosofija, Sociologija*. 2023. 34 (3). P. 219–227.
35. Дзьобань О. П. Інформаційно-цифровий континуум як соціокультурний феномен: до проблеми концептуалізації. *Інформація і право*. 2024. № 2 (49). С. 62–75.

REFERENCES

1. Uorren, S., Brandeis, L. (2013). Pravo na pryvatnist. *Pravo SShA – US law, 1–2*. 132–153 [in Ukrainian].
2. Bauman, Z. *Liquid Modernity*. (2000). Hoboken, NJ: Wiley. John Wiley & Sons, LTD.
3. Giddens, A. (1990). *The Consequences of Modernity*. Stanford: Stanford University Press.
4. Volkova, Yu.F. (2023). Pravo na pryvatnist v umovakh hlobalizatsii. *Analitichno-porivnialne pravoznavstvo – Analytical and comparative law, 5*, 113–118 [in Ukrainian].
5. Pankevych, O.Z. (2017). Pravo na pryvatnist: tsaryna nezalezhnosti osoby. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Seriiia yurydychna – Lviv State University of Internal Affairs. Legal series, 2*, 47–56 [in Ukrainian].
6. Prystai, R.A. (2023). Pryvatnist za zamovchuvanniam. Korystuvatska model danykh yak osnova zakhystu pryvatnosti ta personalnykh danykh v sotsialnykh merezhakh. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriiia: Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 80(1)*, 551–556 [in Ukrainian].
7. Razmietaieva, Yu.S. (2016). Pryvatnist v informatsiinomu suspilstvi: problemy pravovoho rozuminnia ta rehuliuвання. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriiia: Pravo – Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series: Law, 37(1)*, 43–46 [in Ukrainian].
8. Bulavina, C., Davydova, T. (2018). Pravo na pryvatnist u systemi pokolin prav liudyny. *Istoryko-pravovyi chasopys – Historical and legal journal, 1*, 10–14 [in Ukrainian].
9. Toffler, A. (1984). *Future Shock*. London: Bantam.
10. Lem, S. (1964). *Summa Technologiae*. Kraków: Wydawnictwo Literackie [in Poland].
11. Baudrillard, J. (1993). *The transparency of evil essays on extreme phenomena*. London: Verso.
12. Edvard Snouden – liudyna, shcho rozkryla informatsiiu pro sekretnu systemu proslukhovuvannia u SShA. URL: https://texty.org.ua/fragments/46509/Jedvard_Snouden_ludyna_shho_rozkryla_informaciju-46509/ [in Ukrainian].
13. Tim Kuk prosyt Konhres SShA posylyty zakonodavstvo pro zakhyst pryvatnykh danykh. URL: <https://ms.detector.media/it-kompanii/post/22329/2019-01-18-tim-kuk-prosyty-kongres-ssha-posylyty-zakonodavstvo-pro-zakhyst-pryvatnykh-danykh/> [in Ukrainian].
14. Zhertva Stiva Dzhobsa: Istoriiia zletu ta padinnia BlackBerry. URL: <https://investory.news/zhertva-stiva-dzhobsa-istoriya-zletu-ta-padinnya-blackberry/> [in Ukrainian].
15. Data of half the population of France stolen in its largest ever cyberattack. This is what we know. URL: https://www.euronews.com/next/2024/02/08/data-of-33-million-people-in-france-stolen-in-its-largest-ever-cyberattack-this-is-what-we?utm_source=flipboard&utm_content=curiouscurator%2Fmagazine%2FDigitech+
16. Getman, A., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Hetman Y. (2020). Information security in modern society: Sociocultural aspects. *Amazonia Investiga, 9,25*, 6–14.

17. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzeban, A., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*, 9,2, 217–226.
18. Getman, A. P., Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu. (2022). Modern ontology: reflection on the continuity of cyberspace and virtual reality. *Revista de Filosofia*, 39,102, 78–94.
19. Bauman, Z. (1988). *Freedom*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
20. Bauman, Z. (2000). *Modernity and the Holocaust*. NY: Cornell University Press.
21. Foucault, M. *The Hermeneutics of the Subject: Lectures at the Collège de France 1981–1982*. URL: <https://www.amazon.com/Hermeneutics-Subject-Lectures-Coll%C3%A8ge-1981-1982/dp/0312425708>.
22. Heidegger, M. (1978). *Being and Time*. NJ: Wiley. John Wiley & Sons, LTD.
23. Baudrillard, J. *The Consumer Society: Myths and Structures*. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=DdT7cEHke0YC&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false>
24. Skybun, O. Zh. (2022). Suchasna etyka yak praktychna filosofiiia kiberbezpeky. *Suchasnyi zakhyst informatsii – Modern information security*, 4, 66–70 [in Ukrainian].
25. Soloviov, V. P. (2023). Etyka yak produkt tsyvilizatsii ta stryzen nauky i sotsialnoho prohresu: uroky mynuloho i problemy suchasnosti. *Nauka ta naukoznavstvo – Science and science studies*, 1, 102–120 [in Ukrainian].
26. Korobko, M. I. (2021). Informatsiina etyka yak neobkhydnyi element rehuliatsii suchasnoho informatsiinoho suspilstva. *Ukrainski kulturni studii – Ukrainian cultural studies*, 1, 46–50 [in Ukrainian].
27. Dzoban, O. P., Zhdanenko, S. B. (2020). Prava liudyny i natsionalna bezpeka: filosofsko-pravovi aspekty vzaiemozviazku. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 2 (33), 9–22 [in Ukrainian].
28. Informatsiino-komunikatsiina bezpeka: suchasni trendy / Brovko O. O. et al.; za zah. red.: Kurbana O. V., Lisnevskoi A. L. (Eds.). (2022). Kyiv: Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka [in Ukrainian].
29. Information security in modern society / A. P. Getman (ed.), O. G. Danilyan, O. P. Dzeban, Y. Y. Kalynovskyi, E. A. Kalnytskyi (2023). LAP Lambert Academic Publishing.
30. Natsionalna bezpeka: svitohliadni ta teoretyko-metodolohichni zasady / O. P. Dzoban (Eds.). (2021). Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].
31. Information society and information security / A. Getman (ed.), O. Danilyan, O. Dzeban, Y. Kalynovskyi (2021). LAP Lambert Academic Publishing.
32. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalynovskyi, Yu. Yu., Kovalenko, I. I., Melyakova, J. V., Danilyan, V. O. (2020). Value determinants of the information security of a democratic state. *Revista Inclusiones*, 7, 2, 457–473.
33. Kovalenko, I. I., Meliakova, Yu. V., Kalnytskyi, E. A. (2022). Tsyfrovyi panoptykum ta media: osoblyvosti kontroliu v kulturno-komunikatyvni systemi suchasnoho sotsiumu. *Visnyk natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiiia, filosofiiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, Philosophy of Law, Political Science, Sociology*, 3, 47–67 [in Ukrainian].

34. Kovalenko, I., Meliakova, Y., Kalnytskyi, E., Nesterenko, K. (2023). Postpanopticon: Control and Media in the New Digital Reality. *Filosofija, Sociologija*, 34(3), 219–227.
35. Dzoban, O.P. (2024). Informatsiino-tsyfrovyi kontynuuum yak sotsiokulturnyi fenomen: do problemy kontseptualizatsii. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 2(49), 62–75 [in Ukrainian].

Dzoban Olexander, Doctor of Philosophical Sciences, Professor,
Professor Philosophy Department, Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

Mateta Oleksii Anatoliyovych, Candidate of political Sciences, Associate
Professor, teacher of the highest category, Higher vocational school No. 7,
Kremenchuk, Poltava region, Ukraine

Bulich Artem, graduate student of the Philosophy Department,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

THE AMBIVALENT IMPACT OF INFORMATION TECHNOLOGIES ON HUMAN IDENTITY AND THE RIGHT TO PRIVACY

It is demonstrated that the contemporary sociocultural reality exhibits a dichotomy between the normative and the actual in addressing the issue of the security of personal privacy, the human right to privacy. Losses of private life, which are a tendency of modern social life, indicate increasingly rapid risks of alienation of privacy in social reality. It is emphasized that modern technologies can significantly violate the human right to privacy, penetrate into private spaces and individual aspects of private life, and alter the locus of privacy. It is argued that contemporary information and digital technologies, while ambivalently impacting the freedom and security of personal existence, radically narrow the boundaries of realizing the right to privacy, thereby problematizing the structures of human self-identity and generating vulnerability in personal life.

Keywords: human rights, right to privacy, identity, self-identity, personal space, information space, cyberspace.

Марченко Олена Вікторівна, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави та права, конституційного права та прав людини, Дніпровський державний університет внутрішніх справ, Україна
e-mail: Lina728@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-2069-9942

ГЛОКАЛІЗАЦІЯ ДИТИНСТВА У МЕГАСУСПІЛЬСТВІ ПОСТМОДЕРНУ: ФІЛОСОФСЬКИЙ І ПРАВОВИЙ АСПЕКТИ

У статті представлено авторську позицію відносно глокалізації дитинства в епоху постмодерну, з'ясовано сутність процесу глокалізації дитинства, обґрунтовано суперечливість і взаємозв'язок процесів глобалізації та глокалізації дитинства, акцентовано увагу на проблематиці порушення прав дитини у сучасному мегасуспільстві. Окреслено наслідки означених процесів, які зумовлені актуалізацією тенденцій глобалізації дитинства і водночас – глокалізації дитинства на рівні мегасуспільства. Обґрунтовано необхідність коректного поєднання глобальної та локальної дослідницької оптики на світ дитинства.

Ключові слова: дитина, глокалізація дитинства, мегасуспільство, постмодерн, права дитини, глобалізація, стратифікація.

Постановка проблеми. Дослідження процесів, пов'язаних із формуванням єдиної світової спільноти – мегасуспільства, зростаючою взаємозалежністю локальних спільнот, видається актуальним і затребуваним у сучасних умовах. Проекція ідеї глобалізації на простір дитинства дає змогу говорити про тісно взаємопов'язані, взаємозумовлені, взаємопереплетені й водночас суперечливі тенденції: з одного боку, про глобалізацію дитинства, а з іншого – про його локалізацію, що знаходять своє відображення у процесах глокалізації сучасного дитинства, які є одним із проявів постмодерну. Особливої уваги, з огляду на актуалізацію означених тенденцій, заслуговує питання захисту прав дитини: положення міжнародних договорів, покликаних захищати цю вразливу категорію населення, далеко не завжди закріплено на рівні національних законодавств, що створює правові колізії, наслідком яких є дискримінаційні прояви по відношенню до дітей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання глобалізації дитинства стали предметом вивчення у працях як українських, так і зарубіжних

учених із початком глибинних економічних перетворень кінця ХХ – початку ХХІ ст. Водночас Р. Томпсон зазначає, що хоча процеси глобалізації і справляють значний вплив на дітей у багатьох аспектах, проте сам цей вплив вивчено недостатньо. Автор дотримується точки зору, згідно з якою для розуміння політичних, економічних і культурних змін, пов'язаних із впливом наслідків глобалізації на дітей, необхідно використовувати дослідні стратегії, що передбачають аналіз впливу наслідків глобалізації: а) на специфіку формування соціального середовища (наприклад сім'я, школа, родина, система охорони здоров'я в тій чи іншій країні) та на повсякденний досвід дітей; б) на знання, навички та форми навчання дітей, оскільки національні культури підпадають під вплив світових культурних трендів; в) на інтерпретацію феномену дитинства та ставлення до дитини в соціумі [12; 13].

Питання освіти і виховання дітей в умовах глобалізації порушують у своїх працях Дж. Герхард, С. Хенс, С. Карлсон. Вони досліджують, як нерівність в отриманні транснаціонального людського капіталу і нові форми соціальної стратифікації, що виникають у суспільстві у зв'язку з різним матеріальним становищем батьків, впливають на дітей та їхніх батьків [7]. Професор Кентерберійського університету А. Делон досліджує питання раннього навчання і благополуччя дітей у контексті дискурсів глобалізації, неолібералізму і неоконсерватизму [6]. Питанням трансляції глобальної політики дитинства на місцевий рівень присвячено наукові розвідки таких зарубіжних дослідників, як А. Бушаті [4], С. Бхамані [1], Д. Бюлер-Нідербургер і П. ван Крікен [3], Р. Лінде [9].

Процеси глобалізації, як відомо, пов'язано з формуванням єдиного світового простору. Ми говоримо про суспільство не як про абстрактну категорію, а як про реальну множинність суспільств, що утворюють цілісність, саме існування якої стало можливим завдяки глобалізації. Із цієї позиції можна припустити, що світове суспільство як феномен виникає відносно нещодавно – у середині ХХ ст., коли процеси глобалізації почали з усією очевидністю змінювати звичні патерни соціально-економічних відносин. При цьому масштаб і швидкість змін, що посилюють взаємозалежність різних держав у всьому світі, тільки зростає із розвитком нових технологій.

Польський дослідник П. Штомпка неодноразово наголошував, що тенденція до глобалізації змінила фундаментальну якість історичних процесів, а суспільство в епоху глобалізації в особі людства набуває соціологічної сутності, перетворюється на соціальну цілісність, що охоплює всіх людей, які живуть на землі [14].

В українському науковому дискурсі проблема впливу глобалізації на дітей досліджується переважно в контексті захисту їхніх прав. Так, у колективній монографії «Діти в умовах глобалізації та інформатизації суспільства (право-

вий аспект)» (за редакцією Б. Андрусишина, В. Стеценко) здійснено аналіз правового становища дітей в умовах глобалізації та інформатизації суспільства, з'ясовано проблемні аспекти щодо забезпечення та реалізації прав дитини в Україні, досліджено правовий вимір сприйняття дитини як суб'єкта сімейних відносин [5]. Українська дослідниця О. Будник наголошує на необхідності історичної консолідації та інтеграції в здоланні глобальних соціальних диспропорцій, які призводять до воєн і конфліктів, у яких у першу чергу страждають діти. Авторка аналізує педагогічні та аксіологічні трансформації, яких зазнали діти, що стали жертвами в російсько-українській війні, виявляє типові труднощі, з якими стикаються учителі, які працюють із такими дітьми [2, с. 7].

Викликають інтерес наукові розвідки щодо дитинства в контексті життя і творчості визначних постатей Української держави, як-от Г. С. Сковорода. Прикладом може слугувати праця М. Лугової, у якій акцент зроблено на дитинстві як предметі дослідження філософа [10].

Таким чином, феномен дитини у вимірах глобалізації неодноразово опинявся у фокусі загальнотеоретичних та вузькоспеціалізованих досліджень в останні десятиліття, проте «за кадром» усе ще залишається проблема впливу процесів глокалізації на дітей.

Формулювання цілей. Метою статті є аналіз проблем, пов'язаних зі світом дитинства, у поєднанні глобальної та локальної дослідницької оптики; обґрунтування суперечливості та взаємозв'язку процесів глобалізації та глокалізації дитинства.

Виклад основного матеріалу. Процеси глобалізації дитинства безпосередньо пов'язані зі зростанням дитячих мобільностей, збільшенням ролі споживчих практик і, що особливо важливо, з уніфікацією соціального середовища дорослішання дітей, що задає й формує орієнтири їхньої життєвої успішності. У дослідженні впливу наслідків глобалізації на дітей необхідно в першу чергу приділяти увагу таким процесам, як посилення світової стратифікації та соціальної нерівності дитинства, глобалізація ризиків дитинства та зростання його рефлексивності, макдональдизація дитинства, збільшення ролі споживання в дитинстві, зростання дитячих мобільностей, інформатизація дитинства, віртуалізація дитинства, поширення ідеї прав дитини, зокрема права на участь у розв'язанні питань, що стосуються їхнього життя і зачіпають їхні інтереси тощо.

Сьогодні, як ніколи раніше, збільшується соціальне розшарування, що безпосередньо зачіпає інтереси дітей. Світова стратифікація дитинства передбачає, що повсюдно становище дітей визначається на основі світових показників зростання соціальної нерівності між розвиненими західноєвропейськими і, до прикладу, країнами постсоціалістичного табору. Тобто най-

більш очевидною є соціальна стратифікація дитинства у світовому масштабі в територіальному аспекті. Причому цей прояв глобалізації є доволі суперечливим.

З одного боку, відповідно до юридичного документа, сама поява якого стала можливою тільки завдяки глобалізації, – Конвенції ООН про права дитини [8], – держави повинні прагнути забезпечити усім дітям шанси на гідне життя. У рамках цієї Конвенції було створено спеціальний механізм контролю за виконанням її положень – Комітет із прав дитини, який уповноважений розглядати доповіді держав про вжиті ними заходи щодо здійснення положень Конвенції. Крім цього, захист прав дитини може здійснюватися і через інші міжнародні контрольні механізми з прав людини.

Захистом прав дітей в окремих галузях опікуються також спеціалізовані установи ООН: Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), Організація Об'єднаних Націй з питань науки, культури та освіти (ЮНЕСКО). Створений у 1946 р. Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) надає міжнародну допомогу і технічне сприяння державам щодо захисту дітей та їхніх прав. Таким чином, разом із міжнародним захистом прав людини в його рамках розвивався і міжнародний захист прав дитини, що привело до відокремлення сукупності міжнародно-правових норм, які регулюють співробітництво держав у цій галузі. У результаті склався інститут прав дитини, який є частиною окремої галузі міжнародного права, що регулює питання захисту прав людини.

З іншого боку, процеси світової економіки можуть гальмувати і навіть нівелювати діяльність означеного інституту, фонуючи наявне розшарування держав на перманентній, стійкій основі та закріплюючи статус «постійної» бідності за цілими державами, для яких нормою є найнижчий рівень життя населення порівняно із світовими стандартами. Діти, які за об'єктивними обставинами, передусім за фактом народження, належать до соціальних низів у таких країнах, перебувають у ситуації подвійної дискримінації: вони є найбіднішими та найуразливішими прошарками в найбідніших і найслабших державах.

Таким чином, діти, які дорослішають у різних за матеріально-економічним рівнем розвитку регіонах земної кулі, від самого початку мають нерівні життєві шанси, нерівні можливості щодо їхнього включення до світового співтовариства. Ситуація ускладнюється, якщо додаються й інші обставини – війни, втрата батьків тощо. Як слушно зауважує Дж. Вільямс, «актуалізація прав дітей часто залишається невдалою, оскільки інші вимоги, що ґрунтуються на інших глобалізованих ідеях і впливах, або просто на вимогах негайного реагування на події, стають пріоритетними. Але ідея прав дитини залишається-

ся стійкою. Це продукт глобалізації дискурсу, суб'єкт глобалізації управління та об'єкт глобалізованих громадських рухів» [15, с. 13].

Світова соціально-економічна стратифікація дитинства не заперечує різноманіття моделей, критеріїв, чинників соціально-економічного розширення всередині конкретних суспільств, а також практик опору їм або прийняття їх. Ідеться про те, що на рівні життя конкретної дитини у конкретних просторах, де вона дорослішає, суперечливі соціальні процеси та нерівності, які існують у світовому масштабі, знаходять відповідні відображення.

Зазначимо, що в глобалізованому суспільстві з'являються «нові» нерівності, які швидко поширюються світом. Так, використовуючи термінологію К. Маркса, зауважимо, що поряд із нерівностями, що виникли свого часу на основі володіння «засобами виробництва», на сьогодні не менш, а то й більш значущими є ті нерівності, що актуалізувалися в останні 20–30 років завдяки доступу до нових «засобів комунікації», «засобів споживання», «засобів контролю за ризиками та гарантування безпеки» тощо. Вони є уніфікованими у тому сенсі, що задають загальну рамку дорослішання всіх дітей і визначають образ сучасного дитинства в різних країнах світу.

Прикладом нової нерівності, що визначає можливості розвитку дітей у контексті їхнього споживчого потенціалу, може слугувати нерівний доступ сучасних дітей до різного роду дитячих майданчиків у зонах рекреації, що повсюдно розташовуються в торговельних центрах, аквапарках та інших подібних просторах. Ці майданчики, у термінології Дж. Уррі, можна вважати атракторами, які заманюють, залучають в орбіту свого впливу сучасних дітей. Цей формат кардинально відрізняється від звичайних майданчиків для дітей біля їхнього житла, і націлений на те, щоб діти маніпулювали часовими, фінансовими ресурсами своїх батьків і якомога активніше прагнули потрапити в ці зони рекреації [6].

У контексті нових нерівностей доступ до засобів комунікації (сучасних гаджетів, швидкісного інтернету) дітей стає важливим стратифікувальним чинником у суспільстві, що невпинно глобалізується. Відсутність такого доступу в дітей зі слаборозвинених країн автоматично ставить їх у завідомо невідне становище і дає змогу говорити про формування постійно бідних і постійно багатих дітей у світовому масштабі. Діти, які дорослішають у привілейованих суспільствах, більше схильні до впливу процесів глобалізації і мають більше шансів на захист від негативних її наслідків [7].

Таким чином, процеси глобалізації посилюють світове розширення дитинства, продукують нові соціальні нерівності, що мають не лише економічний вимір, а й територіальний, правовий, релігійний, етнічний, інформаційний, технологічний, споживчий та ін.

Ці прояви глобалізації дитинства тісно взаємопов'язані й водночас є досить суперечливими, вони змінюють і сучасних дітей, і саме суспільство. Ці про-

цеси відбуваються не у вакуумі, а в умовах конкретної локальної спільноти людей. А це означає, що до порядку денного сучасної соціогуманітарної науки якомога швидше потрібно вносити питання необхідності інтерпретації тенденції глокалізації дитинства. Зауважимо, що у процесі формування єдиного глобального простору дитинства кордони між «різними дитинствами» розмиваються, а іноді й зовсім стираються, проте це не заперечує факту реальної фрагментації та диференціації сучасного дитинства.

Процесам глокалізації дитинства в науковій літературі приділяється недостатньо уваги. У цьому контексті заслуговує на увагу стаття Е. Пірсон, яка стверджує, що місцеві, національні цінності мають опосередковувати вплив процесів глобалізації на дітей раннього віку [11].

Недостатню опрацьованість проблематики глокалізації дитинства пов'язуємо з тим, що сам термін «глокалізація» набув поширення у науковій літературі лише у 1990-ті рр. ХХ ст., хоча вперше він з'явився у 1980-ті рр. в Японії і мав на той час суто комерційне смислове наповнення. Його використання в характеристиці процесів, що відбуваються наразі в постмодерному просторі дитинства, вважаємо цілком виправданим і доречним.

У феномені глокалізації дитинства постулюється єдність двох взаємопов'язаних тенденцій – інституціоналізації і локалізації глобального у вимірах економіки, політики, права, культури. Багатозначність поняття глокалізації, на наш погляд, дає підстави говорити про його складне змістове наповнення. У контексті досліджуваної проблематики слід мати на увазі, що дитинство існує не тільки на індивідуальному, а й на соціальному рівні.

Розгляньмо особливості проявів глокалізації дитинства на соціальному (соціетальному) рівні, зіставляючи їх із процесами глобалізації дитинства.

Тенденцію до глокалізації дитинства ми розуміємо як діалектичний процес взаємопроникнення глобального і локального в повсякденні практики дітей, одночасне і своєрідне поєднання у просторі дитинства прагнення до уніфікованості та «принципу пазла», коли з різноманітного поєднання локальностей складаються глобальні вітражі дитинства. Саме ж поняття глокалізації дитинства, на нашу думку, може бути розглянуте щонайменше в п'яти ракурсах.

По-перше, під глокалізацією слід розуміти збільшення ступеня впливу локальних подій на ситуацію у світі. Ідеться про те, що конкретні події, активними учасниками або головними дійовими особами яких є діти, змінили світ. Зазначимо, що «кейс Грети Тунберг» вважаємо більш доречним під час обговорення можливих ризиків дитинства, аніж впливу цього феномену на світове співтовариство, на позиції світових лідерів у питанні розв'язання глобальних екологічних проблем сьогодення, тому що в цьому кейсі розмивається межа між маніпуляцією поведінкою дітей, їхньою активністю та девіантною поведінкою. Більш адекватним у нашому випадку є апеляція до Са-

манти Сміт і Каті Личової, які сприяли примиренню СРСП і США в розпал «холодної війни». В інтернеті можна знайти безліч прикладів життя і діяльності дітей, чий видатні досягнення вплинули і продовжують впливати на суспільні процеси у масштабах усього світу. До цього ж прояву глокалізації, на наш погляд, можна віднести процеси глобалізації «навпаки», коли потоки мігрантів з дітьми з третіх країн прямують до розвинених країн світу, впливаючи там на життєвий уклад у всіх аспектах – соціально-демографічному, культурному, політичному, економічному та ін.

По-друге, у контексті глокалізації локальне і глобальне виступають не як два окремі, ізольовані, самостійні й незалежні один від одного рівні соціальної реальності дитинства, а являють собою єдиний глобально-локальний вимір дитинства. На наш погляд, коректному поєднанню глобально-локальної оптики на світ дитинства сприяють міждисциплінарні кроскультурні дослідження дитинства. Підхід, в основі якого дослідження повсякденності дітей, також вважаємо продуктивним, коли ідеться про побудову стереоскопічного бачення світу дитинства з позиції самих дітей.

По-третє, глокалізація являє собою формування у просторі дитинства соціальних мереж особливого типу, пов'язаних із детериторіалізацією комунікації. У цьому разі може йтися: про поєднання традиційних каналів комунікації у просторі дитинства, наприклад безпосереднього спілкування віч-на-віч, із комунікацією за участю дітей із різних країн у соціальних мережах; про детериторіалізацію комунікації за участю дітей; про розуміння дітей як «цифрових кочівників», що блукають у мережі Інтернет.

По-четверте, глокалізація може розумітися як усвідомлення і прийняття на себе розширеної відповідальності в тій чи іншій сфері, пов'язаній із дитинством. Прикладами, що свідчать про прийняття розширеної відповідальності, є проекти перетворення міського середовища, а також різноманітні заходи для дітей у цих просторах, які проживають як на означеній території, так і за її межами. Подібні практики на локальних територіях є глокалізованими атракторами, що притягують дітей із різних просторів.

По-п'яте, глокалізація проявляє себе як пристосування глобальних практик до локальних умов. На наш погляд, цю позицію потрібно доповнити двома ідеями. Суть першої полягає в тому, що це пристосування може мати не тільки характер прийняття глобальних процесів, вбудовування в них, а й набувати форми опору їм. Суть другої розкриємо під таким кутом зору: глокалізація як процес може являти собою як глобалізацію локального, так і локалізацію глобального.

Глобалізація локального відбувається, коли локальне, зберігаючи свою специфіку, інтернаціоналізується, виводиться на міждержавний рівень, здійснюючи перехід із локального на глобальний рівень. Цей процес можна роз-

глядати як початковий етап глобалізації, тому що, перш ніж стати глобальним, якийсь продукт повинен був стати спочатку локальним. Водночас, ставши глобальним, він може втратити первісний зв'язок із локальним. Прикладом глобалізації локального можуть слугувати салони з плетіння африканських кісок, що завоювали популярність у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. у всьому світі.

Локалізація глобального може відбуватися тоді, коли глобальному присвоюється специфіка локального, глобальне наповнюється локальним змістом. У цьому разі глобальні ідеї транслюються на локальний рівень. Прикладом локалізації глобального може слугувати адаптація до локальних умов будь-якого бізнесу на основі франшизи і, зокрема, орієнтованого на дітей, наприклад національні шоу «Діти проти Зірок», «Діти напрокат» тощо. До цього прояву глокалізації можна віднести і продаж ляльки Барбі в національному вбранні різних країн світу, і створення для дітей у мережі інтернет-сайтів національними мовами тощо. Вважаємо, що межа між глобалізацією локального і локалізацією глобального дуже умовна. Радше, це суперечливі, але взаємопов'язані та взаємозумовлені процеси.

Підкреслимо, процеси глокалізації представлено у практиках не лишень прийняття, а й опору глобальним процесам. Таким продуктом глокалізації є, наприклад, «хіджабні суперечки», що пов'язані з забороною дівчаткам-підліткам у деяких європейських країнах носити хіджаби у школі.

Таким чином, коріння глокалізації дитинства виявляємо як у процесах поширення локальних практик дитинства на глобальний рівень, так і в процесах адаптації глобальних тенденцій дитинства, їхньої трансформації під локальні практики дитинства, а також у спротиві останніх глобальній культурі.

Висновки. Глокалізація дитинства – один із найменш досліджених на сьогодні процесів трансформації постмодерного суспільства. Він являє собою діалектичний процес взаємопроникнення глобального і локального в повсякденні практики дітей, коли з різноманітного поєднання локальностей складаються глобальні вітражі дитинства. Аналіз наслідків глокалізації дитинства неминуче актуалізує проблему захисту прав дітей у різних за матеріально-економічним рівнем розвитку регіонах. Діти, які за об'єктивними обставинами належать до соціальних низів у таких країнах, перебувають у ситуації подвійної дискримінації: вони є найбільш вразливими та найуразливішими прошарками, і ця проблема повинна посісти пріоритетне місце в порядку денному національної законотворчості.

Тенденція до глокалізації дитинства на соціальному рівні не вичерпується розглянутими в цій науковій розвідці проявами, але, на наш погляд, у них вона знаходить найяскравіше вираження. Підкреслимо, що обговорення тенденцій

глобалізації та глокалізації дитинства вводить до порядку денного філософії і соціології дитинства низку інших проблем, які поки що не дістали належного відображення в науковій літературі. Прикладом може слугувати проблематика домінантних типів раціональності: як реалізуються і чи реалізуються взагалі ідеї формальної раціональності М. Вебера, макдональдизації Дж. Рітцера тощо у просторі сучасного дитинства? Так само недостатньо дослідженим залишається питання емпіричних кроскультурних міждисциплінарних досліджень наслідків глобалізації та глокалізації дитинства, проблематика рефлексійності й ризиків дитинства та трансформації життєвого шляху дитини в умовах віртуалізації освітнього простору тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bhamani S. Globalization and early childhood education: Urban families perceptions. *International Journal of Arts & Humanities*. 2017. №45 (45). P. 71–76.
2. Budnyk O. The tragedy of Ukrainian children of war – globalisation and civilisation crossroads of the modern era. *Viae Educationis: Studies of Education and Didactics*. 2024. №2. P. 7–15.
3. Buhler-Niederburger D., van Krieken P. Persisting Inequalities: Childhood between global influences and local traditions. *Childhood*. 2008. No 15. P. 147–155.
4. Bushati A. Tracing the Global Child: Global Politics Shaping Local Childhoods. *European Journal of Education*. 2023. Volume 6, issue 1. P. 85–92.
5. Діти в умовах глобалізації та інформатизації суспільства (правовий аспект) : монографія / за ред. Б. І. Андрусишина, В. Ю. Стеценко. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2021. 234 с.
6. Delaune A. Neoliberalism, neoconservatism, and globalisation: The OECD and new images of what is 'best' in early childhood education. *Policy Futures in Education*. 2019. Vol. 17 (1). P. 59–70.
7. Gerhards J. & Hans S. & Carlson S. Social Class and Transnational Human Capital: How Middle and Upper Class Parents Prepare Their Children for Globalization. Taylor & Francis Group, 2017. 216 p.
8. Конвенція про права дитини : ратиф. постановою Верховної Ради України від 27.02.1991 №789-XII (у ред. від 16.11.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 04.10.2024).
9. Linde R. The globalization of childhood: The international diffusion of norms and law against the child death penalty. *European Journal of International Relations*. 2014. №20 (2). P. 544–568.
10. Лугова М. Філософське розуміння феномену дитинства у творчості Г. С. Сковороди. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2023. №3 (58). С. 73–83.

11. Pearson E. Avoiding Recolonisation in Early Childhood: promoting local values as mediators in the spread of globalization. *Contemporary Issues in Early Childhood*. 2011. Vol. 12 (3). P. 212–223.
12. Thompson R. A. Changing Societies, Changing Childhood: Studying the Impact of Globalization on Child Development. *Child Development Perspectives*. 2012. Vol. 6 (2). P. 187–192.
13. Thompson R. A. Eyes to see and ears to hear: Sensitivity in research on attachment and culture. *Attachment & Human Development*. 2020. No. 22. P. 85–89.
14. Sztompka P. Another sociological utopia. *Studia Litteraria et Historica*. 2015. No. 3/4. P. 335–349.
15. Williams J. Globalisation and the Ideologies of Children's Rights / Zajda J., Vissing Y., Majhanovich S. (eds). *Globalisation, Ideology and Social Justice Discourses. Globalisation, Comparative Education and Policy Research*. 2022. Vol. 30. P. 13–34.

REFERENCES

1. Bhamani, S. (2017). Globalization and early childhood education: Urban families perceptions. *International Journal of Arts & Humanities*, 45(45), 71–76.
2. Budnyk, O. (2024). The tragedy of Ukrainian children of war – globalisation and civilisation crossroads of the modern era. *Viae Educationis: Studies of Education and Didactics*, 2, 7–15.
3. Buhler-Niederburger, D. & van Krieken, P. (2008). Persisting Inequalities: Childhood between global influences and local traditions. *Childhood*, 15, 147–155.
4. Bushati, A. (2023). Tracing the Global Child: Global Politics Shaping Local Childhoods. *European Journal of Education. Volume 6, issue 1*, 85–92.
5. Diti v umovah globalizaciyi ta informatizaciyi suspilstva (pravovij aspekt): monograph. B. Andrusyshyn (Ed) et al. (2023). Kyiv: Drahomanov National Pedagogical University [in Ukrainian].
6. Delaune, A. (2019). Neoliberalism, neoconservatism, and globalisation: The OECD and new images of what is 'best' in early childhood education. *Policy Futures in Education*, Vol. 17(1), 59–70.
7. Gerhards, J. & Hans, S. & Carlson, S. (2017). Social Class and Transnational Human Capital: How Middle and Upper Class Parents Prepare Their Children for Globalization. Taylor & Francis Group.
8. Konvenciya pro prava ditini: ratifikovana Postanovoyu Verhovnoyi Radi Ukrayini vid 27 lyut. 1991 r. № 789-XII (u red. vid 16.11.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 [in Ukrainian].
9. Linde, R. (2014). The globalization of childhood: The international diffusion of norms and law against the child death penalty. *European Journal of International Relations*, 20(2), 544–568.
10. Luhova, M. (2023). Filosofske rozumynnya fenomenu ditinstva u tvorchosti G.S. Skovorodi. *Visnik Nacionalnogo yuridichnogo universitetu imeni Yaroslava Mudrogo. Seriya: Filosofiya, filosofiya prava, politologiya, sociologiya – Bulletin of the*

Yaroslav the Wise National Law University. Series: Philosophy, philosophy of law, political science, sociology, 3(58), 73–83 [in Ukrainian].

11. Pearson, E. (2011). Avoiding Recolonisation in Early Childhood: promoting local values as mediators in the spread of globalization. *Contemporary Issues in Early Childhood, Vol. 12(3), 212–223.*
12. Thompson, R. A. (2012). Changing Societies, Changing Childhood: Studying the Impact of Globalization on Child Development. *Child Development Perspectives, Vol. 6(2), 187–192.*
13. Thompson, R. A. (2020). Eyes to see and ears to hear: Sensitivity in research on attachment and culture. *Attachment & Human Development, 22, 85–89.*
14. Sztompka, P. (2015). Another sociological utopia. *Studia Litteraria et Historica, 3–4, 335–349.*
15. Williams, J. (2022). Globalisation and the Ideologies of Children's Rights. In: Zajda, J., Vissing, Y., Majhanovich, S. (eds). *Globalisation, Ideology and Social Justice Discourses. Globalisation, Comparative Education and Policy Research, Vol. 30, 13–34.*

Marchenko Olena Viktorovna, Doctor of Philosophical Sciences, Associate Professor, Full Professor of the Department of Theory and History of State and Law, Constitutional Law and Human Rights, Dnipro State University of Internal Affairs, Dnipro, Ukraine

GLOCALISATION OF CHILDHOOD IN THE POSTMODERN MEGASOCIETY: PHILOSOPHICAL AND LEGAL ASPECTS

The article presents the author's position on the glocalisation of childhood in the postmodern era, clarifies the essence of the process of glocalisation of childhood, substantiates the contradictions and interconnection of the processes of globalisation and glocalisation of childhood, and focuses on the issues of violation of children's rights in the modern mega-society. The author outlines the consequences of these processes, which are due to the actualisation of the trends of globalisation of childhood, and at the same time – the glocalisation of childhood at the level of mega-society. The necessity of a correct combination of global and local research optics on the world of childhood is substantiated.

Keywords: *child, glocalisation of childhood, megasociety, postmodernity, children's rights, globalisation, stratification.*

Андрущенко Олеся Петрівна, аспірантка кафедри філософії,
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна
e-mail: olesya15071999@gmail.com
ORCID ID: 0009-0004-1759-1166

МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТАРІЙ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: СПРОБА ОБҐРУНТУВАННЯ

У статті зроблена спроба обґрунтувати авторський підхід до визначення оптимального набору наукових методів і підходів для досліджень феномена прав людини і корельованих з ним феноменів. Обґрунтовано, що застосування різних методів і підходів наукового дослідження комплексного й багатовимірного феномена прав людини доцільно базувати на принципах послідовності й взаємодоповнюваності, з метою забезпечення достатнього рівня об'єктивності й достовірності результатів.

Ключові слова: *методи наукового дослідження, наукові підходи, принцип взаємодоповнюваності, права людини, глобалізація.*

Постановка проблеми. Проблеми забезпечення прав людини в сучасному світі присутні практично в кожній сфері життєдіяльності суспільства. Права людини є основоположним елементом сучасного демократичного суспільства, вони гарантують захист основних свобод, рівність перед законом та забезпечують гідне існування кожної людини. У глобалізованому світі проблеми прав людини набувають особливої ваги, оскільки глобалізація впливає на всі аспекти людського життя, включаючи правову сферу. В умовах сучасних глобальних трансформацій, що супроводжуються політичними, економічними, соціальними та культурними змінами, дослідження прав людини в глобальному контексті є надзвичайно важливим.

Процеси становлення громадянського суспільства потребують виявлення характеру правовідносин у мінливих соціокультурних умовах, адже соціальні відносини у громадянському суспільстві мають формуватися на основі усвідомлення невід'ємності й неспростовності природних прав людини. Саме

права людини, як справедливо зазначає А. Журавльова, є запорукою ефективності усієї системи соціальних відносин [1].

Результати аналізу останніх досліджень свідчать, що в доробках сучасних дослідників проблема прав людини розглядається переважно з позицій окремих контекстів її прикладного застосування. Зокрема, новітні дослідження прав людини в контексті еволюції інформаційного суспільства й цифровізації здебільшого зосереджуються: на аспектах цифрових комунікацій (Д. Альварес, А. Гонсалес, К. Урбані) [2]; особливостях використання людиною інтернет-технологій і прав людини у зв'язку з цим (К. Боннер-Томпсон, Л. Макдауелл) [3]; співвідношенні інформаційних прав і свобод людини (О. Данильян і співавтори) [4]; трансформації прав стосовно заміни буття присутністю (О. Рябініна, І. Коваленко, К. Нестеренко) [5]; контексті впливу феноменів штучного інтелекту на мораль, право і правовий статус сучасного суспільства та майбутніх поколінь (О. Радутний) [6]. Така розмаїтість проблематики свідчить про достатню поліфонічність наукових підходів і методів, що застосовуються сучасними дослідниками. Разом із тим сучасні дослідники-юристи практично не пропонують адекватної реаліям наукової методології, яка була б дієвим дослідницьким інструментарієм у наукових дослідженнях проблем прав людини.

Мета статті: обґрунтувати авторський підхід до визначення оптимального набору наукових методів і підходів для досліджень феномену прав людини і корельованих із ним феноменів.

Виклад основного матеріалу. Цілком очевидно, що методи дослідження відіграють важливу роль у процесі будь-якого наукового дослідження. Кожна наукова царина має свої методологічні особливості. Чимало таких особливостей і в царині правових досліджень.

Як справедливо зазначають О. Дзьобань та В. Яроцький, сучасна система методів наукового пізнання, що використовуються в дослідженнях правової реальності, характеризується високою складністю та диференційованістю. Методи правового дослідження – це система розумових та/або практичних операцій, принципів, прийомів та правил, спрямованих на вирішення певних пізнавальних завдань у сфері права, з урахуванням конкретної пізнавальної мети, що визначається духовними і матеріальними потребами суспільства та/або внутрішніми потребами самої правової науки. Зазвичай методи правового дослідження включають: сформульовану мету, опис об'єктивної ситуації, у межах якої вирішується практичне або теоретичне завдання, та процедуру або перелік операцій, необхідних для досягнення мети в заданих умовах [7, с. 6]. Від застосовуваних методів у їхній взаємодоповнюваності залежить якість одержуваного наукового результату, його достовірність і практична значущість. Тому сучасне розроблення й уточнення цивілістичної методоло-

гії – найважливіше наукове завдання, вирішення якого дозволяє отримувати якісно нові наукові результати в ході пізнання [7, с. 7].

Як свідчить практика науково-дослідної діяльності, дослідження правових феноменів доцільно здійснювати на підставі послідовного застосування методів наукового дослідження від методів філософського рівня до загальнонаукових (емпіричних, загальнологічних, евристичних) і спеціально-юридичних [8–10].

Серед наявних методів філософського рівня одним із найпопулярніших і найпоширеніших наразі є діалектичний метод, згідно з яким будь-яке явище перебуває у процесі зміни, розвитку, в основі якого – взаємодія (боротьба) протилежностей [11]. Діалектичний метод відіграє важливу роль, забезпечуючи системний та комплексний підходи до дослідження прав людини. Діалектичний метод дозволяє виявити глибинні взаємозв'язки між різними аспектами прав людини та їхньою еволюцією в глобальному та цивілізаційному контекстах.

Однією з основних сфер застосування діалектичного методу є дослідження генези філософсько-правової рефлексії прав людини. Діалектичний метод дозволяє дослідити розвиток правових ідей у взаємозв'язку з історичними, соціальними та економічними умовами. Вищевказане означає, що права людини розглядаються не як статичні категорії, а як динамічні явища, що еволюціонують під впливом різних факторів. Вивчення історичного розвитку прав людини крізь діалектичну призму допомагає виявити суперечності та конфлікти, що стимулювали їхню трансформацію та розвиток.

Дослідження сутнісних характеристик прав людини в контексті демократичних цінностей також базується на діалектичному методі. Взаємодія прав людини та демократичних цінностей розглядається як процес постійного розвитку та взаємозбагачення. Вказаний метод дозволяє виявити суперечності, що виникають у процесі реалізації прав людини в демократичних суспільствах, і зрозуміти, як ці суперечності можуть бути подолані через реформування правових систем та вдосконалення демократичних інститутів.

Діалектичний метод є світоглядно-теоретичним підґрунтям для порівняльного аналізу національних та регіональних систем прав людини. Дослідження різних правових систем крізь призму діалектики дозволяє виявити загальні тенденції та специфічні особливості у підходах до прав людини, що допомагає зрозуміти, як національні та регіональні контексти впливають на формування та реалізацію прав людини, а також як глобальні процеси інтеграції та взаємодії впливають на національні правові системи.

На глобальному рівні діалектичний метод забезпечує глибоке розуміння трансформацій, що відбуваються у сфері прав людини під впливом глобалізації. Аналітико-синтетичні операції при дослідженні глобальних тенденцій

крізь призму діалектики дозволяє виявити як позитивні, так і негативні аспекти глобалізаційних процесів. З одного боку, глобалізація сприяє поширенню універсальних стандартів прав людини, з іншого боку, вона може призводити до нових форм нерівності та конфліктів. Діалектичний аналіз допомагає виявити ці суперечності та в поєднанні з діалектичним синтезом розробити рекомендації для їхнього подолання.

Дослідження культурно-цивілізаційних конфліктів та їхнього впливу на реалізацію прав людини також базується на діалектичному методі. Вивчення конфліктів між різними культурами та цивілізаціями крізь призму діалектики дозволяє виявити глибинні причини цих конфліктів та їхній вплив на права людини. Діалектичний підхід допомагає зрозуміти, як культурні та цивілізаційні відмінності можуть стати джерелом конфліктів, а також як ці конфлікти можуть бути вирішені через взаєморозуміння та діалог.

Також діалектичний метод відкриває можливості для прогнозування майбутніх тенденцій у сфері прав людини. Аналіз сучасних трендів та глобальних процесів крізь призму діалектики дозволяє передбачити можливі сценарії розвитку прав людини в майбутньому. Це включає виявлення нових викликів та можливостей, що можуть виникнути в результаті глобальних змін, а також розроблення стратегій для забезпечення ефективного захисту прав людини в майбутньому.

Отже, діалектичний метод на рівні філософського узагальнення забезпечує глибоке та всебічне розуміння прав людини, враховуючи їхні історичні, теоретичні, культурні та глобальні аспекти, що дозволяє не лише аналізувати сучасний стан прав людини, але й передбачати їхній розвиток у майбутньому, враховуючи сучасні та прогнозуючи майбутні глобальні виклики і трансформації.

Також одним з основних методів наукових досліджень у цій царині є правова герменевтика – метод наукового дослідження, призначений для виявлення сенсу юридичного тексту, виходячи з його об'єктивних (значення слів та їхні історично обумовлені варіації) і суб'єктивних (наміри автора) підстав, інтерпретації та роз'яснення змісту юридичного тексту, зафіксованого в документі [7; 8].

Метод герменевтики відіграє ключову роль у розкритті складних аспектів правової реальності, пов'язаної з правами людини. Герменевтика дозволяє не лише аналізувати тексти та документи, але й глибоко зрозуміти їхній зміст у різних історичних, культурних та цивілізаційних контекстах.

Одним із центральних аспектів застосування герменевтики є аналіз генези філософсько-правової рефлексії прав людини. За допомогою цього методу можна дослідити джерела та тексти, які заклали основу сучасного розуміння прав людини. Інтерпретація цих документів дозволяє виявити, як змінювалися уявлення про права людини під впливом різних соціальних, політичних

та культурних чинників, що дає можливість простежити еволюцію прав людини від античності до сучасності.

Дослідження сутнісних характеристик прав людини в контексті демократичних цінностей також потребує герменевтичного підходу. Інтерпретація основних міжнародних документів, таких як Загальна декларація прав людини та інші міжнародні договори, дозволяє зрозуміти, як права людини визначаються та реалізуються в різних демократичних суспільствах. Герменевтика сприяє розкриттю глибинних смислів цих документів, дозволяючи зрозуміти їхню роль у формуванні демократичних цінностей та правових норм.

Застосування герменевтики в поєднанні з порівняльним аналізом національних та регіональних систем прав людини дозволяє виявити унікальні риси та відмінності в підходах до прав людини в різних країнах та регіонах. Інтерпретація правових текстів, законодавчих актів та культурних артефактів допомагає зрозуміти, як різні культурні, історичні та соціальні контексти впливають на формування та реалізацію прав людини, що сприяє більш глибокому розумінню особливостей національних правових систем та їхнього впливу на глобальні процеси.

На глобальному рівні герменевтика стає незамінним інструментом для дослідження трансформацій, що відбуваються у сфері прав людини під впливом глобалізації. Інтерпретація міжнародних договорів, декларацій та сучасних дискурсів дозволяє розкрити зміст універсальних прав людини та їхнє значення в контексті сучасних глобальних викликів, таких як зміна клімату, міграція та конфлікти. Це дає можливість оцінити ефективність міжнародних правових механізмів та розробити рекомендації для їхнього вдосконалення.

Нарешті, герменевтика відкриває можливості для прогнозування майбутніх тенденцій у сфері прав людини. Інтерпретація сучасних трендів, інновацій та прогнозів допомагає сформулювати можливі сценарії розвитку прав людини в майбутньому, а також виявити потенційні виклики та можливості, що можуть виникнути в результаті глобальних змін і технологічного прогресу. Це дозволяє розробити стратегічні рекомендації для забезпечення ефективного захисту прав людини в майбутньому.

Отже, метод герменевтики є важливим інструментом для глибокого та цілісного розуміння прав людини. Він дозволяє аналізувати права людини на різних рівнях, враховуючи їхні історичні корені, теоретичні підвалини, культурні особливості та глобальні тенденції. Це сприяє не лише розумінню сучасного стану прав людини, але й прогнозуванню їхнього розвитку в майбутньому, враховуючи сучасні глобальні виклики та трансформації.

Що стосується емпіричних методів [12–14], то одним з основних методів, які можуть використовуватися при дослідженні прав людини, є метод порівняння, який дозволяє систематично аналізувати та зіставляти різні правові

системи, теорії та практики, що стосуються прав людини, у різних національних і культурних контекстах [15–17]. Використання цього методу сприяє виявленню спільних рис і відмінностей, які допомагають краще зрозуміти глобальні тенденції та локальні особливості у сфері прав людини.

Передусім метод порівняння застосовується для дослідження генези філософсько-правової рефлексії прав людини. Порівняння допомагає зрозуміти, які ідеї та принципи залишаються незмінними протягом тривалого історичного часу, а які піддаються еволюції під впливом суспільних змін.

Порівняння різних теоретичних підходів і концепцій дозволяє визначити їхні сильні та слабкі сторони, а також виявити, які з них найкраще відповідають сучасним викликам. Аналіз сутнісних характеристик прав людини у контексті демократичних цінностей також базується на методі порівняння. Зіставлення різних демократичних систем дозволяє виявити, як права людини реалізуються в різних політичних та правових контекстах, що включає порівняння конституційних положень, законодавчих актів та судових рішень, що стосуються прав людини, у різних країнах. Такий підхід допомагає визначити найкращі практики та моделі, що можуть бути запозичені для покращення правового регулювання та захисту прав людини в інших юрисдикціях.

Метод порівняння є особливо важливим у дослідженні національних та регіональних систем прав людини. Порівняльний аналіз правових систем різних країн та регіонів дозволяє виявити унікальні риси та загальні тенденції в підходах до прав людини, що включає порівняння законодавства, правозастосовчої практики та інституційних механізмів захисту прав людини. Наприклад, порівняння європейської та африканської регіональних систем прав людини дозволяє зрозуміти, як різні історичні та культурні контексти впливають на формування правових норм і практик.

На глобальному рівні метод порівняння забезпечує розуміння трансформацій у сфері прав людини під впливом глобалізації. Порівняння міжнародних договорів, декларацій та практик їхнього виконання в різних країнах дозволяє оцінити ефективність міжнародних механізмів захисту прав людини, що також включає урахування впливу глобальних процесів на реалізацію прав людини на національному рівні. У поєднанні з аналізом (порівняльний аналіз) порівняльний метод допомагає виявити як позитивні, так і негативні наслідки глобалізації для реалізації прав людини, що дозволяє розробити рекомендації для вдосконалення міжнародної правової системи.

Дослідження культурно-цивілізаційних конфліктів та їхнього впливу на реалізацію прав людини також базується на методі порівняння. Порівняння конфліктів у різних регіонах світу дозволяє виявити загальні причини та механізми їхнього виникнення, а також визначити їхній вплив на права людини,

що включає порівняння медійних дискурсів, політичних заяв та соціальних рухів, що виникають у контексті цих конфліктів. Такий підхід допомагає розробити стратегії для попередження та вирішення конфліктів, що враховують культурні та цивілізаційні особливості.

Врешті-решт, метод порівняння відкриває можливості для прогнозування майбутніх тенденцій у сфері прав людини. Порівняння сучасних трендів та інновацій у різних країнах та регіонах дозволяє передбачити можливі сценарії розвитку прав людини в майбутньому. Це включає аналіз технологічних, соціальних та економічних змін, які можуть вплинути на права людини. Порівняльний підхід допомагає виявити потенційні виклики та можливості, а також розробити стратегії для забезпечення ефективного захисту прав людини в майбутньому.

Отже, метод порівняння забезпечує глибоке та всебічне розуміння прав людини, враховуючи їхні історичні, теоретичні, культурні та глобальні аспекти. Він дозволяє не лише аналізувати сучасний стан прав людини, але й передбачати їхній розвиток, враховуючи глобальні виклики і трансформації.

Особливе місце в дослідженні проблем прав людини належить загальнологічним методам. Методи індукції та дедукції [8; 9] відіграють одну з ключових ролей у формуванні вектора дослідження прав людини та узагальнення його результатів у висновках. Ці методи дозволяють всебічно дослідити різні аспекти прав людини, застосовуючи як загальні теоретичні підходи, так і конкретні емпіричні дані, що сприяє досягненню об'єктивних та комплексних результатів.

Метод індукції, що базується на узагальненні конкретних спостережень та фактів, дозволяє вивести загальні закономірності та теоретичні положення. У контексті генези філософсько-правової рефлексії прав людини, індуктивний підхід допомагає виявити еволюцію правових концепцій через аналіз конкретних історичних прикладів та документів. Досліджуючи розвиток прав людини в різних епохах та культурах, індукція дозволяє сформулювати загальні тенденції та принципи, що лежать в основі сучасних уявлень про права людини.

Водночас метод дедукції, що полягає у виведенні конкретних висновків з загальних теоретичних положень, сприяє детальному аналізу та поясненню конкретних феноменів у сфері прав людини.

Дослідження сутнісних характеристик прав людини в контексті демократичних цінностей також базується на взаємодії індуктивного та дедуктивного підходів. Індуктивний метод дозволяє виявити конкретні випадки реалізації прав людини в демократичних суспільствах, аналізуючи практичні приклади та емпіричні дані. На основі цих спостережень формуються загальні ви-

сновки про сутність та значення прав людини в демократичних умовах. Водночас дедуктивний підхід дозволяє застосувати загальні теоретичні положення про демократичні цінності до аналізу конкретних правових ситуацій, виявляючи їхні особливості та специфіку.

Методи індукції та дедукції є особливо ефективними при аналізі національних та регіональних систем прав людини. Індуктивний підхід дозволяє дослідити конкретні правові системи та практики в різних країнах, виявляючи їхні унікальні риси та загальні тенденції. Це включає аналіз законодавства, судових рішень та правозахисних механізмів у різних юрисдикціях. На основі цих даних формуються загальні висновки про ефективність та особливості національних та регіональних систем прав людини. Дедуктивний підхід своєю чергою дозволяє застосувати загальні теоретичні концепції до аналізу конкретних випадків, виявляючи їхні практичні наслідки та значення.

На глобальному рівні індуктивний та дедуктивний методи сприяють розумінню трансформацій у сфері прав людини під впливом глобалізації. Індуктивний аналіз глобальних тенденцій та процесів дозволяє виявити загальні закономірності та виклики, що виникають у результаті глобалізаційних змін. Це включає аналіз впливу глобальних економічних, політичних та соціальних процесів на права людини в різних країнах. Дедуктивний підхід дозволяє застосувати загальні теоретичні концепції глобалізації до аналізу конкретних правових ситуацій, виявляючи їхні специфічні аспекти та наслідки.

Методи індукції та дедукції також використовуються в дослідженні культурно-цивілізаційних конфліктів та їхнього впливу на права людини. Індуктивний підхід дозволяє виявити конкретні приклади конфліктів та їхнього впливу на права людини, аналізуючи емпіричні дані та конкретні ситуації. Це допомагає сформулювати загальні висновки про причини та наслідки культурно-цивілізаційних конфліктів. Дедуктивний підхід своєю чергою дозволяє застосувати загальні теоретичні положення про цивілізаційні конфлікти до аналізу конкретних випадків, виявляючи їхні особливості та механізми.

До того ж методи індукції та дедукції відкривають можливості для прогнозування майбутніх тенденцій у сфері прав людини. Індуктивний аналіз сучасних трендів та інновацій дозволяє виявити можливі сценарії розвитку прав людини в майбутньому. Це включає аналіз новітніх технологій, соціальних змін та економічних тенденцій, що можуть вплинути на права людини. Дедуктивний підхід дозволяє застосувати загальні теоретичні концепції до аналізу можливих майбутніх викликів та можливостей, формуючи рекомендації для забезпечення ефективного захисту прав людини в майбутньому.

Таким чином, застосування методів індукції та дедукції забезпечує всебічне та системне розуміння прав людини. Індуктивний підхід дозволяє виявити

конкретні емпіричні дані та узагальнити їх у вигляді загальних теоретичних висновків, тоді як дедуктивний підхід сприяє застосуванню цих теоретичних висновків до аналізу конкретних правових ситуацій. Це забезпечує комплексний та об'єктивний аналіз прав людини, враховуючи їхні історичні, теоретичні, культурні та глобальні аспекти.

Застосування методів аналізу та синтезу [8; 9] дозволило дослідити складні правові феномени, розчленовуючи їх на окремі компоненти, а також інтегруючи ці компоненти в цілісні системи, що сприяє глибокому розумінню та інтерпретації прав людини в сучасному світі.

Метод аналізу передбачає детальне вивчення окремих аспектів досліджуваного явища. У контексті дослідження генези філософсько-правової рефлексії прав людини, аналіз дозволяє розглянути еволюцію окремих правових концепцій та ідей, що формувалися в різні історичні періоди. Наприклад, аналіз правових документів, філософських праць та історичних фактів дозволяє виявити витоки та розвиток основоположних правових принципів, які становлять основу сучасного розуміння прав людини, що включає дослідження впливу різних філософських шкіл та правових традицій на формування концепції прав людини.

Зокрема, аналіз сучасних правових теорій, порівняння їхніх методологічних основ та виявлення їхніх сильних і слабких сторін сприяє формуванню комплексного розуміння теоретичних засад прав людини, що включає аналіз таких аспектів, як природне право, позитивізм, критична правова теорія та інші підходи, що визначають сучасні підходи до прав людини.

Метод синтезу своєю чергою дозволяє інтегрувати окремі компоненти в цілісну систему, що забезпечує комплексне розуміння досліджуваного явища. У дослідженні сутнісних характеристик прав людини в контексті демократичних цінностей синтез дозволяє об'єднати різні теоретичні підходи та емпіричні дані для формування цілісного уявлення про права людини в демократичному суспільстві, що включає інтеграцію історичних, теоретичних та практичних аспектів, що дозволяє визначити ключові характеристики прав людини та їхнє значення в контексті демократичних цінностей.

Аналіз та синтез є особливо важливими при дослідженні національних та регіональних систем прав людини. Аналіз дозволяє вивчити окремі правові системи, їхню структуру, функціонування та особливості. Це включає дослідження законодавства, судових рішень, правозахисних інституцій та механізмів у різних країнах. Синтез своєю чергою дозволяє об'єднати ці окремі елементи в цілісне уявлення про національні та регіональні системи прав людини, виявляючи їхні загальні закономірності та відмінності.

На глобальному рівні методи аналізу та синтезу сприяють розумінню трансформацій у сфері прав людини під впливом глобалізації. Аналіз дозволяє

дослідити окремі глобальні процеси та їхній вплив на права людини, розглядаючи такі аспекти, як глобальна економіка, міжнародні відносини, технологічний розвиток та інші фактори. Синтез дозволяє об'єднати ці окремі елементи в цілісне уявлення про глобальні тенденції у сфері прав людини, визначаючи їхні основні напрямки та виклики. Це забезпечує комплексний аналіз впливу глобалізаційних процесів на права людини в різних країнах та регіонах.

Методи аналізу та синтезу також використовуються в дослідженні культурно-цивілізаційних конфліктів та їхнього впливу на права людини. Аналіз дозволяє розглянути окремі конфлікти, їхні причини, перебіг та наслідки, досліджуючи конкретні приклади та ситуації. Це включає вивчення історичних та сучасних конфліктів, аналіз їхніх культурних, релігійних, політичних та соціальних аспектів. Синтез своєю чергою дозволяє об'єднати ці окремі елементи в цілісне уявлення про культурно-цивілізаційні конфлікти та їхній вплив на права людини, визначаючи загальні тенденції та закономірності.

Нарешті, методи аналізу та синтезу відкривають можливості для прогнозування майбутніх тенденцій у сфері прав людини. Аналіз сучасних трендів та викликів дозволяє виявити можливі сценарії розвитку прав людини в майбутньому, досліджуючи такі аспекти, як технологічні інновації, соціальні зміни, економічні процеси та інші фактори. Синтез дозволяє об'єднати ці окремі елементи в цілісне уявлення про майбутні перспективи прав людини, формулюючи рекомендації для забезпечення їхнього ефективного захисту та розвитку в майбутньому.

Отже, застосування методів аналізу та синтезу забезпечує всебічне та комплексне дослідження прав людини. Аналіз дозволяє детально вивчити окремі аспекти досліджуваного явища, тоді як синтез забезпечує інтеграцію цих аспектів у цілісну систему, що сприяє глибокому розумінню та інтерпретації прав людини в сучасному глобальному та цивілізаційному контексті.

Аналіз культурно-цивілізаційних конфліктів та їхнього впливу на реалізацію прав людини цілком доцільно застосовувати у взаємодоповненні з герменевтикою. Контент-аналіз [18–20] при вивченні джерел, інваріантних структурі й суті змісту досліджуваного об'єкта, інтерпретація медійних наукових, науково-популярних текстів, політичних промов та інших культурних продуктів дозволяють зрозуміти, як ці конфлікти впливають на сприйняття та захист прав людини. Герменевтичний метод тут сприяє виявленню нових форм порушень прав людини, що виникають у контексті сучасних культурно-цивілізаційних конфліктів.

Що стосується класичних методологічних підходів у наукових дослідженнях, то за основний цілком доцільно брати історичний підхід [21; 22], який відіграє важливу роль у розумінні еволюції прав людини та їхнього впливу

на сучасний світ. Цей підхід дозволяє простежити розвиток правових концепцій і норм, досліджуючи їхній контекст та трансформації протягом часу.

Застосування історичного підходу починається з аналізу витоків ідей прав людини, що включає дослідження античної філософії, релігійних учень та середньовічних правових доктрин. Історичний підхід дозволяє виявити основоположні концепції, що стали підґрунтям сучасних правових систем. Наприклад, аналіз класичних філософських текстів, релігійних канонів та історичних документів дає змогу зрозуміти, як ідеї справедливості, рівності та свободи поступово формувалися і закріплювалися в суспільній свідомості. Історичний підхід також дозволяє дослідити розвиток прав людини в епоху Просвітництва та новітньої історії, коли відбувалася кодифікація правових норм і становлення національних правових систем. Історичний аналіз цих подій дозволяє виявити, як соціальні, політичні та економічні зміни впливали на формування правових інститутів і норм.

Особливо важливим є використання історичного підходу для аналізу становлення міжнародних систем захисту прав людини після Другої світової війни, що включає дослідження створення ООН, прийняття Загальної декларації прав людини та інших міжнародних угод. Історичний аналіз цих подій дозволяє зрозуміти, як світова спільнота реагувала на виклики часу, формуючи глобальні стандарти прав людини та механізми їхнього захисту.

Історичний підхід також допомагає розкрити динаміку розвитку прав людини в різних культурних і цивілізаційних контекстах. Це включає аналіз правових традицій, що склалися в різних регіонах світу, їхню взаємодію та вплив на формування сучасних правових систем. Наприклад, вивчення історичних шляхів розвитку різних правових систем дозволяє зрозуміти, як ці регіони адаптували універсальні концепції прав людини до своїх специфічних соціальних та культурних умов.

Історичний підхід дає можливість прогнозувати подальший розвиток прав людини, виходячи з аналізу попередніх тенденцій і викликів. Дослідження історичних прецедентів і змін дозволяє виявити можливі сценарії розвитку прав людини в майбутньому, оцінюючи їхній вплив на глобальну правову систему.

Таким чином, історичний підхід забезпечує глибоке розуміння еволюції прав людини, їхніх витоків і трансформацій. Він дозволяє проаналізувати взаємодію правових ідей у різних історичних контекстах, визначити ключові етапи розвитку прав людини та їхнє значення для сучасного світу.

Серед міждисциплінарних підходів було використано антропологічний та аксіологічний. Антропологічний підхід [23–25] доцільно зосереджувати на дослідженні прав людини крізь призму культурних, соціальних та етнічних особливостей. Цей підхід дозволяє зрозуміти, як різні культури інтерпретують

і впроваджують концепції прав людини, виявляючи унікальні аспекти, що можуть бути приховані при використанні суто історичного підходу. Антропологічний аналіз включає вивчення звичаєвого права, традиційних практик і моральних норм, які визначають права та обов'язки членів суспільства.

Зокрема, антропологічний підхід використовується для дослідження правових систем корінних народів, що зберігають власні культурні традиції та правові інститути. Аналіз їхніх поглядів на права людини дозволяє виявити специфічні підходи до питань індивідуальних та колективних прав, таких як право на землю, збереження культурної спадщини та самовизначення, що також включає дослідження конфліктів між загальноприйнятими правовими нормами та культурними особливостями окремих спільнот, що підкреслює важливість культурної чутливості в міжнародному правозахисному дискурсі.

Аксіологічний підхід [26–28] акцентує увагу на ціннісних аспектах прав людини, досліджуючи етичні та моральні основи, на яких базуються правові норми та принципи. Цей підхід дозволяє виявити фундаментальні цінності, що лежать в основі концепції прав людини, такі як гідність, свобода, рівність та справедливість. Аксіологічний підхід включає дослідження того, як різні філософські традиції та релігійні вчення впливають на формування правових стандартів і норм.

Застосування аксіологічного підходу в дослідженні прав людини включає аналіз різних філософських шкіл, що пропонують різні бачення цих прав, саме це дозволяє зрозуміти, як певні цінності впливають на формування правових концепцій і їхню інтерпретацію в різних суспільствах. Аксіологічний підхід також важливий для дослідження конфліктів між різними ціннісними системами, які можуть виникати на національному та міжнародному рівнях, особливо в контексті глобалізації та культурного взаємозбагачення.

Використання антропологічного та аксіологічного підходів сприяє глибшому розумінню складності та різноманітності прав людини. Антропологічний підхід дозволяє врахувати культурну специфіку та соціальні контексти, тоді як аксіологічний підхід підкреслює важливість ціннісних засад, на яких базуються правові системи. Поєднання цих підходів забезпечує комплексність дослідження прав людини, що передбачає як емпіричні, так і нормативні аспекти і є ключовим для формування всебічного підходу до правозахисної діяльності.

Висновки. Таким чином, застосування різних методів і підходів наукового дослідження, що базується на принципах послідовності й взаємодоповнюваності, підкреслює комплексний та багатовимірний характер дослідження феномену прав людини. Використання всіх цих методів на основі вказаних вище принципів здатне забезпечити достатній рівень об'єктивності й досто-

вірності результатів при розкритті філософсько-правових проблем прав людини, враховуючи їхні історичні витоки, культурні особливості, етичні основи та сучасні тенденції розвитку. У цьому й уявляється перспективність і високий евристичний потенціал описаної методологічної позиції при дослідженні феномену прав людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Журавльова А. М. Права людини як основа сучасного розвитку права в Україні. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2016. Вип. 1/2 (29/30). URL: <https://visnyk-ppsp.kpi.ua/article/view/119172/113810> (дата звернення: 14.08.2024).
2. Alvarez D., Gonzalez A., Ubani C. The Portrayal of Men and Women in Digital Communication: Content Analysis of Gender Roles and Gender Display in Reaction GIFs. *International Journal of Communication*. 2021. Vol. 15. P. 462–492.
3. Bonner-Thompson C., McDowell L. Digital geographies of austerity: Young men's material, affective and everyday relationships with the digital. *Geoforum*. 2021. Vol. 120. P.113–121.
4. Danilyan O. G., Dzeban A. P., Kalinovskyy Y. Y., Kalnytskyi E. A., Zhdanenko S. B. Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*. 2018. Vol. 51 (1/2). P. 24–33.
5. Ryabinina O., Kovalenko I., Nesterenko K. Metamorphoses of historicity in modern culture. *Revista Notas Historicas y Geograficas*. 2021. Vol. 26. P. 189–207.
6. Радутний О. Е. Правовий статус та характеристика правової людини. *Інформація і право*. 2021. №4 (39). С. 35–51.
7. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Герменевтичний метод у сучасних цивілістичних дослідженнях: до питання про доцільність застосування. *Інформація і право*. 2017. №2 (21). С. 5–12.
8. Малигіна В. Д., Холодова О. Ю., Акімова. Л. М. Методологія наукових досліджень : монографія. Рівне : НУВГП, 2016. 247 с.
9. Порев С. П. Університет і наука. Епістемологія, методологія і педагогіка виробництва знань : монографія. Київ : Хімджест, 2012. 382 с.
10. Пунченко О. П. Методологічні новації у сучасному науковому пізнанні. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2014. №57. С. 27–37.
11. Дзьобань О. П. Філософія науки: підручник. Київ ; Одеса : Фенікс, 2024. 516 с.
12. Кудрявцева Н. С. Методологія когнітивних досліджень: перспективи емпіричного підходу. *Мовознавство*. 2013. №1. С. 66–76.
13. Супрун А. О. Роль емпіричних методів у політичному аналізі. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія: Політологія. 2014. Т. 236, вип. 224. С. 21–25.
14. Дуцяк І. З. Аналіз змісту поняття «метод емпіричного дослідження». *Перспективи : соціально-політ. журн*. 2021. №2. С. 10–17.

15. Ковтуненко Е. С. Розвиток методології та методики порівняльних досліджень. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*. Серія: Соціологія. 2012. Т. 201, вип. 189. С. 27–31.
16. Шигаль Д. А. До питання щодо розмежування понять порівняння, порівняльного, порівняльно-історичного, порівняльно-правового та історико-правового порівняльного методів. *Форум права*. 2012. № 3. С. 828–832.
17. Шигаль Д. А. Логічні засади порівняльно-історичного методу у дослідженні історії державно-правових явищ. *Форум права*. 2012. № 2. С. 790–794.
18. Кузнецов О. Виявлення ключових понять з тексту за допомогою контент-аналізу. *Наукові праці Національної бібліотеки України ім. В. І. Венадського*. 2014. Вип. 40. С. 52–60.
19. Кузнецов О., Кузнецов А. Контент-аналіз як засіб виявлення ступеня новизни публікацій. *Вісник Книжкової палати*. 2013. № 1. С. 32–33.
20. Саламатов В., Колісник Г. Контент-аналіз відображення сенсу національних інтересів у стратегічних нормативно-правових документах. *Віче*. 2015. № 8. С. 22–28.
21. Аракелян М. Р. Дослідження правозахисної діяльності інституту адвокатури: історичний підхід. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2014. Т. 14. С. 34–41.
22. Бикова Я. А. Синкретико-історичний підхід у сучасному праворозумінні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. Вип. 65. С. 511–517.
23. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у праві: антрополого-комунікативний підхід до аналізу : монографія. Київ : Юрид. думка, 2011. 976 с.
24. Наставна Г. В. Роль антрополого-комунікативного підходу у пізнанні людиноцентризму в праві. *Альманах права*. 2017. Вип. 8. С. 217220.
25. Подковенко Т. О. Антропологічний підхід до права як основа юридичної науки. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 32–38.
26. Геня Б. О. Аксіологічний підхід як основа деонтологічних досліджень. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція*. 2013. Вип. 6/1 (1). С. 9–11.
27. Дзьобань О. П., Яроцький В. Л. Соціологічний та аксіологічний напрямки сучасних правових досліджень. *Інформація і право*. 2018. № 1 (24). С. 5–13.
28. Кучук А. Аксіологічний підхід до дослідження правових явищ. *Підприємництво, господарства і право*. 2016. № 9. С. 116–120.

REFERENCES

1. Zhuravlova, A.M. (2016). Prava liudyny yak osnova suchasnoho rozvytku prava v Ukraini. *Visnyk NTUU «KPI». Politolohiia. Sotsiolohiia. Pravo – Bulletin of NTUU «KPI». Political science. Sociology. Right, 1/2 (29/30)*. URL: <https://visnyk-psp.kpi.ua/article/view/119172/113810> [in Ukrainian].

2. Alvarez, D., Gonzalez, A., Ubani, C. (2021). The Portrayal of Men and Women in Digital Communication: Content Analysis of Gender Roles and Gender Display in Reaction GIFs. *International Journal of Communication*, 15, 462–492.
3. Bonner-Thompson, C., McDowell, L. (2021). Digital geographies of austerity: Young men's material, affective and everyday relationships with the digital. *Geoforum*, 120, 113–121.
4. Danilyan, O. G., Dzeban, A. P., Kalinovsky, Y. Y., Kalnytskyi, E. A., Zhdanenko, S. B. (2018). Personal information rights and freedoms within the modern society. *Informatologia*, 51(1-2), 24–33.
5. Ryabinina, O., Kovalenko, I., Nesterenko, K. (2021). Metamorphoses of historicity in modern culture. *Revista Notas Historicas y Geograficas*, 26, 189–207.
6. Radutnyi, O.E. (2021). Pravovyi status ta kharakterystyka pravovoi liudyny. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 4 (39), 35–51 [in Ukrainian].
7. Dzoban, O.P., Yarotskyi, V.L. (2017). Hermeneutic method in modern civil studies: to the question of the expediency of application. *Information and Law – Information and law*, 2(21), 5–12 [in Ukrainian].
8. Malyhina, V. D., Kholodova, O.Iu., Akimova, L.M. (2016). Metodolohiia naukovykh doslidzhen. Rivne: NUVHP [in Ukrainian].
9. Porev, S.P. (2012). Universytet i nauka. Epistemolohiia, metodolohiia i pedahohika vyrobnytstv znan. Kyiv: Khimdzhest [in Ukrainian]
10. Puchenko, O.P. (2014). Metodolohichni novatsii u suchasnomu naukovomu piznanni. *Humanitarnyi visnyk ZDIA – ZIA Humanitarian Bulletin*, 57, 27–37 [in Ukrainian]
11. Dzoban, O.P. (2024). Filosofiia nauky. Kyiv; Odesa: Feniks [in Ukrainian]
12. Kudriavtseva, N.S. (2013). Metodolohiia kohnityvnykh doslidzhen: perspektyvy empirychnoho pidkhotu. *Movoznavstvo – Linguistics*, 1, 66–76 [in Ukrainian]
13. Suprun, A.O. (2014). Rol empirychnykh metodiv u politychnomu analizi. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly. Serii: Politolohiia – Scientific works of Petro Mohyla Black Sea State University. Series: Political Science*, 236, 224, 21–25 [in Ukrainian].
14. Dutsiak, I.Z. (2021). Analiz zmistu poniattia «metod empirychnoho doslidzhennia». *Perspektyvy. Sotsialno-politychnyi zhurnal – Perspectives. Social and political journal*, 2, 10–17 [in Ukrainian].
15. Kovtunencko, E.S. (2012). Rozvytok metodolohii ta metodyky porivnialnykh doslidzhen. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni Petra Mohyly Serii: Sotsiolohiia – Scientific works of Petro Mohyla Black Sea State University Series: Sociology*, 201, 189, 27–31 [in Ukrainian].
16. Shyhal, D.A. (2012). Do pytannia shchodo rozmezhuвання poniat porivniannia, porivnialnoho, porivnialno-istorychnoho, porivnialno-pravovoho ta istoryko-pravovoho porivnialnoho metodiv. *Forum prava – Law Forum*, 3, 828–832 [in Ukrainian].
17. Shyhal, D.A. (2012). Lohichni zasady porivnialno-istorychnoho metodu u doslidzhenni istorii derzhavno-pravovykh yavlyshch. *Forum prava – Law Forum*, 2, 790–794 [in Ukrainian].

18. Kuznietsov, O. (2014). Vyivlennia kliuchovykh poniat z tekstu za dopomohoiu kontent-analizu. *Naukovi pratsi Natsionalnoi biblioteki Ukrainy im. V. I. Venadskoho – Scientific works of the V. I. Venadsky National Library of Ukraine*, 40, 52–60 [in Ukrainian].
19. Kuznietsov, O., Kuznetsov, A. (2013). Kontent-analiz yak zasib vyivlennia stupenia novyzyi publikatsii. *Visnyk Knyzhkovoï palaty – Bulletin of the Book Chamber*, 1, 32–33 [in Ukrainian].
20. Salamatov, V., Kolisnyk, H. (2015). Kontent-analiz vidobrazhennia sensu natsionalnykh interesiv u stratehichnykh normatyvno-pravovykh dokumentakh. *Viche – Veche*, 8, 22–28 [in Ukrainian].
21. Arakelian, M.R. (2014). Doslidzhennia pravozakhysnoi diialnosti instytutu advokatury: istorychni pidkhid. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia» – Scientific works of the National University «Odesa Law Academy»*, 14, 34–41 [in Ukrainian].
22. Bykova, Ya.A. (2012). Synkretiko-istorychni pidkhid u suchasnomu pravorozuminni. *Aktualni problemy derzhavy i prava – Current issues of state and law*, 65, 511–517 [in Ukrainian].
23. Bobrovnyk, S.V. (2011). Kompromis i konflikt u pravi: antropolohe-komunikatyvni pidkhid do analizu. Kyiv: Yurydychna dumka [in Ukrainian].
24. Nastavna, H.V. (2017). Rol antropolohe-komunikatyvnoho pidkhodu u piznanni liudynotsentryzmu v pravi. *Almanakh prava – Almanac of Law*, 8, 217–220 [in Ukrainian].
25. Podkovenko, T.O. (2015). Antropolohichni pidkhid do prava yak osnova yurydychnoi nauky. *Pravo i suspilstvo – Law and society*, 2, 32–38 [in Ukrainian].
26. Henia, B.O. (2013). Aksiolohichni pidkhid yak osnova deontolohichnykh doslidzen. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu. Yurysprudentsiia – Scientific Bulletin of the International Humanitarian University. Jurisprudence*, 6–1(1), 9–11 [in Ukrainian].
27. Dzoban, O.P., Yarotskyi, V.L. (2018). Sotsiolohichni ta aksiolohichni napriamky suchasnykh pravovykh doslidzen. *Informatsiia i pravo – Information and law*, 1(24), 5–13 [in Ukrainian].
28. Kuchuk, A. (2016). Aksiolohichni pidkhid do doslidzhennia pravovykh yavysheh. *Pidpriemnytstvo, hospodarstva i pravo – Entrepreneurship, business and law*, 9, 116–120 [in Ukrainian].

Andrushchenko Olesia Petrivna, postgraduate student of the Department of Philosophy, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

METHODOLOGICAL TOOLS FOR HUMAN RIGHTS RESEARCH: AN ATTEMPT AT JUSTIFICATION

An attempt has been made to substantiate the author's approach to defining the optimal set of scientific methods and approaches for studying the phenomenon of human rights and

related phenomena. It is argued that the application of various methods and approaches in scientific research of the complex and multidimensional phenomenon of human rights should be based on the principles of consistency and complementarity to ensure a sufficient level of objectivity and reliability of the results.

Keywords: *scientific research methods, scientific approaches, principle of complementarity, human rights, globalization.*

УДК: 327

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315228>

Поліщук Ігор Олексійович, доктор політичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права, Національний юридичний
університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: pursol@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-6864-4425

СТАНОВЛЕННЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В МІЖНАРОДНОМУ КОНТЕКСТІ

У статті розглядаються важливі аспекти становлення світової політичної науки, її інноваційний та креативний потенціал. Аналізуються найбільш впливові концепції та ідеї у світовій політичній науці, які вирішальним чином вплинули на формування сучасної політичної дійсності в колі цивілізованих країн, які сповідують принципи міжнародного права та демократичний спосіб правління.

Ключові слова: політична наука, концепції, міжнародні відносини, світ-системний аналіз, суб'єкти політики, методи політології.

Постановка проблеми. Політична наука формувалася протягом історії в основному як концептуальна рефлексія на політичні процеси та явища. Диференціація та ускладнення політичного життя зумовлювали відповідну еволюцію політичних теорій. Велику роль у цьому відіграла масштабність, універсальність та інклюзивність політичної сфери як такої.

Неоднозначність розуміння політики багато в чому пов'язана з тим, що політика належить до такої групи категорій, яка не вкладається в одне тлумачення чи визначення. Цьому є пояснення: політика не виражена в конкретно-речовому вигляді, як, наприклад, економіка, також політика не складається з вічних цінностей, як релігія чи етика. Змістовна насиченість та плюралізм тлумачень відкривають простір для різних інтерпретацій політики.

Інша особливість полягає в тому, що в українській мові термін «політика» є полісемантичний, тобто може висловлювати різні сутності. Під політикою у вітчизняній політології може розумітися: а) сфера суспільства; б) діяльність, спрямована на владу; в) стратегія діяльності; г) управління громадськими

справами тощо, залежно від того, який сенс у конкретному випадку вкладається в це поняття.

Натомість в англійській мові є принаймні три терміни, які пояснюють слово «політика»: Politics, Polity, Policy. Ці терміни в західній політології використовуються для характеристики її різних сторін та відповідають поняттям політичної діяльності, інституційним структурам та напрямкам реалізації політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ретроспектива становлення політичної науки в українських джерелах подається в основному в навчально-методичній літературі. Наукові розвідки з цього приводу є нечисленними та епізодичними. Мабуть, дасться взнаки загальна криза, яку вочевидь переживає вітчизняна політологія після скасування її обов'язкового статусу у вищих навчальних закладах України. Як справедливо наголошує у своїй науковій доповіді Олександр Романюк, згортання політичних досліджень, як правило, супроводжує згортання демократичного процесу в певній країні [1]. До речі, ця доповідь містить цікаву інтерпретацію розвитку світової політичної науки та місця в ній українських вчених.

Максим Яковлев запропонував семантичний підхід до визначення концептів політичної науки та доволі вправно його застосовує в розгляді основних парадигм сучасної світової політології [2].

Антоніна Колодій у своїй роботі «Політика і наука про неї» подає оригінальний аналіз ретроспективи розвитку міжнародної політології та робить низку цікавих спостережень. Зокрема, вона зазначає: «...приблизно до XVI–XVII ст. н. е. – політику розуміли загалом так само, як і в часи античності: як усеохопну сферу взаємодії особи і суспільства, особи і держави. Прорив до усвідомлення специфіки політики як особливого, відокремленого від інших виду суспільної діяльності, зробив італійський мислитель Ніколо Макіавеллі (1469–1527). Це сталося завдяки тому, що він витлумачив державу (stato) не тільки як політично організоване суспільство (країну), але й як сукупність відокремлених від суспільства владних інституцій [3].

Іноземні автори останнім часом не приділяють системної уваги до означеної проблеми.

Утім, незважаючи на незначну кількість публікацій, тема розвитку політичної науки є доволі актуальною та важливою для суспільних трансформацій, демократизації політичного режиму в Україні та нашої інтеграції у світовий цивілізований простір як рівноправного суб'єкта. Тому *метою* статті є аналіз найбільш впливових концепцій та ідей у світовій політичній науці, які вирішальним чином вплинули на формування сучасної політичної дійсності в колі цивілізованих країн, які сповідують принципи міжнародного права та демократії.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на безліч відмінностей у визначеннях політики, вважається загально визнаним, що політика відображає реальну взаємодію її суб'єктів, що складається як відповідно до намірів політичних лідерів, програм партій тощо, так і внаслідок найрізноманітніших внутрішніх та зовнішніх факторів.

Політична влада та її серцевина – державна влада виступає свого роду віссю, навколо якої формується політика. Ці два поняття – політика та влада повністю не збігаються, проте нерозривно пов'язані між собою. Очевидною є тісна причетність того чи іншого явища, процесу, факту, особистості з політичною, насамперед державною, владою. Власне, це і дає підстави включати їх у сферу політики та за відсутності такого зв'язку відповідно виводити їх за її межі. Вочевидь суб'єкти політики відрізняються один від одного за рівнем впливу. Залежно від характеру ставлення людей до влади політичне життя суспільства ділиться на два рівні: на тих, кому реально належить влада в суспільстві, та тих, хто є об'єктом впливу та управління. Ці два рівні суттєво відрізняються один від одного.

Політика є складним, варіативним елементом суспільного життя. Природно, що її зміст і сприйняття з часом може змінюватись і набувати нових форм і сенсів.

Один із сучасних підходів до розуміння політики є вельми традиційним. Він припускає, що об'єкт політичної науки мало змінився з часів Платона і Аристотеля і що остання, як і раніше, залишається переважно наукою про державу, її інститути і методи діяльності. Відповідно до цього підходу, політика – це сфера діяльності насамперед держави.

Проте з початком Нового часу, з недостатнім розвитком інституту приватної власності, зростанням масових рухів, зростанням значення політичних партій і парламентів змінюється роль суспільства, відбувається розширення політичної сфери, тобто громадянське суспільство стає суб'єктом політики, що відрізняється від держави. Виникає концепція Суспільного договору (Дж. Локк та Ж.-Ж. Руссо), яка започаткувала розгляд політики як громадянської активності, що походить не тільки від держави, а й від суспільства, його різних груп та організацій [4; 5].

У XIX ст. цей підхід отримав розвиток у поглядах на політику як арену зіткнення класових інтересів, сферу класової боротьби. Класичний вираз класовий підхід отримав у працях К. Маркса та Ф. Енгельса. Особливе значення в цьому контексті має праця Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави» (1864 р.). У ній зазначається, що держава виникла в результаті появи приватної власності та зв'язаного з цим розколу суспільства на класи з непримиренними інтересами. Держава – це сила, що стоїть над суспільством і нівелює зіткнення класових інтересів. Панівний клас складається

з представників нової «аристократії багатства», які відтісняють на задній план стару родову знать. Сутність держави полягає в тому, що це суспільний інститут, за допомогою якого економічно панівний клас стає також політично панівним, набуваючи тим самим нових засобів для реалізації своїх класово-історичних завдань [6].

Сучасні неомарксистичні уточнюють марксистське тлумачення матеріальних джерел соціально-політичних криз у суспільстві, розуміння способів їхнього подолання. Ю. Габермас, наприклад, вважає, що зростання ролі держави в регулюванні економічних процесів, плануванні виробництва й розподілі матеріальних благ істотно змінило економічні закономірності розвитку капіталізму, позбавило його колишніх гострих економічних криз. Ця динаміка породжує нові проблеми легітимації. Буржуазна держава могла покладатися не тільки на інтеграційну силу національної свідомості, вона мала намагатися погасити закладені в економічній системі конфлікти та включити їх, як інституціалізовану боротьбу за розподіл, до політичної системи. Там, де це вдалося, сучасна держава набуває однієї з форм соціально-державної народної демократії [7, с. 21].

У сучасній західній політології конкурує з марксистською традицією веберівський підхід. М. Вебер розширив розуміння соціального аспекту політики. На відміну від марксистського, у веберівському підході увага концентрується на такому: а) як суб'єкти політики виступають не лише суспільні класи, а й інші суб'єкти громадянського суспільства (партії, профспілки, ЗМІ, групи тиску тощо); б) йдеться не про захоплення влади, що на чільне місце ставили марксистичні та їхні послідовники, а про вплив на владу, про чинення тиску на владу (тобто не про повалення існуючого політичного, а разом з ним і всього суспільного ладу, а про діалог з існуючою владою в рамках даного суспільного устрою).

М. Вебер започаткував ринкове розуміння політики. Він вважав, що класова боротьба тісно пов'язана з ринковими відносинами. «Класова ситуація, – зазначав він, – є сутнісно “ринкова ситуація”» [8, с. 158].

З погляду «ринкової ситуації» М. Вебер розглядав діяльність як класів, так і інших соціальних страт, статусних груп, партій, державних та громадських інститутів. Як на ринку відбувається обмін та розподіл товарів, так і між різними суспільними суб'єктами здійснюється обмін та розподіл політичної влади. Влада – це товар під назвою «політика», який є предметом обміну, купівлі та розподілу на «ринку» [8, с. 177].

Ця тема набула розвитку у ХХ ст. Нобелівський лауреат Д. Бьюкенен вбачав схожість економіки та політики у процедурі ринкового обміну. «Політика, зазначав він, – є складна система обміну між індивідами, у якій останні колективно прагнуть досягнення своїх приватних цілей, оскільки

не можуть реалізувати їх шляхом звичайного ринкового обміну. Тут немає інших інтересів, окрім індивідуальних. На ринку люди змінюють яблука на апельсини, а в політиці – погоджуються сплачувати податки в обмін на блага, потрібні всім і кожному: від місцевої пожежної охорони до суду» [9, с. 173].

Розгорнуту концепцію ринкового розуміння політики запропонував французький політолог П. Бурдьє. У ході дослідження політики він використовує такі поняття, як «поле», «гра», «капітал». Поле – це соціальний простір, що функціонує як ринок, де окремі особи чи групи змагаються між собою за більш високий статус. Ті, хто посідає більш високі статусні позиції, мають більший соціальний капітал, а отже, отримують можливість панувати над тими, чий соціальний статус нижчий, а капітал (політичний, економічний, культурний тощо) поступається за своїм обсягом.

Держава, у трактуванні П. Бурдьє, є найбільшим власником соціальних капіталів, до яких належать: 1) капітал фізичного примусу (поліція, армія тощо); 2) інформаційний капітал; 3) економічний капітал; 4) символічний капітал (юридичні норми, системи цінностей, традиції, ритуали, вірування). Сконцентровані в руках держави ці капітали утворюють власне державний капітал, який дозволяє державі панувати над обмінним курсом між усіма видами капіталів. По суті, боротьба йде саме за владу над державою, точніше її потужними ресурсами.

Політичне поле, за П. Бурдьє, є динамічною взаємодією політичних акторів (міністрів, парламентаріїв, членів політичних партій, державних службовців), дії яких продиктовані власним статусним становищем. У цьому відношенні статусних позицій диктують власні правила гри. Наприклад, за умов сильної бюрократизації суспільства статус високопоставленого державного службовця буде вищим за статус депутата. Це означає, що обсяг політичного капіталу в держслужбовця також буде вищим, ніж у парламентарія. Поле політики, вважає П. Бурдьє, дедалі більше схильне замикатися в собі та своїх власних інтересах. У підсумку сфера політики виявляється монополізованою невеликою групою людей – політичних олігархів, яка монополізує важелі влади [10, с. 110–116].

У науковій рефлексії на політичні процеси провідну роль відіграє політологія як наука про політику. Причому у Франції вважають за краще цю науку називати «політична соціологія», в англосаксонських країнах – «політична наука», в Іспанії – «політологія», у США – «політичні науки». В Україні навчальну дисципліну називають «політологія», а галузь досліджень – «політична наука».

У сучасній політології виділяють три основні напрями залежно від інтерпретації поняття «політика»:

- теоретичну чи академічну політологію, що ставить завдання розвитку політичної теорії та її використання до вивчення політичної реальності;
- політичну аналітику, представлену дослідженнями фундаментальних питань внутрішньої та зовнішньої політики, а також політичне коментування в поточному режимі, яке подається у ЗМІ, інтернет-виданнях, друкованих періодичних виданнях;
- політичні технології та політичне консультування як визнані галузі політичних досліджень.

Власне, у межах цих напрямів і формується предметне поле сучасної політології. Відбувається процес спеціалізації політичних досліджень. Наприклад, найбільш розвинутими у світі вважаються американські політичні науки, які в даний час охоплюють близько 30 сфер спеціалізації, серед яких: політична теорія, політична історія, політична соціологія, електоральна політологія, політична психологія, геополітика, біополітика, політичні партії та громадська думка, міжнародні відносини, глобалістика тощо.

Вчені відзначають також тенденцію політичної науки засвоювати проблематику чи теорії, створені для економічних, психологічних чи біологічних та інших досліджень. Широкого розвитку набула нині політична економія в Англії, країнах Скандинавії, Канаді, США, де політологи широко використовують економічні моделі для вивчення політичної реальності. Так, у сучасній західній політичній науці доволі впливовою є теорія раціональної політичної участі (суспільного вибору) американського політолога Е. Даунса. Суть теорії раціонального суспільного вибору полягає в тому, що основний мотив політичного вибору пояснюється через принцип «максимізації вигоди». Ґрунтуючись на ньому, Е. Даунс запропонував формулу раціональної політичної участі: $R = PB - C - D$, де R – чистий прибуток від участі у виборах; P – ймовірність того, що голос саме цього виборця буде вирішальним; B – політична вигода від участі у виборах; C – можливі витрати; D – безпосередня вигода від участі в голосуванні [11, р. 145].

Інтегративний підхід відбиває тенденцію розвитку у вивченні політичної проблематики та в суспільствознавстві загалом. Є знаменита фраза І. Валерстайна про те, що якщо соціологія, політологія, психологія, філософія та економіка не об'єднуються в одну науку, то через деякий час вони будуть цікаві лише для себе [12, с. 103]. І. Валерстайн запропонував світ-системну теорію, яка пояснює приховані механізми глобальних змін. Починаючи з XV ст. й до наших днів утворилася універсальна світ-система, яка дивовижним чином адаптується до динамічної навколишньої реальності. Епоха Кортеса та Колумба, Макиавеллі та Лютера, ломбардійських заставних контор, венеційських банкірів, перших колоніальних завоювань та перших прикладів трансокеанської работорівлі стали своєрідним маніфестом нової системи світових

стосунків. Ця система стрімко розвивалася, проникаючи в усі сектори старого світу. Психологічною базою цієї світ-системи став індивідуалізм, а певним драйвером – намагання максимально збагатитися.

Світ-системна концепція І. Валерстайна представляє політологію в широкому розумінні та пояснює не лише окремі аспекти політичної дійсності, а й у синтезі – усю сукупність та розвиток політичних відносин. Інший підхід призводить до фрагментарного, дескриптивного аналізу.

Академічна політологія відрізняється різноманіттям теоретико-методологічних підходів до пояснення політики та здобуття нового знання. Фундаментальні дослідницькі підходи в політології виступають у вигляді конкуруючих парадигм (Т. Кун [13] та ін.).

Структурно-функціональний аналіз знайшов також якнайширше застосування у світовій політичній науці. Це проявляється, зокрема, у розумінні політичної сфери як системно організованого цілого, в описі політичних конфліктів як дисфункції в роботі цієї системи, у намаганні до політичного прогнозування на основі виявлення структурних та функціональних характеристик різних політичних режимів тощо. З поняттям «структуралізація» тісно пов'язано категорію системності. Уперше поняття «система» в політології використав американський політолог Д. Істон. Системний підхід відбив розуміння політичної сфери як системно організованого цілого в її взаємозв'язку з іншими суспільними системами та із зовнішнім середовищем. Політична система, на думку Д. Істона, подібна до біологічної системи та існує в навколишньому середовищі, яке складають інші системи суспільства – економічна, духовно-ідеологічна, соціальна тощо. Разом із тим політична система якісно відрізняється порівняно з іншими суспільними системами. Основним показником відмінності є наявність чітких меж між нею та її оточенням. Завдання політичної науки полягає у вивченні обмінів або переходів між системою та її оточенням як факторів стабілізації та дестабілізації існування та функціонування певної політичної системи [14, р. 387].

Французький філософ Г. Маркузе з приводу системи як методу функціонування сучасного суспільства відзначив одну її особливість, а саме те, що остання фактично виключає будь-яку антисистемну опозицію і породжує одномірну людину – «механічну ляльку механічної цивілізації» [15, с. 93].

Біхевіористські (поведінкові) теоретичні підходи, навпаки, виходять із того, що наука має описувати явища, що спостерігаються безпосередньо. Вчені-біхевіористи (Дж. Уотсон [16], Б. Скінер [17] та ін.) насамперед досліджували неформальні структури влади: пропагандистські центри, мафіозні угруповання, групи тиску на уряд тощо. Предметна галузь біхевіоралізму – аналіз емпіричних достовірних фактів політичної поведінки груп та індивідів. Джон Уотсон розробив психологічну схему, за допомогою якої пояснив, як діє

індивід, – стимул провокує рефлекс. Через це будь-яку поведінку можна заздалегідь передбачити та управляти нею, якщо дібрати правильний підхід до дослідження поведінки індивіда, групи чи мас. Методологічний принцип біхевіоризму стверджує, що науковий зміст мають лише положення, які емпірично верифікуються. Водночас як абстрактні теорії поняття про сутність політики та влади не мають наукової цінності та виходять за межі наукового дослідження. Біхевіоризм, однак, критикувався багатьма вченими за його поведінковий метод, оскільки не будь-яка політична реальність може бути емпірично виміряна, як не може бути й суто нейтральної політичної науки.

Сучасний період ще більше ускладнив поєднання та комбінації використання різних методів аналізу політики, запровадивши нові одиниці їхнього виміру та способи узагальнення необхідних відомостей.

Висновки. Сучасна політична наука пройшла велику історію розвитку від найдавніших часів, через «бум» Нового часу, кристалізацію головних методологічних підходів протягом ХІХ–ХХ ст. та етап оновлення у ХХІ ст. Зараз політична наука являє собою розгалужену всеосяжну систему наукових знань про політичну владу та актуальні політичні явища і процеси. Найбільш фундаментально та якісно політичні дослідження розвиваються в США в рамках системи американських політичних наук.

На сьогодні політичні теоретичні знання у світі в цілому активно розвиваються. У дещо видозміненому вигляді продовжують застосовуватися основні політологічні парадигми, що виникли та склалися в різний час. Зокрема, у руслі оновлення продовжився розвиток світ-системного аналізу, неомарксизму, ринкової концепції політики, структуралізму, концепцій раціонального вибору, біхевіоризму тощо.

У сучасній політичній науці утвердився принцип методологічного плюралізму та ідейної толерантності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Романюк О. Політична наука в контексті демократизації сучасного світу. *Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи* : матеріали Х Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Чернівці, 1 груд. 2020 р.). Чернівці : ЧНУ, С. 30–33. URL: eopository.hneu.edu.ua/bitstream/123456789/26046/1/Виступ%28О.Романюк%29Чернівці.pdf. (дата звернення: 25.09.2024).
2. Яковлев М. Семантичний підхід до визначення концептів політичної науки: обмеження і можливості етимологічного рівня. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2020. Вип. 28, С. 224–230.
3. Колодій А. Політика і наука про неї. Львів : Світ, 2020. URL: <https://political-studies.com/?p=1561> (дата звернення: 28.09.2024).
4. Локк Дж. Два трактати про правління. Київ : Наш формат, 2020. 312 с.

5. Руссо Ж-Ж. Про суспільну угоду, або принципи політичного права / пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ : Port-Royal, 2001. 349 с.
6. Енгельс Ф. Походження родини, приватної власності й держави. Харків : Державне видавництво України, 1925. 122 с.
7. Габермас Ю. До реконструкції історичного матеріалізму. *Філософія освіти*. 2016. № 1 (18). С. 6–35.
8. Вебер М. Політика як покликання та професія. Київ : Крок, 2018. 228 с.
9. Б'юкенен Д. Межі свободи. Між анархією і Левіафаном. Індіанаполіс : Фонд Свободи, 2000. 545 с.
10. Бурдьє П. Паскалівські медитації. Київ : Темпора, 2024. 787 с.
11. Downs A. An Economic Theory of Political Action in a Democracy Source. *The Journal of Political Economy*. 1957. Vol. 65, No. 2. P. 135–150.
12. Валерстайн І. Кінець знайомого світу. *Соціологія XXI століття*. Київ : Темпора, 2021. 155 с.
13. Кун Т. Структура наукових революцій. Київ : Port-Royal, 2001. 228 с.
14. Iston D. An Approach to the Analysis of Political System. *World Politics*. 1957. No. 9. P. 383–400.
15. Маркузе Г. Одновимірна людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства. *Сучасна зарубіжна соціальна філософія* : хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. С. 87–134.
16. Watson J. B. Behaviorism. New York : WEST Press, 2008. 251 p.
17. Skinner B. F. About Behaviorism. New York : Knopf, 1976. 279 p.

REFERENCES

1. Romanyuk, O. (2020). Politychna nauka v konteksti demokratyzatsiyi suchasnoho svitu. *Rozvytok politychnoyi nauky: yevropeys'ki praktyky ta natsional'ni perspektyvy» : proceedings of the Scientific and Practical Conference*. Chernivtsi: ChNU. 30–33. URL: epository. hneu. edu. ua/bitstream/123456789/26046/1/Vystup%28O. Romanyuk%29Chernivtsi. pdf [in Ukrainian].
2. Yakovlyev, M. (2020). Semantychnyy pidkhid do vyznachennya kontseptiv politychnoyi nauky: obmezhenya i mozhlyvosti etymolohichnoho rivnya. *Visnyk L'vivs'koho universytetu. Seriya filosofsko-politolohichni studiyi – Bulletin of Lviv University. Philosopher-political scientist studio series. Issue 28, 224–230* [in Ukrainian].
3. Kolodiy, A. (2020). Polityka i nauka pro neyi. Lviv: Svit, URL: <https://political-studies.com/?p=1561> [in Ukrainian].
4. Lokk, D. (2020). Dva traktaty pro pravlinnya. Kyiv: Nash format [in Ukrainian].
5. Russo, Zh-Zh. (2001). Pro suspil'nu uhodu, abo pryntsy py politychnoho prava. / Per. z fr. ta kom. O. Khoma. Kyiv: Port-Royal [in Ukrainian].
6. Engel's, F. (1925). Pokhodzhennya rodyny, pryvatnoyi vlasnosti y derzhavy. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny [in Ukrainian].

7. Habermas, Y. (2016). Do rekonstruktsiyi istorychnoho materializmu. *Filosofiya osvity – Philosophy of education, Issue 1(18)*, 6–35 [in Ukrainian].
8. Veber, M. (2018). Polityka yak poklykannya ta profesiya. Kyiv: Krok [in Ukrainian].
9. B'yukenen, D. (2000). Mezhi svobody: Mizh anarkhiyeyu i Leviafanom. Indianapolis: Fond Svobody [in Ukrainian].
10. Burd'ye, P. (2024). Paskalivs'ki medytatsiyi. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
11. Downs, A. (1957). An Economic Theory of Political Action in a Democracy Source. *The Journal of Political Economy, Vol. 65, No. 2*, 135–150.
12. Valerstayn, I. (2021). Kinets' znayomoho svitu. *Sotsiologiya XXI stolittya*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
13. Kun, T. (2001). Struktura naukovykh revolyutsiy. Kyiv: Port-Royal [in Ukrainian].
14. Iston, D. (1957). An Approach to the Analysis of Political System. *World Politics, 9*, 383–400.
15. Markuze, H. (1996). Odnovymirna lyudyna. Doslidzhennya ideolohiyi rozvynutoho industrial'noho suspil'stva. *Suchasna zarubizhna sotsial'na filosofiya: Khrestomatiya*. Kyiv: Lybid', 87–134 [in Ukrainian].
16. Watson, J.B. (2008). Biheaviorism. New York: WEST Press.
17. Skinner, B.F. (1976). About Biheaviorism. New York: Knopf.

Polishchuk Ihor Olexiyovych, Doctor of Political Sciences, Professor,
Professor of the Department of International Law,
Yaroslav Mudryi National Law University,
Kharkiv, Ukraine

ESTABLISHMENT OF POLITICAL SCIENCE IN THE INTERNATIONAL CONTEXT

The article examines important aspects of the formation of world political science, its innovative and creative potential. The most influential concepts and ideas in world political science are analyzed, which decisively influenced the formation of modern political reality among civilized countries that profess the principles of international law and democratic governance.

Keywords: *political science, concepts, international relations, world-system analysis, subjects of politics, methods of political science.*

Запорожець Олександр Олександрович, аспірант кафедри філософії, соціології та політології, Державний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна
e-mail: zaporozhetszoo@gmail.ua
ORCID ID: 0009-0002-5044-4403

АНТИДЕМОКРАТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В РИТОРИЦІ ПРАВИХ ПОПУЛІСТСЬКИХ ПАРТІЙ ЄС

Стаття аналізує антидемократичні тенденції в риториці правих популістських партій ЄС, які дедалі більше впливають на політичний спектр. Особливу увагу приділено націоналістичним, антиглобалістичним та антиімміграційним поглядам, які загрожують демократичним інститутам. Автор намагається визначити причину піднесення правих популістичних партій в ЄС та проаналізувати їхню риторику.

Ключові слова: *праві популістські партії, ЄС, націоналізм, електорат, демократія, вибори.*

Постановка проблеми. Після останніх виборів до Європарламенту спостерігається зміцнення позицій правих популістів на теренах європейської політики, що вкладається в загальну картину значного зростання правого крила Європейського парламенту.

Якщо говорити про парламент скликання 2019–2024 рр., то з семи політичних груп до правих та радикально правих можна віднести лише дві, причому далеко не найчисельніші: Ідентичність та демократія (Identity and Democracy Group) і Європейські консерватори та реформісти (European Conservatives and Reformists Group). За даними офіційного сайту Європарламенту, до першої групи входило 69 депутатів а до другої – 49. Тобто разом до правого крила входило 118 депутатів із 720 [4].

На цьогорічних виборах ситуація дещо змінилася. За даними офіційного сайту, Європарламент скликання 2024–2029 рр. представлений уже вісьмома партіями, серед яких три є правими. До правого спектра входять такі партії: Європейські консерватори та реформісти (European Conservatives and Reformists Group) – 78 місць; Патріоти за Європу (Patriots for Europe) – 84 місць; Європа суверенних націй (Europe of Sovereign Nations) – 25 місць. Тобто ми можемо спостерігати, що популярність правих партій зросла. Цього

разу загальна кількість депутатів у таких партія сягає 178 місць, що на 68 місць більше, ніж на минулих виборах [4].

Власне, ця статистика свідчить про збільшення підтримки правих та право-популістських партій серед електорату, хоча кількість депутатських крісел зросла не кардинально, проте викликає зацікавлення зростання популярності вищезазначених партій в окремих країнах, таких як Франція чи Німеччина, де праві популісти здобувають все більшої популярності. Так, до прикладу, французький виборець віддав найбільшу кількість голосів за Національне об'єднання, яке отримало майже третину всіх голосів у країні (30 з 80), у той же час центристська коаліція, яка на той момент мала більшість у національному парламенті, отримала всього лише 13 місць. Усі члени Національного об'єднання входять до групи «Патріоти за Європу» [4].

Результат останніх виборів до парламенту може свідчити про те, що європейського виборця не влаштовує політична та соціально-економічна ситуація, яка складається останнім часом на території ЄС. Адже чим більше електорат звертає свою увагу на радикальний сегмент політичного спектра, тим більше це відображає бажання до змін. Таким чином, вважали б за доцільне звернути увагу на риторику правого флангу європейської політики, щоб зрозуміти, що саме цікавить виборця.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженню цієї проблематики у вітчизняному науковому дискурсі приділено недостатньо уваги, і більшою мірою вона є предметом зацікавлення іноземних вчених. Питання популізму турбує вчених вже досить довгий час, зокрема Н. Урбінаті в своїй книзі «Я – народ» пише, що популізм – це вже не просто спосіб досягнення своїх цілей для політиків, а «популізм слід розглядати як нову форму представницького правління, засновану на прямих відносинах між лідером і тими, кого лідер визначає як “хороших” або “правильних” людей» [14, с. 41]. Також серед вчених є думка, що зростання популярності правопопулістських політиків призводить до того, що й так звані «мейнстрімні» політики також починають послуговуватися популістськими прийомами в своїй риториці [3, с. 12]. Флоріс Біскамп пояснює, що, на його думку, зростання популярності правого флангу європейської політики може бути відповіддю на панування лівих ідей на території ЄС, таким чином чим більш виборці невдоволені політикою своїх країн, тим швидше набирають популярності праві популісти [2, с. 143].

Формулювання цілей. Метою цієї роботи є дослідження риторики правих націоналістичних партій та причин, що сприяли зростанню цих партій на прикладах «Альтернатива для Німеччини» (АДН) та «Національне об'єднання». Ці партії були обрані через їхнє значне зростання за останнє десятиліття, що зробило їх важливими гравцями на політичному ландшафті своїх країн і привернуло увагу як науковців, так і політиків.

Виклад основного матеріалу. Однією з країн про яку варто говорити в першу чергу в контексті посилення націоналістів, є Франція, адже результат у 30 місць в Європарламенті говорить нам про сильну підтримку французами Марі Ле Пен та її партії «Національний фронт» [4]. У грудні 2023 р. в опитуванні третина населення Франції заявила, що підтримує ідеї Ле Пен, що є найвищим показником з середини 2010-х рр., а ще 43% заявили, що «Національне об'єднання» зараз здатне керувати державою, на відміну від 25%, коли Марін Ле Пен очолила партію у 2011 р. [6, с. 86].

По суті, можна стверджувати, що Марі Ле Пен протягом 2010-х нарощувала свою підтримку, зокрема вона значно покращила свій результат у другому турі з 33,9% на президентських виборах 2017 р. до 41,45% голосів на президентських виборах 2022 р. [10, с. 73].

Основна політика Народного фронту ґрунтувалася на економічних та соціальних питаннях. Також партія відображала деякі риси радикальних правих популістських партій: збереження національного суверенітету, водночас тонко ставлячи під сумнів імміграцію та ЄС. 2022 р. політична кампанія продовжує використовувати популістську риторіку. Ле Пен критикує Еммануеля Макрона за те, що він не представляє «народ». Вона звинувачує президента і чинний уряд у тому, що вони є корумпованою елітою, яка дає обіцянки, яких не може виконати. Вона засуджує чинну владу за нехтування соціальними питаннями, такими як криза вартості житла, економічна безпека, високі ціни на газ і соціальна несправедливість. Це свого роду соціальний популізм. Ле Пен безпосередньо реагує на інтереси «народу», та, по суті, паразитує на них, надаючи соціальні пільги. Для того щоб народ був по-справжньому почутий, необхідно «повернути владу народу» (пряма демократія) [6, с. 87]

Прикладом популізму можна назвати випадок, коли голова партії «Народний фронт» під час президентської кампанії 2022 р. стверджувала, що вона буде керувати країною шляхом референдуму, оминаючи парламент і конституційний уряд. Наприклад, вона хотіла б, щоб «народ» вирішував питання пенсійного віку у Франції. Якщо народ бажає низького пенсійного віку, то обов'язком президента є дотримання цього бажання. У 2023 р. президент ще більше підвищив пенсійний вік – з 62 до 64 років – без консультацій із народом і навіть парламентом. Підсумовуючи, можна сказати, що Ле Пен намагається використовувати в своїй виборчій риторичі образ представниці інтересів народу, власне, для цього й використовується популістський наратив щодо прямої демократії. Одним із гасел останньої президентської кампанії стало «Поверніть країну французам» [5, с. 47].

Варто підкреслити, що євроскептичні настрої, стають більш поміркованими в політичному порядку денному. У 2022 р., як і в 2017-му, Марін Ле Пен продовжує виступати за міжурядовий ЄС. Вона більше не виступає за вихід

з єврозони чи ЄС. У попередні роки для Національного фронту було вкрай важливо відновити франк, одночасно просуваючи повний вихід з ЄС. На відміну від 1970-х, 1980-х і 1990-х рр., питання імміграції не було в центрі уваги на виборах 2022 р. [6, с. 90]. Проте Народний фронт продовжує заперечувати радикальний ісламизм, водночас сприяючи інтеграції легальних іммігрантів у французьке світське суспільство. Наприклад, Ле Пен хотіла заборонити носіння мусульманських хусток у всіх громадських місцях, вона визначає хустку як символ тоталітарної ідеології та джерело придушення прав жінок. Щоб розширити свою електоральну підтримку, вона також намагається апелювати до виборців-геїв, спираючись на гомофобію ісламу. Ле Пен продовжує підкреслювати незахищеність ісламу та його несумісність із секуляризмом.

Попри свої радикальні погляди на президентських виборах 2022 р. Марін Ле Пен була найсерйознішим опонентом Макрона. Можна було припустити, що вторгнення Росії в Україну, яке почалося менш ніж за два місяці до першого туру голосування, може зашкодити Ле Пен і зменшити підтримку Національного об'єднання. Ле Пен була прихильницею російського президента, відкидала НАТО як анахронізм і, як стверджується, отримувала фінансування від російського уряду. Однак Ле Пен засудила вторгнення, і це питання, схоже, мало вплинуло на її популярність. За словами Івальді [6, с. 88], «Марін Ле Пен успішно уникла звинувачень у симпатіях до Путіна, пом'якшивши свій націоналізм і підкресливши натомість свою соціал-популістську програму, яка ставить на перший план егалітарний соціальний захист та економічний націоналізм», і ця тактика «дозволила їй експлуатувати пов'язані з війною питання енергетики та зростання цін». У першому турі голосування Ле Пен отримала рекордні для партії 23% голосів і посіла друге місце після Макрона.

У другому турі Ле Пен повторила свою основну тезу: глобалістські еліти поставили під загрозу Францію, і лише Ле Пен та її партія можуть зупинити руйнування французької культури та ідентичності. На кону на виборах, за словами Ле Пен, «не просто політичне рішення», а «вибір суспільства, навіть вибір цивілізації», припускаючи, що голос за Макрона – це голос за інкорпорацію Франції в ісламську цивілізацію, Ле Пен, з іншого боку, пообіцяла, що в разі перемоги її партія «захистатиме французьку мову, нашу культуру, нашу цивілізацію», «світське суспільство» та «рівність між чоловіками і жінками».

Крім того, вона «захистить людей від влади грошей» і забезпечить, щоб Франція залишалася суверенною державою. Використовуючи популістську антиелітарну риторику, вона пообіцяла, що в разі її обрання до «проігнорованих» громадян Франції будуть дослухатися, що вона забезпечить законність і порядок, що «молоде покоління» знайде в ній захисника і що французи знову зможуть без страху висловлювати свої політичні погляди. Вона також

пообіцяла вирішити імміграційну проблему Франції, впоратися з національною проблемою «мігрантів» і відновити «процвітання і велич Франції».

У передбачуваній битві за цивілізацію, якою були французькі вибори 2022 р., бачення Макрона про Францію як домівку космополітичної європейської цивілізації виявилось більш популярним, аніж націоналістична концепція Ле Пен про французьку цивілізацію як секуляризоване юдео-християнство. Це не означає, що Ле Пен є відпрацьованою силою у французькій політиці. Опитування у квітні 2023 р. показало, що Ле Пен користується найбільшою підтримкою серед імовірних кандидатів на посаду президента у 2027 р. і що якби вибори відбулися в той час, коли проводилося опитування, Ле Пен набрала б найбільше голосів у першому турі і мала б шанси на перемогу у другому турі. Звичайно, президентство Ле Пен у Франції малоймовірно. Однак її незмінна популярність демонструє гнів французького електорату щодо Макрона, лівих і правих центристів, а також широку привабливість правого цивілізаційного популізму Ле Пен.

У Франції Марін Ле Пен стверджує, що еліти традиційних правлячих партій проігнорували інтереси «народу», зрадили французьку культуру і підірвали її цивілізацію. Однак Ле Пен не використовує цілком послідовну мову, описуючи цивілізацію, до якої належить французький народ. Іноді французи мають свою власну унікальну цивілізацію, у той час як в інших випадках французи належать до християнської цивілізації [7, с. 834]. Однак Ле Пен послідовна в описі Франції як християнської, але секуляризованої нації, що належить до західної цивілізації. Вона також описує двох основних ворогів Франції та її секуляризованої християнської культури: глобалізм та ісламський фундаменталізм. Таким чином, глобалісти і мусульмани зображуються як вороги Франції і складають основні аутгрупи, сконструйовані в дискурсі Ле Пен.

Глобалісти, на думку Ле Пен, є аморальними, оскільки вони вирішили знищити Францію, дозволивши масову імміграцію з мусульманських країн, заохочуючи мультикультуралізм і споживацтво. Хоча Ле Пен описує іслам як регресивну соціальну силу, ворожу до євреїв, жінок і гомосексуалістів, її рішення проблеми ісламського фундаменталізму полягає не в заохоченні масового навернення до християнства, а в зміцненні віротерпимості шляхом заборони носіння релігійного одягу в громадських місцях. Це демонструє, як її прихильність до збереження християнських цінностей у Франції включає в себе дивовижне поєднання християнства і світськості, так, ніби обидва ці поняття є цілком сумісними. Її батько, звичайно, розумів секуляризм як загрозу гегемонії християнської віри і культури у Франції. Для неї релігійність мусульман становить серйозну загрозу, загрозу, яку не можна вилікувати більшою релігійністю (хоч і християнського штибу), але ув'язненням ісламу в приватній сфері через секуляризацію.

Ще однією великою правопопулістською партією в ЄС є АДН (Альтернатива для Німеччини). Після відновлення парламентської демократії ультраправі партії тривалий час відігравали незначну роль у політиці (західної) Німеччини. На федеральному рівні жодній ультраправій або правій популістській партії не вдалося подолати 5%-й виборчий бар'єр для проходження до Бундестагу. На федеральних виборах 2013 р. новостворена права партія «Альтернатива для Німеччини» (АДН) не змогла подолати цей бар'єр, отримавши 4,7% голосів. Згодом АДН продовжила здобувати електоральну підтримку і закріпилася в кількох земельних парламентах, хоча й зазнала дедалі більшої радикалізації та сильного зсуву вправо в контексті європейської міграційної кризи 2015 р. На наступних федеральних виборах у 2017 р. АДН отримала 12,6% голосів і вперше увійшла до Бундестагу як третя за величиною парламентська група і найсильніша опозиційна партія. На виборах 2021 р. АДН знову увійшла до Бундестагу з 10,3% голосів. Крім того, АДН наразі є представленою в 14 з 16 земельних парламентів Німеччини та в Європейському парламенті [2, с. 143]. Заснована на початку 2013 р. як соціал-консервативна партія з м'якими євроскептичними поглядами, АДН дедалі більше зміщувалася вправо і перетворилася на популістську праворадикальну партію з чітко вираженою антиімміграційною, антибіженською та антиісламською платформою.

Цей ідеологічний зсув у бік ультраправих також проявився у значних змінах у мові, яку АДН використовує у своїх промовах, партійних маніфестах і постах у соціальних мережах, де все частіше вживаються слова, пов'язані з ісламом, міграцією та нацією (Німеччиною). Частина АДН також співпрацює з ксенофобським рухом PEGIDA («Патріотичні європейці проти ісламізації Заходу»), який організовує антиіммігрантські мітинги. На мітингах PEGIDA виступали відомі члени АДН, такі як Бйорн Хьокке, фактичний лідер ультраправої фракції АДН «Крило», яка перебувала під наглядом Федерального відомства з охорони конституції як «забезпечена крайня права загроза вільному демократичному конституційному ладу». Хоча цю фракцію було офіційно розпущено у 2020 р. як найголовнішу федеральну партію, кілька земельних об'єднань АДН та молодіжна організація АДН продовжують класифікуватися національними спецслужбами як «об'єкт розширеного розслідування з метою перевірки підозри» у правому екстремізмі.

У вищевикладеному контексті можна стверджувати, що АДН являє собою популістську праворадикальну партію. Популізм серед західних ультраправих партій можна розуміти як політизацію «чистого народу» проти «корумпованої еліти», що відображає дихотомічне розуміння суспільства.

У період з 2015 по 2019 рр., АДН стрімко набирала підтримку серед ультраправих ентузіастів. Цьому значною мірою сприяла їхня відкрита ісламо-

фобська та антиіммігрантська риторика. Світова спільнота, як і багато німців, були шоковані популярністю цих поглядів і успіхом найбільш відверто расистської німецької партії з часів нацизму. Успіх ісламофобії АДН, ґрунтувався на занепокоєнні щодо загроз німецькому суспільству і способу життя. Ці переконання були частково вкорінені в більш ніж п'ятдесятирічній міграції до Німеччини з Середземноморського регіону, особливо з Туреччини [3, с. 21].

Слід зважати й на успіх правих у Німеччині під час виборів до місцевих органів самоврядування (ландтаг). Так, на нещодавніх виборах у Тюрингії партія АДН набрала найбільше голосів – 32,8%, що дало їй 32 крісла в місцевому парламенті, хоча цього замало, для того щоб партія змогла протягувати рішення самостійно, адже для формування коаліції необхідно 42 депутати, проте це надзвичайно великий успіх правих, особливо в Німеччині [11].

Успіх АДН ставить питання про те, як існуючі «традиційні» партії та їхні політики реагують на цього нового популістського конкурента праворуч від них і поведуться з ним. Спочатку, після проходження АДН до Бундестагу та різних земельних парламентів, усі основні партії намагалися наголосити на створенні санітарного кордону проти АДН, виключаючи будь-яку формальну співпрацю.

На муніципальному та земельному рівнях можна було спостерігати все більші ознаки незначної співпраці між відомими партіями та АДН, а також відхід від ситуативної толерантності: хоча офіційних коаліцій досі не було сформовано, основні партії обирали кандидатів від АДН на парламентські посади та обговорювали пропозиції АДН в індивідуальному порядку.

Мабуть, найбільше порушення цієї політики відмови від співпраці сталося у федеральній землі Тюрингія в лютому 2020 р., коли Томас Кеммеріх із ліберальної СДПН був обраний міністром-президентом за допомогою голосів АДН та консервативного ХДС. Кеммеріх швидко був змушений піти у відставку через масові протести громадськості та опір з боку федерального керівництва СДПН та ХДС. Це ілюструє труднощі, з якими стикаються партії та окремі політики у відповідь на стійкий успіх АДН на виборах, особливо в деяких східнонімецьких землях, де АДН неодноразово вдавалося набрати близько або більше 25% голосів. Формування урядових коаліцій, а також функціонування парламентських процедур стають дедалі складнішими. Це порушує питання про те, чи можуть партії та окремі політики вдатися до стратегії пристосування до АДН [13, с. 140].

Достатньо великий вплив на європейську політику мав COVID-19, вплив якого не обійшов і німецьких націоналістів. Так, АДН прийняла новинний слоган і висвітлила ключові питання, пов'язані з COVID-19, навколо яких вони зосередили свою кампанію, і, що важливо, це також ознаменувало по-

вернення до концепції «нормальності» як центральної для їхньої стратегії. Пропаганда повернення до «нормальності» та ідеалізованої версії «німецької національної ідентичності», якою б вона не була, була центральною в маркетинговій та передвиборчій стратегії АДН [1, с. 500].

Із прийняттям нового гасла у 2021 р. нормальність стала центральним елементом їхніх меседжів. «Deutschland Aber Normal» – їхнє гасло, що дослівно перекладається як «Німеччина, але нормальна». У відеороликах АДН «нормальність» означає кінець ізоляції, кінець маскування і повернення до повсякденного життя. «Існує партія, – йдеться в одному з відео, з текстом, що миготить на екрані, і драматичною музикою на задньому плані, – яка виступає за найбільш нормальні речі у світі: безпечні кордони. Стабільні гроші. Закон і порядок. Процвітання для всіх. Партія, яка цікавиться реальними проблемами нормальних людей». «Нормальність» у розумінні АДН на той час полягала у припиненні карантину через COVID-19, але водночас вона була чимось більшим [2, с. 140].

Ще в одному ролику привертає увагу те, як АДН намагалася пов'язати концепцію нормальності під час кризи COVID-19 з темами своїх попередніх кампаній. Наприклад, «нормальність» під час пандемії, як вони її описували, не була новою концепцією, а, радше, такою, що передбачала обмеження для мусульманських біженців та іммігрантів. Щоб повернутися до нормального життя, ідеться в одному з відео, «нелегальні та злочинні мігранти мають бути депортовані».

Анімаційні ролики, що супроводжують такі заяви, завжди зображують поліцейських білими, добрими на вигляд чоловіками, а іммігрантів – агресивними на вигляд людьми з Близького Сходу, які бездіяльно тиняються без діла. В інших відео іммігранти-мусульмани зображуються як такі, що не бажають інтегруватися в німецьку культуру, і стверджується, що єдині іммігранти, яких слід пускати в країну, – це ті, хто відмовиться від власної рідної культури і традицій. «Нормально означає фактично депортувати 300 000 іноземців, які повинні покинути країну, – йдеться в одному з відеороликів. – Для всіх, хто легально перебуває тут, ми дамо зрозуміти: тут діє німецька культура!». Ця переможна заява супроводжується зображенням жінки в паранджі, яку безцеремонно перекреслюють червоним хрестиком і замінюють на зображення словника німецької мови [3, с. 30].

У попередніх кампаніях АДН мусульманські біженці та іммігранти зображувалися як загроза німецькій культурі через їхню нібито несумісність із «традиційною» німецькою сім'єю та «традиційними» німецькими цінностями. Під час пандемії цю загрозу було знов підкреслено, із новим акцентом на несумісності біженців із нібито невід'ємними німецькими цінностями безпеки та працьовитості. Хоча АДН підтримала криміналізацію тих, кого

вони вважали нелегальними іммігрантами, це протиставлялося політиці ізоляції, яку вони зобразили як несправедливий напад на нормальних німецьких громадян. Наприклад, у відеоролику, що закликає до припинення необхідної ізоляції через COVID-19, показано, як поліцейські спостерігають за іграми дітей і виписують штрафи батькам, які дозволяють їм грати надто близько один до одного. «Більше ніяких ізоляцій! Ніколи більше», – каже оповідач. «Нормальним є полювання на злочинців та екстремістів, а не на дітей!» [3, с. 31]. Така думка не є унікальною для АДН. Як і у випадку з іншими популістськими партіями, підтримка АДН значною мірою зумовлена недовірою до політичних інститутів. Оскільки популізм ґрунтується на ідеї про те, що якась група зазнала кривди, він часто формується або консолідується після певної кризи, яка надихає почуття відчуження та загрози «нормальності». Як уже зазначалося, хвороби здавна слугували поживою для теорій змови та ксенофобії, оскільки невидиму й абстрактну загрозу вірусу важко усвідомити, і вона породжує почуття безсилля та втрати контролю.

Висновки. З огляду на описане вище можна дійти висновку, що імміграція та економічна нестабільність є важливими факторами, що сприяють зростанню АДН та Народного фронту. У літературі коротко згадуються фактори з боку пропозиції, пояснення, які припускають, що інституційні недоліки можуть відігравати певну роль у виборчій поведінці. Зниження ефективності таких інституцій, як Європейський Союз, потенційно може сприяти тому, що електорат підтримає антиурядові партії, такі як АДН та Народний фронт, як такі, що допоможуть у вирішенні тих питань, які вже тривалий час тривожать виборця, а саме міграційна проблема, питання вартості житла, економічні проблеми. Зокрема, АДН часто в своїх роликах звертається до проблематики зеленого переходу та можливості Німеччини поновити ядерну енергетику.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асірян С. Р., Белей О. І., Дулепа В. П. «Дефіцит демократії» у Європейському Союзі: сучасний стан і шляхи вирішення. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 8. С. 499–501.
2. Biskamp F. A societal shift to the right or the political mobilisation of a shrinking minority? Explaining rise and radicalisation of the AfD in Germany. *International Journal of Public Policy*. 2024. Vol. 17, No. 3. P. 139–165.
3. Esguerra E. Accommodation of Right-Wing Populist Rhetoric: Evidence From Parliamentary Speeches in Germany. *Discussion Paper*. Berlin, 2023. № 435. P. 1–55.
4. European parliament: Election results URL: <https://results.elections.europa.eu/en/european-results/2024-2029/> (дата звернення: 25.07.2024).

5. Meszaros G. Abusive Neo-Militant Democracy and the Case of the 'State of Migration Emergency' in Hungary. *Populism and migration* / Editor: Gedő É., Szénási É. Paris : Éditions L'Harmattan, 2022. P. 161–175.
6. Ivaldi G. The Populist Radical-Right Turn of the Mainstream Right in France. *The transformation of the mainstream right and its impact on (social) democracy* / Editor: Rosalyne C. Brussels : Policy study, 2024. P. 80–93.
7. McDonnell D., Ondelli S. The language of right-wing populist leaders: Not so simple. *Perspectives on Politics*. 2022. Vol. 20, No. 3. P. 828–841.
8. McDonnell D., Ondelli S. The Distinctive Vocabularies of Right-Wing Populists. *Government and Opposition*. 2024. Vol. 53, No. 3. P. 1–23.
9. Mach Z. Right-wing populism, Euroscepticism, and neo-traditionalism in Central and Eastern Europe. *The Right-Wing Critique of Europe* / Editor: Sondel-Cedarmas J. Bert F. New York : Routledge, 2022. P. 22–31.
10. Morieson N. USA, France and Poland: Christian Civilizational Populism. *Civilizational Populism in Democratic Nation-States*. Singapore / Editor Yilmaz I. Burwood : Palgrave Macmillan, 2023. ch 3. P. 61–104.
11. Правопопулістська АДН перемогла на виборах у Тюрингії. URL: <https://www.dw.com/uk/alternativa-dla-nimeccini-peremogla-na-viborah-u-turingii/a-70107288> (дата звернення: 05.09.2024).
12. Shroufi O., De Cleen B. Far-right intellectual discourse about populism: the case of the German Institut für Staatspolitik. *Journal of Political Ideologies*. 2024. Vol. 29, No. 2. P. 330–351.
13. Sutterová D., Kopeček V. Shifting Narratives of the Alternative for Germany. *Univerzita Obrany. Ustav Strategických Studií. Obrana a Strategie*. 2024. Vol. 24, No 1. P. 87–105.
14. Urbinati N. Me the people: How populism transforms democracy. London : Harvard University Press, 2019. 265 p.
15. Weisskircher M. Direct Democracy and the Impact of the Alternative for Germany (AfD)? «Populist» Demand for Popular Sovereignty as Latent Political Conflict. *Sovereignty in Conflict: Political, Constitutional and Economic Dilemmas in the EU* / Editor: Rone J. Cham : Springer International Publishing, 2023. P. 143–164.

REFERENCES

1. Asiryanyan, S.R., Beley, O.I., Dulepa, V.P. (2020). Defitsyt demokratyy u Yevropeys'komu Soyuzi: suchasnyy stan i shlyakhy vyrishennya [Deficit of democracy in the European Union: Current state and solutions]. *Yurydychnyy naukovyy elektronnyy zhurnal – Legal scientific electronic journal*, 8, 499–501 [in Ukrainian].
2. Biskamp, F. (2024). A societal shift to the right or the political mobilisation of a shrinking minority? Explaining rise and radicalisation of the AfD in Germany. *International Journal of Public Policy*, 17(3), 139–165.
3. Esguerra, E. (2023). Accommodation of right-wing populist rhetoric: Evidence from parliamentary speeches in Germany. *Discussion Paper*, issue 435, 1–55.

4. European parliament: Election results Data onvlenia: 25, 2024. URL: <https://results.elections.europa.eu/en/european-results/2024-2029/>
5. Meszaros, G. (2022). Abusive neo-militant democracy and the case of the 'state of migration emergency' in Hungary. *Populism and migration* É. Gedő & É. Szénási (Eds.), Paris: Éditions L'Harmattan, 161–175.
6. Ivaldi, G. (2024). The populist radical-right turn of the mainstream right in France. *The transformation of the mainstream right and its impact on (social) democracy*. C. Rosalyne (Ed.), Brussels: Policy Study, 80–93.
7. McDonnell, D., Ondelli, S. (2022). The language of right-wing populist leaders: Not so simple. *Perspectives on Politics, Vol. 20, 3*, 828–841.
8. McDonnell, D., Ondelli, S. (2024). The distinctive vocabularies of right-wing populists. *Government and Opposition, Vol. 53, 3*, 1–23.
9. Mach, Z. (2022). Right-wing populism, Euroscepticism, and neo-traditionalism in Central and Eastern Europe. *The right-wing critique of Europe*. (Eds.) J. Sondel-Cedarmas & F. Bert. New York: Routledge, 22–31.
10. Morieson, N. (2023). USA, France and Poland: Christian civilizational populism. *Civilizational populism in democratic nation-states* (Ed.) I. Yilmaz. Singapore: Palgrave Macmillan, 61–104.
11. Pravopopulists'ka AdN peremohla na vyborakh u Tyurnhiyi. (2024, September 5). *DW*. Retrieved from <https://www.dw.com/uk/alternativa-dla-nimeccini-peremogla-na-viborah-u-turingii/a-70107288> [in Ukrainian].
12. Shroufi, O., De Cleen, B. (2024). Far-right intellectual discourse about populism: The case of the German Institut für Staatspolitik. *Journal of Political Ideologies, Vol.29,2*, 330–351.
13. Sutterová, D., Kopeček, V. (2024). Shifting narratives of the Alternative for Germany. *Univerzita Obrany. Ustav Strategických Studií. Obrana a Strategie. Vol.24, 1*, 87–105.
14. Urbinati, N. (2019). *Me the people: How populism transforms democracy*. London: Harvard University Press.
15. Weisskircher, M. (2023). Direct democracy and the impact of the Alternative for Germany (AfD): «Populist» demand for popular sovereignty as latent political conflict. *Sovereignty in conflict: Political, constitutional and economic dilemmas in the EU*. (Ed.) J. Rone, Cham: Springer International Publishing, 143–164.

Zaporozhets Oleksandr Oleksandrovych, Postgraduate Student of the Department of Philosophy of Sociology and Political Science, State University of Trade and Economics, Kyiv

DEMOCRATIC TENDENCIES IN THE RHYTHORIC OF RIGHT-WING POPULIST PARTIES

The article analyzes anti-democratic tendencies in the rhetoric of right-wing populist parties in the EU, which are increasingly affecting the political spectrum. Particular

attention is paid to nationalist, anti-globalization and anti-immigration views that threaten democratic institutions. The author tries to identify the reasons for the rise of right-wing populist parties in the EU and analyze their rhetoric.

Keywords: *right-wing populist parties, EU, nationalism, electorate, democracy, elections.*

СОЦІОЛОГІЯ

УДК: [316:[364–322:614.2]:159.9](477)”364”

DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.63.315230>

Погрібна Вікторія Леонідівна, докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: vilpog2017@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5101-0386

Підкуркова Ірина Валеріївна, кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: i.v.pidkurkova@nlu.edu.ua
ORCID: 0000-0003-4797-3718

ВОЛОНТЕРСТВО В СИСТЕМІ ЗАХОДІВ ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

У статті аналізується проблема погіршення психічного здоров'я українців в умовах російсько-української війни, причини, що викликають відповідні ментальні розлади, та розкриваються потенційні можливості активізації психологічної допомоги як напрямку волонтерської діяльності. Визначається, що додатковими чинниками, які ускладнюють об'єктивну ситуацію, пов'язану з війною, поглиблюють психічні розлади і створюють волонтерам додаткові труднощі в підвищенні якості та масштабів надання психологічної допомоги населенню, є мозаїчна амбівалентність свідомості українців, стигматизація переселенців та невіра в можливість безкоштовно отримати якісну психологічну підтримку.

Ключові слова: волонтерство, російсько-українська війна, ментальне здоров'я в умовах війни, травми психіки в умовах війни, психологічна допомога в структурі волонтерської діяльності.

«Той, хто нічого не робить для інших, нічого не робить для себе»
Йоганн Вольфганг фон Гете

Постановка проблеми. Після 24 лютого 2022 р. фраза «Війна всередині нас» для українців перестала бути метафорою. Що відбувається? Як ми змі-

нилися під час війни? Чому звичайні речі стали сприйматися зовсім по-іншому? Яким чином зберегти себе не тільки фізично, але й психологічно? Війна є надзвичайним ментальним викликом для кожної людини. І впоратися самотужки з таким викликом сьогодні майже неможливо. Саме тому з перших днів повномасштабної російсько-української війни волонтерський рух набув надзвичайного поширення. За даними дослідження Української Волонтерської Служби (УВС), проведеного спільно з цифровою платформою ЮНІСЕФ U-Report у листопаді 2023 р. (вибірка склала 4621 осіб), з початком цієї війни майже 3/4 опитаних українців долучалися до такої діяльності – 26% респондентів вказали, що працювали на постійній основі, 36% займалися волонтерством час від часу і ще 12% – одноразово [1]. Цифри вражаючі, але проблема полягає в тому, що зазвичай волонтерство реалізується і, відповідно, сприймається суспільством у суто «матеріальній формі» – фінансовій, економічній, логістичній допомозі військовим, ВПО, дітям, тваринам, тоді як психологічна допомога опиняється в «додатковому списку» напрямів волонтерської діяльності – менше 12% волонтерів зараз опікуються ним. Утім надзвичайно важливою в умовах, що склалися, стала саме психологічна підтримка всіх громадян України, у тому числі й самих волонтерів, емоційне вигорання яких через надзвичайно агресивне середовище їхньої діяльності набуло вельми поширеного характеру. Спираючись на результати вказаного дослідження, керівниця та засновниця УВС Анна Бондаренко зазначила, що тільки 30% респондентів-волонтерів не мали проблем з вигоранням, решта або отримали такий сумний власний досвід, або помічали вигорання в інших волонтерів [Там само]. Отже, на перші позиції порядку денного теоретичних та науково-практичних мультидисциплінарних досліджень мають висуватися питання, пов'язані з аналізом волонтерства крізь призму нових – психологічних – проблем і нових викликів, що ставить перед українцями повномасштабна війна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що проблема волонтерства та волонтерської діяльності є наразі досить актуальною в науковій літературі. Термін «*волонтер*», поява якого була зафіксована в етимологічних французьких словниках на початку XVII ст., із розвитком суспільства змінювався і набував нових значень [2]. На сьогодні волонтера розглядають як людину, яка бере участь у заходах або надає послуги іншим людям не за обов'язком або через службу та не чекаючи будь-якої компенсації за свою діяльність [3]. Характеризуючи *феномен волонтерства*, деякі автори розглядають його як соціокультурний феномен, який у громадянському суспільстві набуває визнаного статусу й активного розвитку [4], деякі роблять акцент на його міждисциплінарному характері, що дозволяє за допомогою добровільного об'єднання зусиль суспільства ефективно вирішувати соціальні завдання [5; 6].

Активними учасниками волонтерського руху є *молоді люди*, які поважають себе та інших, достатньо добре розуміють інших людей [7]. Залученість молоді до волонтерства надає їй можливість самореалізації та усвідомлення своєї значущості в діяльності з соціальної підтримки [8].

Однією зі сторін волонтерства є її *економічний складник*. М. Salamon, S. Sokolowski та М. Haddock, аналізуючи підходи до вимірювання економічної цінності волонтерської роботи, пропонують методологію її визначення та оцінки як на глобальному, так і на національному рівнях [9]. Викликають дослідницький інтерес науковців і *психологічні аспекти* волонтерської діяльності, зокрема причини, які спонукають людей до неї. Так, П. Горінов та Р. Драпушко називають мотиви волонтерської діяльності – реалізація соціально відповідальних громадських ініціатив, виконання особистого обов'язку перед собою і перед суспільством, самореалізація людини [10].

З початком повномасштабного російського вторгнення в Україну в лютому 2022 р. дослідження волонтерської діяльності активізувалися і набули нових сенсів. Так, науковці аналізують роль волонтерів у мобілізації суспільства [11], розглядають феномен волонтерства як ефективний інструмент у боротьбі з війною та її наслідками [12], визначають особливу специфіку мотивації волонтерів в умовах війни [13], виявляють негативні аспекти та ризики, що виникають у волонтерській діяльності [14], зосереджують свою увагу на складнощах та ресурсах психічного здоров'я українських волонтерів [15] та феномену емоційного вигорання волонтерів [16] тощо.

Феномен волонтерства досліджується і з точки зору його *правового регулювання*. Зокрема, Л. Сінцова характеризує визначення поняття «волонтер» у національному законодавстві України [17]. Т. Яцюк на основі аналізу нормативно-правових актів, які регулюють волонтерську діяльність в Україні, робить висновки щодо стану правового статусу волонтерів в Україні та пропонує законодавчі заходи, спрямовані на підтримку та захист волонтерської діяльності в країні [18]. І. Пастух та Р. Сербин зазначають, що в умовах російського повномасштабного вторгнення виникає нагальна потреба у законодавчому регуванні на зміни, що відбулися стосовно надання волонтерської допомоги, захисту волонтерів та ін., та аналізують новий Закон України в цій сфері [19].

Серед широкого кола досліджуваних проблем, на нашу думку, недостатньо вивченими є ті, що відносяться до психологічної місії волонтерів – допомагати людині боротися зі стресом і намагатися жити повноцінним життям.

Таким чином, *метою* цієї статті є виявлення проблем, що формують напрямки діяльності волонтерів, спрямовані на захист і підтримку ментального здоров'я українців в умовах війни, та визначення шляхів їхнього подолання.

Вклад основного матеріалу. Історія людства свідчить, що в різних формах і видах волонтерство фактично існувало завжди, реалізуючись у конкретних практиках, які набували актуальності в тій або іншій політико-правовій чи соціально-економічній ситуації. Безумовно, в літичні (стабільні) періоди існування та розвитку будь-якої держави воно сприяє розширенню спектра видів та напрямів діяльності інститутів громадянського суспільства, підвищенню громадянської активності населення, але при цьому залишається лише «приємним бонусом» у процесі реалізації державної політики. У кризові періоди ситуація змінюється. Спонтанний потужний сплеск волонтерської активності перетворює її на одну з провідних державопідтримувальних практик. Україна зараз опинилася саме в таких обставинах. Закон України «Про волонтерську діяльність» від 19 квітня 2011 р. №3236-VI (із доповненнями від 1 січня 2024 р.) чітко визначає, що «волонтерська діяльність – добровільна, соціально спрямована, неприбуткова діяльність, що здійснюється волонтерами шляхом надання волонтерської допомоги», а «волонтерська допомога – роботи та послуги, що безоплатно виконуються і надаються волонтерами» [20, розд. I, ст. 1]¹. За даними дослідження, проведеного Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД) та Центром демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ) спільно з УВС у березні 2023 р., основна увага волонтерів спрямовується на допомогу Збройним Силам України, іншим військовим формуванням і органам влади (62,8%) та малозабезпеченим особам і особам, які перебувають у складних життєвих обставинах (55,5%) [21]. Ці дані цілком корелюють із тими, що представлені в результатах дослідження, проведеного УВС спільно з U-Report у листопаді 2023 р., згідно з якими 69,1% волонтерської діяльності припадає на допомогу захисникам, а 34,2% та 22,9% – ВПО та дітям відповідно [22]. Не піддаючи сумніву апріорну пріоритетність саме цих напрямків, у рамках цієї статті звернімося до аналізу іншого надважливого виду волонтерської діяльності – психологічної допомоги, яка, на наше переконання, потребує значного збільшення загального обсягу (на тепер у структурі діяльності волонтерів вона складає лише 11,8% [22]), бо шоківі травми психіки за останні два з половиною роки повномасштабної війни отримали практично всі українці.

Відомо, що шоківі травми психіки – це гострий стан, який супроводжується відчуттями душевного хаосу, розгубленості, зраженості, дезінтеграції.

¹ Тут доречно нагадати вислів відомої американської волонтерки Шеррі Андерсон «Volunteers don't get paid, not because they're worthless, but because they're priceless» («Волонтери не отримують платню не тому, що вони некорисні, а тому, що вони безцінні»).

Вона та наступний за нею посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) проявляються в підвищеній пильності, флешбеках, безсонні, нав'язливих думках, пов'язаних із подіями, що травмували. Дослідження скринінгової платформи психічного здоров'я «Аніма.іа», респондентами якого стали понад 42 тис. осіб, виявило вражаючі показники: 39% опитаних щодня відчувають втому або зниження енергії; 37% – падіння інтересу чи відчуття задоволення від справ; 34% – проблеми зі сном; 30% – труднощі з концентрацією уваги та негативні відчуття щодо себе; 29% – поганий настрій чи пригнічення; 24% – харчові розлади (втрачають апетит або переїдають); 11% помічають у себе сповільненість рухів та мовлення або надмірну метушливість; 11% думають про смерть або про заповідання собі шкоди¹ [23]. Усе це свідчить про те, що війна є надзвичайним психологічним випробуванням для суспільства в цілому, його спільнот та кожної людини окремо. Як волонтерський рух може долучитися до вирішення цієї проблеми?

Спочатку треба визначити чинники, які додатково ментально ускладнюють об'єктивну ситуацію, пов'язану з війною. Ми вважаємо такими чинниками наступні.

Мозаїчна амбівалентність свідомості. В умовах війни в свідомості українців сформувався дивний симбіоз взаємовиключних патерналістських та амбіційних ціннісно-нормативних систем, який формує у великої кількості з них викривлене емоційне ставлення до дійсності. Очікування перманентної і різноманітної – економічної, правової, соціальної, моральної – опіки з боку державних та недержавних інституцій поєднуються з активним прагненням незалежності від них. Унаслідок цього реакції на будь-яку допомогу, у тому числі й волонтерську, стають малопрогнозованими, що може підсилювати наявні і провокувати нові прояви психічних розладів.

1. Стигматизація переселенців. Така стигматизація існувала ще з 2014 р., але зараз її масштаби, як і кількість ВПО, значно більші. За оцінками Міжнародної організації міграцій (МОМ), станом на серпень 2024 р. фактична чисельність ВПО в Україні складає 3 669 000 осіб [24, с. 1]. Найбільш поширеними стигмами щодо них є три: *вони – чужинці*, у них інша мова, цінності, менталітет, з ними неможливо порозумітися; *вони тут тимчасово*, тому сприймають наш дім (місто, село, район) як такий, що не треба любити, доглядати, пишатися; *вони – утриманці*, бо користуються допомогою і від держави, і від волонтерів, не працюють, а ми-місцеві нічого такого не маємо. При цьому маргінальне становище ВПО, пов'язане з постійним перебуванням між спробами адаптації та надією повернутися додому, вельми негативно впливає на стан їхнього ментального здоров'я. Прикро, що більшість із них не бачить

¹ Для порівняння: згідно з даними ВООЗ, суїцидальні думки притаманні 0,6% населення земної кулі.

проблеми, бо тільки 17% вимушених переселенців серед своїх нагальних потреб вказують послуги з охорони психічного здоров'я [24, с. 8].

2. *Невіра в можливість безкоштовно отримати якісну психологічну підтримку.* У нашому суспільстві міцно вкоренився стереотип, що «безкоштовний сир буває тільки в мишоловках», тому психологічна волонтерська допомога часто сприймається упереджено – кваліфікований фахівець начебто не буде працювати без оплати своїх послуг, тому звертатися за допомогою до психологів-волонтерів є марною і безглуздою справою.

Негативний вплив вказаних чинників, безумовно, є суттєвим, але не фатальним. І волонтери мають значний потенціал вдосконалення системи власних дій, спрямованих на захист і підтримку ментального здоров'я українців в умовах війни. *По-перше*, це активна співпраця з державними органами та недержавними організаціями, ефективність якої підтвердили результати дослідження, здійсненого фахівцями Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого в межах проекту Groupe URD «Mutual aid in Kharkiv» у квітні–червні 2024 р., під час якого було проведено 60 глибинних інтерв'ю з індивідуальними волонтерами, представниками волонтерських організацій, державних органів, недержавних організацій, особами, які постраждали від воєнних дій. *По-друге*, широке залучення професійних психологів, особливо тих, хто відомий і користується авторитетом у суспільстві, до проведення через ЗМІ, соціальні мережі, інтернет-месенджери масштабної роз'яснювальної роботи з населенням щодо необхідності отримання фахової психологічної підтримки поряд з економічною, фінансовою, соціально-правовою, бо в умовах психологічної війни особливо вразливою є ідентичність цивільних осіб, коли втрата можливості жити звичним життям, удавана провина, яку зараз відчувають багато людей, що знаходяться далеко від бойових дій, біль від втрат і є атакою на ідентичність. А це суттєво впливає на психічне здоров'я та здатність перемогти у війні. *По-третє*, у скрутні часи взаємна підтримка набуває надзвичайної сили і потужності, але є речі, які потребують чіткого правового супроводу. Така потреба повною мірою стосується волонтерської діяльності, бо через налагоджене правове забезпечення діяльності волонтерів вибудовується в тому числі і психологічна допомога самим волонтерам, які наприкінці третього року повномасштабної війни не менше за інших людей потребують її, бо емоційне вигорання серед них набуває обертів. Нагадаємо, що за результатами вже згаданого спільного дослідження Української Волонтерської Служби і платформи ЮНІСЕФ U-Report, 70% волонтерів стикалися з цією проблемою або особисто, або в інших волонтерів [1]. Дослідження, проведене у травні 2023 р. Фондом «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, також показало, що серед волонтерів досить поширена втома

та вигорання від надмірного навантаження та стресових ситуацій, які виникають під час волонтерської діяльності. Деякі з респондентів бачать вихід у відпочинку, на який вони не завжди мають ресурси, проте інші, навпаки, борються з втомою та стресом, збільшуючи кількість роботи, що тільки погіршує ситуацію. Тому, говорячи про подолання перешкод, опитані волонтери вказували на необхідність створення груп психологічної підтримки для волонтерів [25, с. 4–5].

Висновки. Таким чином, маємо змогу зробити певні висновки.

1. *Невідомо, чи надовго це затягнеться війна.* Щоб забезпечити виживання нації, потрібно розуміти, що це – тривалий, виснажливий конфлікт, який залишить далекосяжні, у тому числі і психологічні, наслідки для України.

2. В умовах масового погіршення ментального здоров'я населення особливого значення набуває волонтерська допомога не тільки фронту, але й мирному населенню через організовану фахову психологічну підтримку. Така підтримка має здійснюватися на постійній основі шляхом тісної співпраці й чіткої координації дій із державними та недержавними організаціями, бо доведення до людей тези, що значення мають не наші страхи та наша тривожність, а те, як ми до них ставимося, має стати ключовою в організації ефективної системи заходів щодо збереження ментального здоров'я українців в умовах війни.

3. Волонтери також відчують на собі всі психологічні виклики, що створює війна. Тому стикнутися з власним емоційним вигоранням є для них цілком прогнозованою і поширеною практикою, адже працюють вони з людьми, увесь час зіштовхуються з їхніми проблемами, що дуже складно пережити, не переносючи чужий біль на себе. Отже, волонтери потребують організації розгалуженої системи спеціального таргетованого психологічного супроводу своєї діяльності.

4. І, нарешті, останнє. Психологічне волонтерство і взаємодопомога під час війни є дуже важливою і корисною справою, але не можна її переоцінювати, бо вона не є панацеєю, «універсальною пігулкою» від усіх проблем. Держава не має «вмивати руки», діючи за принципом «Порятунок потопаючих – справа рук самих потопаючих». Цей шлях є хибним. Безкоштовні волонтерські послуги щодо підтримання ментального здоров'я під час війни не мають перетворитися на ексклюзивну соціальну практику. Держава повинна піклуватися про психологів-волонтерів, створюючи для них робочі місця, що дозволить їм заробляти гроші своєю професійною діяльністю, годувати себе і свої сім'ї, що дозволить їм якнайдовше займатися волонтерством.

ЛІТЕРАТУРА

1. 74% українців долучались до волонтерства після 24 лютого 2022 року: що показали результати дослідження. URL: <https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-dolucalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati-doslidzennia> (дата звернення 30.09.2024).
2. Снігур Л. А. Концепти ВОЛОНТЕР і ВОЛОНТЕРСТВО: історичний контекст та перспективи розвитку (погляд лінгвіста). *Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика*. 2022. №45. С. 109–128. URL: <https://apultr.knu.ua/index.php/APULTR/article/view/133> (дата звернення: 04.09.2024).
3. Захарчук М. Є. Волонтерство як соціальний феномен, інститут громадянського суспільства, економічна і соціальна категорія. URL: https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka2/14_06_22_m-1.pdf (дата звернення: 05.09.2024).
4. Погрібна В. Л. Волонтерство як соціокультурний феномен: епістемологічні та аксіологічні аспекти аналізу. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2015. №4 (26). С. 185–196.
5. Гудінова І. Л. Волонтерство як основа особистісних соціокультурних перетворень. *Science and society: modern trends in a changing world: Proceedings of the 7th International scientific and practical conference*. MDPC Publishing, Vienna, Austria, 2024. P. 352–356.
6. Закалик Г. М., Коропатов О. М., Шувар Н. М. Волонтерська діяльність в Україні: історія, сьогодення та євроінтеграція. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. №4. С. 104–110.
7. Марчук А., Лобода В., Іваніса В. Волонтерська діяльність як засіб самовизначення й самореалізації молоді. *Соціально-економічні відносини в цифровому суспільстві*. 2023. №2 (48). С. 104–116. DOI: <https://doi.org/10.55643/ser.2.48.2023.502>.
8. Орленко М. Волонтерська діяльність як чинник соціального становлення та консолідації молоді в сучасній Україні. *Молодий вчений*. 2017. №5. С. 97–100.
9. Salamon M., Sokolowski S., Haddock M. Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, Estimates, and a roadmap to the future. *Annals of Public and Cooperative Economics*. 2011. Vol. 82, Issue 3. P. 217–252. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8292.2011.00437.x>.
10. Горінов П., Драпушко Р. Волонтерська діяльність в Україні: соціально-правове дослідження : монографія. Київ : Держ. ін-т сімейної та молодіжної політики, 2022. 240 с.
11. Сапелкін Ю. Волонтерський рух в Україні в умовах військової агресії. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA»*. 2024. May 31. Berlin, Germany. P. 188–191. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1873> (дата звернення: 3.09.2024)
12. Блоха Я. Є. Світоглядні засади волонтерства в Україні в умовах війни. *Філософські обрії*. 2023. №47. С. 80–88. DOI: <https://doi.org/10.33989/2075-1443.2023.47.282578/>.
13. Худзіцка-Чупала А., Гапон Н. Особливості мотивації та психологічного здоров'я

- волонтерів. *International scientific-practical conference «Actual problems of science, education and technologies»*: conference proceedings, July 25, 2023, Bratislava, Slovakia. Bratislava, Slovakia : Scholarly Publisher ICSSH, 2023. P. 68–69.
14. Blyzniuk T., Sobakar M. Risks in Volunteer Activities during the War in Ukraine. *Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology*. 2024. Vol. 9, iss. 2. P. 39–43. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-2-6/>.
 15. Савиченко О. М., Лущик А. М., Мельниченко С. О., Шуневич Є. М. Психічне здоров'я волонтерів в умовах війни. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Психологія» : наук. журн. Острог : Вид-во НаУОА, 2024. № 17. С. 90–96. DOI: <https://doi.org/10.25264/2415-7384-2024-17-90-96>.
 16. Білозерська С. Особливості емоційного вигорання волонтерів в умовах війни. *Психологія особистості фахівця в умовах воєнного часу та поствоєнної реабілітації* : матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф., м. Львів, 27 жовт. 2023 р. / уклад. В. С. Бліхар. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2023. С. 28–31.
 17. Сіньова Л. М. Визначення поняття «волонтер» у національному законодавстві. *Актуальні проблеми приватного та публічного права* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю від дня народження члена-кореспондента НАПрН України, академіка Міжнародної кадрової академії, заслуженого діяча науки України, доктора юридичних наук, професора Процевського О. І., присвяч. до 220-ї річниці з дня заснування університету. Ломжа – Харків, 29 берез. 2024 р. / наук. ред.: Александра Енґлер-Якуб'як, Олена Коваленко, Пьотр Якуб'як ; Міжнар. акад. прикладних наук у Ломжі, Республіка Польща ; Харк. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди, Україна. Ломжа : MANS w Łomży ; Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2024. С. 262–264.
 18. Яцюк Т. С. Особливості правового статусу волонтера в Україні: нормативно-правовий аналіз. *Право і суспільство*. 2024. № 1. С. 41–45. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.7>
 19. Пастух І. Д., Сербин Р. А. Законодавчі ініціативи правового регулювання волонтерської діяльності в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 334–337. doi: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/77>.
 20. Про волонтерську діяльність : Закон України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T113236?an=161> (дата звернення: 30.09.2024).
 21. Повтарь Н., Сташук М. Аналіз результатів опитування щодо правових питань, пов'язаних з діяльністю волонтерів в Україні (березень 2023 року). URL: <https://cedem.org.ua/analytics/analiz-opytuvannya-volontery/> (дата звернення: 30.09.2024).
 22. U-Report. Стьйкість волонтерів. URL: <https://ukraine.ureport.in/story/1617/> (дата звернення: 30.09.2024).
 23. Лапікоцька К., Свирида Р., Бачук А. Ментальні розлади: що показує дослідження «Anima.ua» серед українців. 23 липня 2023 р. URL: <https://suspilne.media/rivne/525417-mentalni-rozlad-i-so-pokazue-doslidzenna-animaua-sered-ukrainciv/> (дата звернення: 30.09.2024).

24. Звіт про внутрішнє переміщення населення в Україні. Опитування загального населення. Раунд 17. 2024. Серпень. URL: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/GPS_R17_IDP_UKR.pdf (дата звернення: 30.09.2024).
25. Виклики та потреби волонтерського сектору. Київ, 2023. URL: https://ednannia.ua/images/Volonters_Brief_A4_ukr_web3.pdf (дата звернення 30.09.2024).

REFERENCES

1. 74% ukrainsiv doluchalys do volonterstva pislia 24 liutoho 2022 roku: shcho pokazaly rezultaty doslidzhennia URL: <https://volunteer.country/library/74-ukrayinciv-doluchalis-do-volonterstva-pislia-24-liutogo-2022-roku-shho-pokazali-rezultati> [in Ukrainian].
2. Snihur, L.A. (2022). Kontsepty VOLONTER i VOLONTERSTVO: istorychni kontekst ta perspektyvy rozvytku (pohliad lnhvista). *Aktualni problemy ukraïnskoi lnhvistyky: teoriia i praktyka – Current issues of Ukrainian linguistics: theory and practice*, 45, 109–128. URL: <https://apultp.knu.ua/index.php/APULTP/article/view/133> [in Ukrainian].
3. Zakharchuk, M.Ye. (2022). Volonterstvo yak sotsialnyi fenomen, instytut hromadianskoho suspilstva, ekonomichna i sotsialna katehoriia. URL: https://www.nuozu.edu.ua/zagruzka2/14_06_22m-1.pdf#page=129 [in Ukrainian].
4. Pohribna, V. L. (2015). Volonterstvo yak sotsiokulturnyi fenomen: epistemolohichni ta aksiolohichni aspekty analizu. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Serii: Filosofii, filosofii prava, politolohiia, sotsiolohiia – Bulletin of the Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology*, 4(26), 185–196 [in Ukrainian].
5. Hudinova, I.L. (2024). Volonterstvo yak osnova osobystisnykh sotsiokulturnykh peretvoren. *Science and society: modern trends in a changing world: Proceedings of the 7th International scientific and practical conference*. MDPC Publishing, Vienna, Austria, 352–356 [in Ukrainian].
6. Zakalyk, H.M., Koropatov, O.M., Shuvar, N.M. (2022). Volonterska diialnist v Ukraini: istoriia, sohodennia ta yevrointehratsiia. *Pivdennoukraiïnskyi pravnychy chasopys – The South Ukrainian Law Journal*, 4, 104–110 [in Ukrainian].
7. Marchuk, A., Loboda, V., Ivanisa, V. (2023). Volonterska diialnist yak zasib samovyznachennia y samorealizatsii molodi. *Sotsialno-ekonomichni vidnosyny v tsyfrovomu suspilstvi – Socio-economic relations in the digital society*, 2(48), 104–116. doi: <https://doi.org/10.55643/ser.2.48.2023.502> [in Ukrainian].
8. Orlenko, M. (2017). Volonterska diialnist yak chynnyk sotsialnoho stanovlennia ta konsolidatsii molodi v suchasniï Ukraini. *Molodyi vchenyi – Young Scientist*, 5, 97–100 [in Ukrainian].
9. Salamon, M., Sokolowski, S., Haddock, M. (2011). Measuring the economic value of volunteer work globally: concepts, Estimates, and a roadmap to the future. *Annals of Public and Cooperative Economics*, Vol. 82, Issue 3, 217–252. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-8292.2011.00437.x>

10. Horinov, P., Drapushko, R. (2022). Volonterska diialnist v Ukraini: sotsialno-pravove doslidzhennia: monohrafiia / Pavlo Horinov, Rostyslav Drapushko. Kyiv: Derzhavnyi instytut simeinoi ta molodizhnoi polityky [in Ukrainian].
11. Sapelkin, Yu. (2024). Volonterskyi rukh v Ukraini v umovakh viiskovoi ahresii. *Collection of Scientific Papers «SCIENTIA», May 31, 2024, Berlin, Germany, 188–191*. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/1873> [in Ukrainian].
12. Blokha, Ya.Ye. (2023). Svitohliadni zasady volonterstva v Ukraini v umovakh viiny. *Filosofski obrii – Philosophical Horizons, 47, 80–88*. DOI: <https://doi.org/10.33989/2075-1443.2023.47.282578> [in Ukrainian].
13. Khudzitska-Chupala, A., Hapon, N. (2023). Osoblyvosti motyvatsii ta psykholohichnoho zdorovia volonteriv. *International scientific-practical conference «Actual problems of science, education and technologies»: conference proceedings, July 25, 2023, Bratislava, Slovakia. Bratislava, Slovakia: Scholarly Publisher ICSSH, 68–69* [in Ukrainian].
14. Blyznyuk, T., Sobakar, M. (2024). Risks in Volunteer Activities during the War in Ukraine. *Ukrainian Journal of Applied Economics and Technology, Volume 9, Issue 2, 39–43*. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2024-2-6>
15. Savychenko, O. M., Lushchuk, A. M., Melnychenko, S. O., Shunevych, Ye. M. (2024). Psykhichne zdorovia volonteriv v umovakh viiny. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu “Ostrozka akademiia”. Seriia “Psykhologhiia” – Scientific Notes of Ostroh Academy National University: Psychology Series, 17, 90–96* [in Ukrainian].
16. Bilozerska, S. (2023). Osoblyvosti emotsiinoho vyhorannia volonteriv v umovakh viiny. *Psykhologhiia osobystosti fakhivtsia v umovakh voiennoho chasu ta postvoiennoi reabilitatsii: materialy VIII Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, m. Lviv, 27 zhovtnia 2023 roku / uklad. V. S. Blikhar. Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 28–31* [in Ukrainian].
17. Sinova, L.M. (2024). Vyznachennia poniattia «volonter» u natsionalnomu zakonodavstvi. *Aktualni problemy pryvatnoho ta publichnoho prava: materialy VI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii prysviachenoj 95-richchiu vid dnia narodzhennia chlena-korespondenta NAPrN Ukrainy, akademika Mizhnarodnoi kadrovoi akademii, Zasluženoho diiacha nauky Ukrainy, doktora yurydychnykh nauk, profesora Protsevskeho O.I., prysviacheno do 220-yi richnytsi z dnia zasnuvannia universytetu. Lomzha – Kharkiv, 29 bereznia 2024 roku. / Naukova redaktsiia: Alieksandra Englier-Yakubiak, Olena Kovalenko, Potr Yakubiak. Lomzha: Mizhnarodna Akademiia Prykladnykh Nauk v Lomzhi, Respublika Polshcha; Kharkiv: Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H.S. Skovorody, Ukraina. Vydavnytstvo: MAS w Łomży. Kharkiv: KhNPU imeni H.S. Skovorody. S. 262–264* [in Ukrainian].
18. Iatsiuk, T.S. (2024). Osoblyvosti pravovoho statusu volontera v Ukraini: normatyvno-pravovy analiz. *Pravo i suspilstvo – Law and Society, 1, 41–45*. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.1.2.7> [in Ukrainian].
19. Pastukh, I.D., Serbyn, R.A. (2023). Zakonodavchi initsiatyvy pravovoho rehuliuvannia volonterskoi diialnosti v umovakh voiennoho stanu. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal – Juridical scientific and electronic journal, 3, 334–337*. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-3/77> [in Ukrainian].

20. Zakon Ukrainy Pro volontersku diialnist. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T113236?an=161> [in Ukrainian].
21. Povtar, N., Stashuk, M. (2023). Analiz rezultativ opytuvannia shchodo pravovykh pytan, poviazanykh z diialnistiu volonteriv v Ukraini (berezen 2023 roku). URL: <https://cedem.org.ua/analytics/analiz-opytuvannya-volontery/> [in Ukrainian].
22. U-Report. Stiikist volonteriv. (2023). URL: <https://ukraine.ureport.in/story/1617/> [in Ukrainian].
23. Lapikotska, K., Svyryda, R., Bachuk, A. (2023) Mentalni rozlady: shcho pokazuie doslidzhennia “Anima.ua” sered ukraintyv. URL: <https://suspilne.media/rivne/525417-mentalni-rozladi-so-pokazue-doslidzhenna-animau-sered-ukraintyv/> [in Ukrainian].
24. Zvit pro vnutrishnie peremishchennia naselennia v Ukraini. Opytuvannia zahalnoho naselennia. Raund 17. Serpen 2024. URL: file:///C:/Users/%D0%9F%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C/Downloads/GPS_R17_IDP_UKR.pdf [in Ukrainian].
25. Vyklyky ta potreby volonterskoho sektoru. Kyiv, 2023. URL: https://ednannia.ua/images/Volonters_Brief_A4_ukr_web3.pdf [in Ukrainian].

Pohribna Viktoriia Leonidivna, Doctor of Sociology Sciences, Professor, Professor of the Department of International Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

Pidkurkova Iryna Valeriivna, PhD in Sociology, Associate Professor of the Department of International Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Kharkiv, Ukraine

VOLUNTEERING IN THE SYSTEM OF MEASURES TO PRESERVE THE MENTAL HEALTH OF UKRAINIANS IN TIMES OF WAR

The article analyzes the problem of deterioration of mental health of Ukrainians in the context of the Russian-Ukrainian war, the causes of mental disorders, and reveals the potential opportunities for intensifying psychological assistance as a direction of volunteer activity. It is determined that additional factors that complicate the objective situation related to the war, deepen mental disorders and create additional difficulties for volunteers in improving the quality and scope of psychological assistance to the population are the mosaic ambivalence of the consciousness of Ukrainians, the stigmatization of displaced persons and the lack of faith in the possibility of receiving quality psychological support free of charge.

Keywords: *volunteering, Russian-Ukrainian war, mental health in war conditions, mental trauma in war conditions, psychological assistance in the structure of volunteer activities.*

НАШІ АВТОРИ

АНДРУЩЕНКО Олеся Петрівна	аспірантка кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
АТРОШЕНКО Вікторія Володимирівна	аспірантка кафедри філософії та політології, Український державний університет науки і технологій, м. Дніпро, Україна
БЕРЕЖНИЙ Леонід Григорович	здобувач третього освітньо-наукового рівня кафедри філософії, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, м. Харків, Україна
БУЛІЧ Артем Ігорович	аспірант кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
ВЕРГУН Денис Володимирович	кандидат філософських наук, молодший науковий співробітник, кафедра соціальної філософії і філософії історії, Центр Гуманітарної Освіти Національної академії наук України, м. Київ
ВИСОЦЬКА Ольга Євгенівна	доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Комунальний заклад вищої освіти «Дніпровська академія неперервної освіти» Дніпропетровської обласної ради», м. Дніпро, Україна
ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович	доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
ЗАПОРОЖЕЦЬ Олександр Олександрович	аспірант кафедри філософії, соціології та політології, Державний торговельно-економічний університет, м. Київ, Україна
КАЧУРОВ Євген Васильович	кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціальних наук, Національний аерокосмічний університет «ХАІ», м. Харків, Україна
КАЧУРОВА Світлана Володимирівна	кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
КОВАЛЕНКО Ганна Вікторівна	кандидат юридичних наук, доцент кафедри філософії Національного юридичного університету, м. Харків, Україна
КОРЖ Ганна Вікторівна	кандидатка філософських наук, доцентка, доцентка кафедри філософії, Харківський педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Україна
КУЦЕПАЛ Світлана Вікторівна	доктор філософських наук, професор, професор кафедри теоретико-правових дисциплін, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Полтава, Україна

ЛЮБЧЕНКО Маріанна Іванівна	кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри теоретико-правових дисциплін, Полтавський юридичний інститут Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Полтава, Україна
МАРЧЕНКО Олена Вікторівна	доктор філософських наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави та права, конституційного права та прав людини, Дніпровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро, Україна
МАТЕТА Олексій Анатолійович	кандидат політичних наук, доцент, викладач вищої категорії, викладач-методист, Вище професійне училище № 7 міста Кременчука, Полтавська область, м. Кременчук, Україна
НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА Олена Петрівна	кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
ПАСЬКО Ярослав Ігорович	доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії і релігієзнавства, Київський столичний університет імені Бориса Грінченка, м. Київ, Україна
ПІДКУРКОВА Ірина Валеріївна	кандидатка соціологічних наук, доцентка, доцентка кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна	докторка соціологічних наук, професорка, професорка кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
ПОЛІЩУК Ігор Олексійович	доктор політичних наук, професор, професор кафедри міжнародного права, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
СОБЕЩАНСЬКА Єлизавета Сергіївна	студентка факультету прокуратури, Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
ТРОФИМЕНКО Володимир Анатолійович	кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
ХВОЙНИЦЬКА-ПЕРЕЙМА Христина Михайлівна	кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Львівський національний університет «Львівська політехніка», м. Львів, Україна
ЧХЕАЙЛО Ірина Іванівна	кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії і педагогіки професійної підготовки, Харківський національний автомобільно-дорожній університет, м. Харків, Україна

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

<i>АНДРУЩЕНКО Олеся Петрівна</i>	205
<i>АТРОШЕНКО Вікторія Володимирівна</i>	151
<i>БЕРЕЖНИЙ Леонід Григорович</i>	165
<i>БУЛІЧ Артем Ігорович</i>	175
<i>БЕРГУН Денис Володимирович</i>	70
<i>ВИСОЦЬКА Ольга Євгенівна</i>	25
<i>ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович</i>	175
<i>ЗАПОРОЖЕЦЬ Олександр Олександрович</i>	232
<i>КАЧУРОВ Євген Васильович</i>	54
<i>КАЧУРОВА Світлана Володимирівна</i>	54
<i>КОВАЛЕНКО Ганна Вікторівна</i>	54
<i>КОРЖ Ганна Вікторівна</i>	86
<i>КУЦЕПАЛ Світлана Вікторівна</i>	8

<i>ЛЮБЧЕНКО Маріанна Іванівна</i>	8
<i>МАРЧЕНКО Олена Вікторівна</i>	194
<i>МАТЕТА Олексій Анатолійович</i>	175
<i>НЕВЕЛЬСЬКА-ГОРДЄЄВА Олена Петрівна</i>	98
<i>ПАСЬКО Ярослав Ігорович</i>	40
<i>ПІДКУРКОВА Ірина Валеріївна</i>	244
<i>ПОГРІБНА Вікторія Леонідівна</i>	244
<i>ПОЛІЩУК Ігор Олексійович</i>	222
<i>СОБЕЩАНСЬКА Єлизавета Сергіївна</i>	98
<i>ТРОФИМЕНКО Володимир Анатолійович</i>	116
<i>ХВОЙНИЦЬКА-ПЕРЕЙМА Христина Михайлівна</i>	140
<i>ЧХЕАЙЛО Ірина Іванівна</i>	130

ВИМОГИ
ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ У ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ
«ВІСНИК НАЦІОНАЛЬНОГО ЮРИДИЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО». СЕРІЯ: ФІЛОСОФІЯ,
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА, ПОЛІТОЛОГІЯ, СОЦІОЛОГІЯ»

ПОДАННЯ РУКОПISУ СТАТТІ ДО РЕДКОЛЕГІЇ

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– *електронний варіант статті*, надісланий на електронну адресу редколегії (e-mail: kafedra_filosofy@ukr.net);

– *довідку про автора (-ів)* (українською, англійською): прізвище, ім'я, по батькові повністю, посада та місце роботи, науковий ступінь, учене звання, контактна інформація (телефон, особистий e-mail автора, поштова адреса (з індексом) організації, де працює автор), ідентифікатор ORCID ID, розділ збірника, у якому доцільніше розмістити статтю;

– *рецензію* кандидата чи доктора наук відповідної спеціальності або *витяг із протоколу* засідання відповідної кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку, якщо автори не мають наукового ступеня;

ліцензійну згоду автора (або співавторів) на розміщення статті в мережі Інтернет на сайті Наукової бібліотеки Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (<http://library.nlu.edu.ua/>), сайтах збірника «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» (<http://fil.nlu.edu.ua>) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://nbuv.gov.ua>) (див. *додаток 2*);

– *квитанцію* (оригінал або електронну копію) про оплату публікації статті (після розгляду рукопису).

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Загальні правила подання статей

1. Мови статті – *українська, англійська*; обсяг – від 12 до 24 сторінок, включаючи анотації, рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

У виняткових випадках за окремим узгодженням з редакційною колегією обсяг статті може бути збільшено.

2. Рукописи статей проходять обов'язкову процедуру подвійного «сліпого» рецензування. Редколегія залишає за собою право відхиляти матеріали, повертати їх на доопрацювання, за погодженням з автором скорочувати й редагувати.

Технічні вимоги

Текст статті має бути набраним у текстовому редакторі Word шрифтом Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,5, з абзацним відступом 1,25 см, з берегами: ліворуч – 2,5 см, праворуч – 1,5 см, угорі та внизу – 2 см.

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати в тексті колонтитули, користуватися автоматичними та ручними переносами.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Використання в тексті статті сканованих або сфотографованих фрагментів (схем, рисунків, таблиць тощо) не допускається.

Якщо в тексті є необхідність виділити змістові блоки, то їх назви слід виділяти жирним шрифтом.

Вимоги до оформлення статті (зразок оформлення – див. *додаток 1*):

– у лівому верхньому куті першої сторінки зазначається шифр УДК;
– наступний рядок (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0; вирівнювання по центру) – *відомості про автора (співавторів) мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт – жирний курсив), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна; e-mail автора, ORCID ID (шрифт – курсив);

– нижче по центру наводиться *назва статті мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 14, з міжрядковим інтервалом 1,0, жирний, великими літерами). Якщо стаття містить матеріали досліджень, отримані в межах грантів, цільових програм, фундаментальних або прикладних досліджень за рахунок видатків державного бюджету або при фінансовій підтримці інших установ, рекомендуємо вказувати цей факт у виводі до заголовка статті. Наприклад:

* Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

– далі – *анотація* обсягом до 50 слів і *ключові слова* (5–7 слів) мовою статті (шрифт Times New Roman, кегль 12, курсив, міжрядковий інтервал 1,0);

– далі – текст статті, шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал 1,5 (див. вимоги щодо структури тексту статті);

– далі – список використаної літератури мовою оригіналу (див. вимоги до списку використаної літератури);

– далі – під заголовком **REFERENCES** транслітерація бібліографічного опису джерел;

– далі – відомості про автора (співавторів) *англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті*: прізвище, ім'я, по батькові (шрифт Times New Roman, кегль 12, жирний курсив, міжрядковий інтервал 1,0), науковий ступінь, учене звання, повна назва посади, установи, де працює чи навчається автор (співавтори) (у називному відмінку); місто, де розташована організація, вказується, якщо в її назві відсутнє посилання на нього; країна (шрифт Times New Roman, кегль 12, прямий, міжрядковий інтервал 1,0) і *анотація* обсягом до 50 слів з *ключовими словами (5–7) англійською мовою, якщо українська є мовою статті / українською мовою, якщо англійська є мовою статті* (шрифт Times New Roman, кегль 12, міжрядковий інтервал 1,0).

Анотації входять до загального обсягу статті.

Вимоги щодо змісту статті

Стаття повинна мати належний теоретичний і науково-прикладний рівень, відповідати вимогам постанови Президії Вищої атестаційної комісії України «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 № 7-05/1.

Структура тексту наукової статті:

- *постановка проблеми* в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено статтю;
- *формулювання цілей* статті (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновки* з цього дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямі.

Вимоги до списку використаної літератури

Заголовок «**ЛІТЕРАТУРА**» (шрифт Time New Roman, кегль 14, вирівнювання по центру).

Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування в тексті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині, міжрядковий інтервал 1,0).

Література оформлюється згідно з українським стандартом бібліографічного опису (ДСТУ 8302:2015 «Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Київ, 2016) (див. Зразок).

Відповідно до сучасних вимог для статей із списку літератури за наявності необхідно вказувати DOI (цифровий ідентифікатор об'єкта) або URL (універсальний покажчик місця розташування документа в мережі «Інтернет»).

Вимоги до транслітерації бібліографічного опису джерел (REFERENCES)

а) транслітерувати бібліографічний опис джерел, написаних українською мовою, необхідно з урахуванням ДСТУ 8302:2015 та наказу МОН від 12.01.2017 №40 (див. Зразок);

б) бібліографічний опис джерел, написаних іншими мовами, що використовують кириличний алфавіт, необхідно транслітерувати латинськими літерами (сайти <https://translit.ru> та <https://slovnuk.ua/services/translit.php>).

Слід уникати посилань на навчальну літературу.

При транслітерованому посиланні на «Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: філософія, філософія права, політологія, соціологія» слід використовувати транслітеровану назву «Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Seriya: filosofiya, filosofiya prava, politolohiya, sotsiolohiya» або англійську «The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: philosophy, philosophy of law, political science, sociology».

РОБОТА РЕДАКЦІЇ З АВТОРАМИ

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора (авторів).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реструються і не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

Автор (співавтор) статті несе (несуть) відповідальність за правильність і достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто, за точність викладених у роботі фактів (даних) і якість перекладу цитат з іноземних джерел (за наявності).

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 141.316.3

Герасименко Олександр Юрійович, доктор філософських наук, доцент,
професор кафедри філософії, Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна
e-mail: abcdef1234@ukr.net
ORCID ID: 0000-0000-0000-0000

ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ І КІБЕРПРОСТІР ЯК АТРИБУТИ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Анотація українською мовою

У статті зроблено спробу осмислення кіберпростору в його діалектичному взаємозв'язку з віртуальною реальністю...

Ключові слова: віртуальна реальність, кіберпростір, інформаційні процеси, інтернет-простір, комп'ютерні технології.

Постановка проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Формулювання цілей.

Виклад основного матеріалу.

Висновки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bytiak Y., Danilyan O., Dzoban O., Kalinovsky Y., Chalapko V. Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga*. 2020. Vol. 9, Issue 27. P. 217–226. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>.

¹ Роботу виконано в межах цільової комплексної програми «Філософські та філософсько-правові проблеми духовного життя суспільства та формування правової культури особистості» (№ державної реєстрації 0111u000968).

2. Дзьобань О. П. Темпоральна складова у просторово-часовому континуумі віртуальної реальності. *Вісник Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2018. №2. С. 118–126. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> (дата звернення: 10.12.2020).

REFERENCES

1. Bytiak, Y., Danilyan, O., Dzoban O., Kalinovsky, Y., Chalapko, V. (2020). Information society: the interaction of tradition and innovation in communicative processes. *Amazonia Investiga. Vol. 9, issue 27, 217–226*. DOI: <https://doi.org/10.34069/AI/2020.27.03.23>
2. Dzoban, O.P. (2018). Temporalna skladova u prostоровo-chasovomu kontynuumi virtualnoi realnosti. *Visnyk Natsionalnoho yurydychnoho universytetu imeni Yaroslava Mudroho. Serii: Filosofiia, filosofiia prava, politolohiia, sotsiolohiia – The Bulletin of Yaroslav Mudryi National Law University. Series: Philosophy, philosophies of law, political science, sociology, 2(47), 118–126*. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/> [in Ukrainian].

Gerasimenko Olexander Yuriiovich, Doctor of Philosophical Sciences,
Assistant Professor, Professor of Philosophy Department, Yaroslav Mudryi
National Law University, Kharkiv, Ukraine

VIRTUAL REALITY AND CYBERSPACE AS ATTRIBUTE OF MODERN SOCIETY

Анотація англійською мовою

The article attempts to comprehend cyberspace in its dialectical relationship with virtual reality. It is shown that ever-changing cyberspace is the result of the virtualization process.

Keywords: *virtual reality, cyberspace, information processes, Internet space, computer technologies.*

Редакційній колегії збірника наукових праць
«Вісник Національного юридичного універси-
тету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філосо-
фія, філософія права, політологія, соціологія»
від _____

П. І. Б.

_____ *місце роботи, посада, науковий ступінь, учене звання*

Телефон _____

e-mail _____

ЛІЦЕНЗІЙНА ЗГОДА НА ПУБЛІКАЦІЮ

№ _____ від _____

Прошу розглянути питання про можливість публікації моєї статті
«_____ (назва) _____» у фахо-
вому наукометричному збірнику наукових праць «Вісник Національного юридич-
ного університету імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія».

З порядком розгляду та умовами опублікування статей ознайомлений, погоджу-
юсь.

Гарантую, що матеріали, запропоновані для публікації:

- створені мною особисто;
- є оригінальними і раніше не публікувалися в інших друкованих виданнях;
- не знаходяться на розгляді для публікації в інших друкованих виданнях.

Даю згоду на видання статті в паперовій формі та розміщення повного тексту
статті в електронній формі в мережі інтернет на офіційних сайтах Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого (nlu.edu.ua), збірника (fil.nlu.edu.ua)
та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (nbuv.gov.ua).

« » _____ 202__ р. _____ /підпис, прізвище, ініціали/

Відповідальна за випуск *І. І. Коваленко*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ №23523-13363 ПР від 24.05.2018

Підписано до друку 15.11.2024. Формат 70×100/16.
Ум. друк. арк. 21,4. Обл.-вид. арк. 17. Тираж 100 пр.

Адреса редакції:

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого,
вул. Григорія Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна
Тел.: (057) 757-72-84
E-mail: kafedra-filosofy@ukr.net

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: <https://pravo-izdat.com.ua>

E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua

E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017